

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ОГІЄНКА

СЕРБАЛЮК Ю.В., СПІВАК В.І.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2026

УДК 37.015.31:316.614 : 37(075.8)
Соц 69
ББК 60.53Я73

Рецензенти:

Кучинська І.О., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і менеджменту освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Тернопільська В.І., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Столяренко О.Б., кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології, реабілітації та адаптації НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

*Друкується за рішенням вченої ради факультету спеціальної освіти,
психології і соціальної роботи
(протокол № 7 від 23.06.2026 р.)*

Соціалізація особистості: Навчально-методичний посібник [Електронний ресурс] / автори-упорядники Сербалюк Ю. В., Співак В.І. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О., 2026. 314 с.

Посібник вміщує виклад лекційного матеріалу, плани семінарських занять, питання модульного та тестового контролю знань з освітнього компоненту «Соціалізація особистості» підготовки фахівців першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності І10 Соціальна робота та консультування галузі знань І Охорона здоров'я та соціальне забезпечення. Представлені погляди на проблеми та головні засади соціалізації у сучасному світі.

Для викладачів, здобувачів вищої освіти та фахівців професій соціономічного спрямування.

УДК 37.015.31:316.614 : 37(075.8)
Соц 69
ББК 60.53Я73

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ТЕМА 1 СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА І НАУКА.....	7
ТЕМА 2 ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ...	19
ТЕМА 3 СТАДІЙНІСТЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	46
ТЕМА 4 ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	64
ТЕМА 5 ВІКТИМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.	79
ТЕМА 6 МЕГА- ТА МАКРОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	95
ТЕМА 7 МЕЗОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	114
ТЕМА 8 СІМ'Я, СУСІДСТВО, МІКРОСОЦІУМ ЯК МІКРОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	131
ТЕМА 9 ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	152
ТЕМА 10 ГРУПИ ОДНОЛІТКІВ ТА МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	169
ТЕМА 11 СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ЗАСВОЄННЯ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ.....	185
ТЕМА 12 ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ.....	202
ТЕМА 13 ЕТНІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	213
ТЕМА 14 ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	227
СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ.....	239
ЗАВДАННЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ.....	289
ТЕСТОВІ ПИТАННЯ ДО ОК «СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ»...	291
ЛІТЕРАТУРА.....	306

ВСТУП

XXI ст. ознаменувалось пришвидшеним розвитком інформаційного суспільства, де об'єм знань невинно зростає, швидко відбуваються зміни всіх сторін життя людини. Поява штучного інтелекту, глобальні соціальні і демографічні зміни планетарного масштабу приводять до зміни характеру трудової діяльності, проведення дозвілля, ставлення людини до світу і до себе. Динамізм світового розвитку, глобалізаційні процеси змінили середовище проживання і розвитку людини.

В Україні через розв'язану Російською Федерацією війну змінився звичний уклад життя мільйонів наших громадян. Втрата рідних і близьких, втрата домівки, необхідність покинути місце проживання, постійна стресова напруга, зміна життєвих цінностей і пріоритетів – все це загострює проблему соціального становлення і соціалізації. Традиційні форми підготовки до самостійного життя, які культивувались віками, виявилися неспроможними у повній мірі задовольнити на сьогодні потреби людини для повноцінного функціонування у сучасному соціумі.

Батьки, громада, школа до недавнього часу (в історичному розумінні) залишались єдиним джерелом знань про оточуючий дитину світ і були головними суб'єктами виховного впливу. Цей вплив був відносно контрольований: дитина більшу частину свого часу перебувала з батьками, виконуючи з ними спільно різноманітні роботи, переймаючи життєву мудрість. Її життя проходило під наглядом громади, де відпрацьовувались зразки соціально прийнятної поведінки. Школа була авторитетною установою, яка забезпечувала дитину встановленим соціально-необхідним мінімумом знань, щоб досягти соціальної зрілості.

Процеси урбанізації, технічної, інформаційної революцій, воєнний стан, який уже роками триває в Україні, змінили виховне середовище, змінили характер впливу громади, можливості сім'ї та школи у підготовці дитини до самостійного життя, посилила вплив зовнішніх неконтрольованих чинників. Через об'єктивні процеси суспільного розвитку до числа впливових інституцій, що визначають процес становлення людини, долучились засоби масової інформації (газети, радіо, телебачення, інтернет), молодіжна субкультура, релігійні неокультури, а в останні роки – соціальні мережі та штучний інтелект. Вплив оточуючого середовища значною мірою став неконтрольований, дитину оточує незчисленна кількість різноманітних зваб, що можуть негативно вплинути на його становлення як повноцінної особистості. Це покликання до життя необхідність створення спільними зусиллями відповідного соціалізуючого середовища для дитини, яке б забезпечило успішну її соціалізацію.

Соціалізація – це складний процес взаємодії людини і соціального середовища, в ході якого відбувається входження індивіда в соціум. В ході цього процесу відбувається не лише засвоєння соціального досвіду, але і його практичне втілення у нових соціальних реаліях відповідно до власної життєвої позиції, власних можливостей, в результаті чого формується унікальна, неповторна особистість.

Завдання освітнього компоненту «Соціалізація особистості» – допомогти здобувачам вищої освіти глибше засвоїти концептуальні засади соціалізації, як процесу опанування культурного досвіду суспільства; визначити роль та місце в соціалізації сім'ї, однолітків, організацій, середовища проживання, традицій, етносу, засобів масової комунікації; вивчити, проаналізувати та узагальнити підходи до тлумачення соціалізації, засоби, завдання, фактори та механізми соціалізації, теорії розвитку особистості, особливості формування життєвих цінностей людини, функціонування традиційних стереотипів поведінки, засвоєння соціальних ролей, культурних та духовних цінностей, процес етнізації тощо.

Відповідно до освітньо-професійної програми «Соціальна робота та соціально-психологічне консультування» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності І10 Соціальна робота та консультування галузі знань І Охорона здоров'я та соціальне забезпечення освітній компонент «Соціалізація особистості» передбачає наступні **програмні компетентності**:

Інтегральна компетентність:

- здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної діяльності соціального забезпечення або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК 03 Здатність до абстрактного мислення, аналізу, синтезу;

ЗК 07 Здатність спілкуватись державною мовою як усно, так і письмово

Спеціальні компетентності:

СК 02 Здатність прогнозувати перебіг різних соціальних процесів;

СК 04 Здатність до аналізу соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади;

СК 15 Здатність взаємодіяти з клієнтами, представниками різних соціальних груп і громад.

Освітній компонент «Соціалізація особистості» передбачає наступні **програмні результати навчання:**

ПРН 04 Формулювати власні обґрунтовані судження на основі аналізу соціальної проблеми;

ПРН 10 Аналізувати соціально-психологічні процеси у малих і великих групах.

У результаті вивчення курсу здобувачі вищої освіти повинні знати: наукові підходи до тлумачення соціалізації особистості; основні шляхи, механізми, фактори, засоби, складові соціалізації особистості; особливості формування життєвих цінностей та настанов людини; причини перетворення людини у жертву соціалізації; роль соціальних інститутів, мікросередовища у соціалізації.

Здобувачі вищої освіти повинні вміти: визначати основні поняття соціалізації особистості; використовуючи запропоновану літературу, добирати та аналізувати інформацію про моделі та стадії соціалізації; визначати і аналізувати фактори та складові соціалізації; виявляти фази соціалізації, умови, обставини, що детермінують поведінку людини; визначати роль культури у перетворювальних процесах та формуванні особистості, елементи традиційності та етнізації, що впливають на процес соціалізації особистості; приймати професійні рішення щодо корегування впливу на поведінку людини за допомогою моделювання соціально-педагогічної роботи.

Посібник не є вичерпним джерелом інформації і передбачає самостійну роботу студента з її пошуку та формування бази необхідних знань і навиків для ефективної професійної діяльності.

ЛЕКЦІЙНИЙ МАТЕРІАЛ

Тема 1

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА І НАУКА

План

1. Соціалізація людини як проблема.
2. Розвиток соціалізації як науки.
3. Соціалізація як пристосування і відокремлення.

Література:

1. Барсученко І. В. Соціалізація як основа самоактуалізації особистості та формування її Я-концепції. Габітус. 2025. Вип. 70. С. 306-309.
2. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
3. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
4. Коваленко В. Соціалізація особистості як предмет психолого-педагогічних та соціологічних досліджень. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2020. № 7 (338). С. 5-15.
5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf.
6. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компрінт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAGcZEpz>
7. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості як соціально-педагогічне явище. Інноваційна педагогіка. 2018. Вип. 3. С. 228-231. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2018_3_52.
8. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості – середовищний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. № 73(2). С. 168-172. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2020_73\(2\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2020_73(2)_33)
9. Черниш О. О. Соціалізація особистості як наукова проблема. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2021. № 1(2). С. 5-17.
10. Mead Margaret Continuities in Cultural Evolution. Taylor & Francis, 2017. 471 с. URL: <https://surl.li/hnlkor>

1. Соціалізація людини як проблема.

Середовище життя людини. Людина – біосоціальна істота: на формування особистості впливають різноманітні зовнішні умови, в тому числі природні й соціальні. Реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини, називається *середовищем*. Воно складається з різних компонентів, які забезпечують різноманітні впливи на людину.

Існують різні підходи, що тлумачать сутність середовища, у якому відбувається життя людини. Д. Маркович розглядає середовище як «сукупність умов та впливів в одному оточенні та їх розвиток». Середовище, у його розумінні, складається з двох компонентів: природного та суспільного. До природного відноситься нежива (атмосфера, гідросфера, літосфера) та жива (рослини, тварини, мікроорганізми) природа. До суспільного компоненту відносяться люди (суспільство), суспільні відносини, культура (матеріальна і духовна). Природний компонент забезпечує простір існування, суспільний – реалізація людиною себе як суспільно активної істоти.

Дещо інший підхід до аналізу структури середовища людини запропонував **М. Реймерс**. Він виділив в навколишньому для людини середовищі чотири нерозривні взаємопов'язані компоненти-підсистеми: а) природне середовище, б) середовище, породжене агротехнікою – так звану другу природу або квазіприроду, в) штучне середовище – «третю природу» або артеприроду, г) соціальне середовище.

До **природного середовища** він відносить компоненти, що визначають енергетичний стан середовища; хімічний і динамічний характер атмосфери; водяний компонент; фізичний, хімічний і механічний характер поверхні землі; структура і склад біологічної частини екологічних систем, ландшафтних комплексів; щільність населення і взаємовплив самих людей як біологічний чинник тощо.

Середовище «другої природи» (або квазіприроди) – це всі елементи природного середовища, штучно перетворені і модифіковані людьми; які на відміну від власне природного середовища неспроможні системно самопідтримувати себе (тобто вони руйнуються без постійного регулюючого впливу з боку людини): ландшафтні парки і лісопарки, ґрунтові дороги, домашні тварини, кімнатні і культурні рослини.

«Третьою природою» (або артеприродою) М. Реймерс називає весь штучно створений людиною світ, що не має аналогів у природі і без постійної підтримки та відновлення людиною неминуче буде руйнуватися (будівлі, транспорт, меблі, тощо). Сучасну людину оточує головним чином саме артеприродне середовище.

Соціальне середовище включає суспільство і різноманітні суспільні процеси – культурно-психологічний клімат, економічну забезпеченість, ступінь впевненості в завтрашньому дні, моральні норми спілкування і поведінки; свободу самовираження, у тому числі трудової діяльності.

Всі середовища, на думку М. Реймерса, взаємопов'язані і жодне не може бути виключене чи замінене для створення умов життєдіяльності людини.

Найбільш узагальнена модель середовища існування людини запропонована Л. Максимовою. Виділено 3 різновиди середовища: **природне, антропогенне та життєве**. До **природного** відноситься жива і нежива природа, до **антропогенного** – техногенне та соціальне підсередовища, тобто те, що створено людиною, до **життєвого** – соціально-побутове, рекреаційне, виробниче, тобто те, яке головним чином забезпечує становлення людини як особистості.

У середовищі відбувається існування людини як біологічної і як соціальної істоти. Для виконання повноцінної ролі соціальної істоти, людині необхідно пройти шлях, який на сьогодні отримав назву – **соціалізація**.

Проблема соціалізації загострилась за останнє століття і набула глобального характеру. Більшу частину своєї історії людство проблему входження наступного покоління до соціуму вирішувало за рахунок виховання. Чому його виявилось недостатньо для забезпечення наступності поколінь? Головною причиною є посилення динамічних процесів в цивілізаційному поступі людства. Розвиток суспільних відносин, динаміка змін у всіх сферах життя набували пришвидшення з кожним історичним етапом. Кожна наступна соціально-економічна формація тривала коротший проміжок часу за попередню. Сучасна людина є свідком постійних суспільних, економічних, науково-технічних та інших змін, що стали невід'ємною рисою загального цивілізаційного процесу. Світ міняється швидко на наших очах. Протягом життя практично одного покоління у світі відбулись науково-технічна, технологічна, «зелена» і навіть сексуальна революції. Знань, вмінь, які отримує людина у школі, в процесі професійної підготовки у вузі чи іншому закладі тепер не вистачає: техніка, технології оновлюються набагато швидше ніж будь-коли. Виникає завдання – пристосовуватись до швидких змін, змінюватись самому, йти в ногу з часом. Як до цього підготувати людину, коли вся попередня історія виховання спрямована була на засвоєння і відтворення культурної спадщини попередників, коли раніше більшості людей отриманих знань і професійних вмінь вистачало на все життя?

Сьогодні людини за своє життя опиняється між двома епохами: минулою та сучасною. Це особливо яскраво помітно на прикладі суспільної історії нашого народу за останні десятиліття. Відбулось стільки різних соціально-економічних змін, що ускладнило адаптацію кількох поколінь до нових умов життя. Старшим людям, на відміну від дітей та молоді, дуже важко при звичаїтись до змін, прийняти нові моральні цінності, нові правила економічних відносин, нову організацію побуту та

дозвілля, заснованих на приватній власності, науково-технічному прогресі, послабленні моральних пересторог, зміні ідеологій. Це породило ще й проблему забезпечення зв'язку між поколіннями, так як розрив між ними через динаміку суспільного розвитку, через зміни у функціонуванні сім'ї на сьогодні став особливо помітний.

Сім'я у сучасному світі змінилась, патріархальний її уклад відходить у минуле. Якщо раніше дитина засвоювала життєві премудрості поруч з батьками у щоденній праці, спілкуванні, під їх постійним контролем, то в другій половині XX століття ця єдність була порушена. Спочатку батько, а згодом і мати почали присвячувати більшу частину свого часу суспільному виробництву. Діти залишались в основному під опікою школи, яка мала поряд з виховною функцією, все ж головним завданням формування знань, вмінь, навиків. На сьогодні багато батьків заклопотані досягненням фінансового благополуччя родини і не приділяють належної уваги вихованню своїх дітей.

Світ XXI століття став дедалі багатограннішим, видів інформації, форм неконтрольованого впливу на свідомість дитини, різноманітних спокус стало набагато більше, ніж у попередніх поколінь. Тому сьогодні для повноцінної підготовки до дорослого життя уже недостатньо батьківської мудрості та виховного впливу школи чи професійного навчального закладу. В сучасному світі виникає необхідність у спеціальній діяльності, яка поєднуватиме зусилля всіх виховних інституцій (сім'я, школа, позашкільні заклади, органи місцевого самоврядування і т. п.), стимулюватиме саморозвиток і забезпечуватиме необхідний соціалізуючий вплив оточуючого середовища на дитину.

Проблема соціалізації особистості – це проблема не лише України. Вона є проблемою світового значення і покликана до життя реальністю, яка на сьогодні визначається дією декількох глобальних тенденцій.

Дослідники виділяють **три глобальних світових** тенденції, що вплинули на процес і характер становлення особистості в сучасному світі:

- 1) посилення динамізму соціальних процесів;
- 2) зростання значимості індивідуально-особистісного розвитку в усіх проявах життя сучасної людини;
- 3) подолання тоталітаризму в освіті.

Посилення динамізму соціальних процесів яскраво продемонструвала соціальний психолог і етнограф М. Мід у монографії «Безперервність у культурній еволюції», яка виділяла три історичні типи культур відносин між поколіннями, між батьками і дітьми.

Першою сформувалась ще у патріархальному суспільстві **постфігуративна** культура. Всі знання, духовні цінності були

акумуляовані в досвіді предків, у традиціях. Життя нового покоління залежало від того, наскільки воно добре засвоїть набуті старшими знання та досвід. Інших джерел знань не існувало. Звідси і шаноблива повага до старших, співвідношення своїх вчинків з традиціями, з думкою старших, тобто мудрих. Підґрунття для конфлікту «батьки-діти» не було, так як молодь спокійно приймала досвід старших, адже протиставити батькам свій потік нової інформації вони не могли через надто повільний приріст нових знань.

Накопиченні з часом знання і досвід потребували акумуляції, що привело до виникнення шкіл та інших навчальних закладів. Батьки, старші перестали бути єдиним джерелом знань. Тепер вже культурні цінності, знання пов'язуються не з минулим (досвід батьків), а з сучасністю, з досягненнями науки і техніки. Проблеми тепер молодь вирішує орієнтуючись не на досвід батьків, а на досягнення науки, техніки, думки видатних сучасників. Такий тип відносин характерний для **кофігуративної** культури.

З другої половини ХХ ст. відбувається реальне становлення нового типу культури відносин між поколіннями, що у М. Мід названий **префігуративною** культурою. Цивілізований світ захлиснув вир глобальних інформаційних, технічних, соціальних, політичних змін, темпи і масштаби яких просто непорівнянні з колишніми історичними епохами. Технічне оновлення відбувається такими темпами, що деякі винаходи не встигають дійти до стадії виробництва, так як стають уже «застарілими».

Інформаційна революція (телекомунікації, комп'ютер, Інтернет) зробили величезний життєвий світ більш доступним, проникним не тільки для дорослих, але і для дітей. Інформація, знання стали більш доступними і не потребують вже посередництва батьків, як при постфігуративній культурі, ні школи, як при кофігуративній. Сучасні діти швидше дорослих освоюють різні технічні досягнення та ще й консультують батьків з цього приводу.

В умовах **префігуративної** культури «епіцентр» головних життєвих цінностей переміщається в майбутнє. Звичайно, у своїх новаціях підрастаюче покоління все одно опирається на досвід старших, але відносини між поколіннями в префігуративній культурі усе-таки вже інші. Практика взаємодії з дітьми тепер вимагає нових моделей освіти, що повинна будуватися на співробітництві дорослих і дітей. Адже реальності сучасного життя постійно **ставлять людину у вкрай невизначені ситуації**, коли **немає і не може бути готових рішень**, прийнятих на основі міцно засвоєного багажу готових знань, умінь і навичок. Сучасній людині потрібно **вирішувати кожну життєву ситуацію як творчу**,

самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність. Життям в умовах префігуративної культури потребує розвитку індивідуальності, творчої активності і здатності орієнтуватися на майбутнє. Але готовність до творчості і відповідальність не можуть виникнути самі по собі, вони складаються **в умовах активної соціалізації** і виховання.

Друга глобальна тенденція, що зробила проблему соціалізації актуальною – **зростання значимості індивідуально-особистісного розвитку** у всіх проявах життя сучасної людини. У попередні епохи головним завданням виховних інституцій було забезпечити становлення майбутнього громадянина відповідно заздалегідь визначених педагогічних цілей, «втиснути» дитину у певну модель «повноцінної особистості». Індивідуальне відходило на другий план перед общинним, становим, класовим, колективним.

На сьогодні стоїть завдання дати можливість кожній дитині бути самою собою: мати власний, прямо не залежний від процесу навчання соціальний досвід, самовизначатися в культурі, виявляти свою індивідуальність у середовищі дорослих і однолітків, усвідомлювати своє життя як цінність, відчувати потребу виразити себе і шукати для цього соціально прийнятні засоби. Ці ідеї лежать в основі концепції особистісно орієнтованого навчання та виховання.

Третя глобальна тенденція – **подолання тоталітаризму в освіті та у суспільстві в цілому.**

Тоталітаризм в освіті був характерний для традиційної педагогіки багатьох країн до кінця ХХ ст. Він проявлявся у:

- бажанні привести дитину у відповідність до норм, існуючих у суспільстві;
- не сприйнятті особистісної індивідуальності дитини;
- спрямованості педагогічного впливу в основному на боротьбу з недоліками дитини, а не на плекання достоїнств;
- переважанні у виховній практиці методів заборон, обмеження, покарань;
- бажанні наставника (вчителя, вихователя) самоствердитись через придушення дітей своєю владою, відчуття своєї значимості через досягнення послуху і ретельності з боку дітей за будь-яку ціну.

Таким чином, динаміка суспільних процесів, зростання значимості індивідуально-особистісного начала у становленні сучасної людини, потреба подолання архаїчних уявлень тоталітарного характеру про виховання дитини поставили актуальну проблему сьогодення – як забезпечити на сьогодні повноцінну соціалізацію людини?

В даний час в Україні відбуваються серйозні зміни в багатьох галузях наук, що займаються проблемами соціалізації. Науковий інтерес до процесу соціалізації як до явища соціального, психологічного, педагогічного – не чиясь наукова ініціатива, а настійна реальність.

Розв'язана Російською Федерацією війна проти України значно ускладнила соціалізаційні процеси. Порушене звичне мирне життя, втрати рідних і близьких, розрив родинних зв'язків, втрата житла, виїзд з місць постійного проживання, перманентна стресогенна ситуація, почуття невпевненості і невизначеності – все це ускладнює життя всіх поколінь і особливо загострює проблему соціалізації молодого покоління.

2. Розвиток соціалізації як науки.

Автором терміна «соціалізація» стосовно до людини є американський соціолог **Франклін Г. Гіддінгс** (1855-1931), який у 1887 р. у книзі «Теорія соціалізації» вжив його в значенні, близькому до сучасного, – «розвиток соціальної природи чи характеру індивіда», «підготовка людського матеріалу до соціального життя».

Однак звертання до проблематики соціалізації почалося задовго до широкого поширення відповідного терміна, адже питання про те, яким чином людина стає компетентним членом суспільства завжди була у центрі уваги філософів, письменників, науковців. Виокремившись з інших людинознавчих дисциплін, які досліджували проблеми виховання, розвитку людини і суспільства, трансляцію культури, соціалізація до середини ХХ в. перетворилася в самостійну міждисциплінарну область досліджень.

Біля її витоків як науки стояли **Г. Тард, Ван Женнеп, А. Валлон, Ж. Піаже, Е. Дюркгейм**. За французьким соціологом **Г. Тардом** (1843-1904), основним процесом взаємодії свідомості окремої людини з існуючими віруваннями, переконаннями, розуміннями бажань і намірів, які породжені суспільством, є соціалізація. Учений зауважував, що головним механізмом соціалізації (входження людини у суспільство) є наслідування, що регулюється суспільством через систему освіти (навчання і виховання), сім'ю, громадську думку й інші соціальні інститути. Г.Тард у соціалізації вбачав не лише стабілізуючий суспільний механізм і можливості забезпечення розвитку суспільства. На його думку, завдання освіти і виховання полягає у створенні передумов та умов для розвитку творчості людини, яка виникає в її індивідуальній свідомості як процес взаємодії людей у суспільстві

Французький соціолог **Е.Дюркгейм** (1858-1917) та американський вчений **С.Кулі** (1864—1929), під цим поняттям розуміли пасивне пристосування індивіда до умов суспільства.

Американський соціолог **Т.Парсонс** (1902-1979), під цим терміном розумів пристосування індивіда до умов середовища.

Особливої популярності термін «соціалізація» набув в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. у зв'язку з всебічною розробкою теорії соціального виховання. До цього поняття, забутого в 30-ті рр., першими почали повертатися західні педагоги з середини 50-х рр. ХХ ст. У вітчизняній суспільствознавчій літературі, на відміну від зарубіжної, термін «соціалізація» до 60-х рр. мало вживався. У другій половині 60-х рр. ХХ ст. ця теорія вже широко розроблялася такими вітчизняними науками, як психологія, соціологія та соціальна психологія, але недостатньо використовувалась у педагогічній практиці. У педагогічну науку такі поняття, як «соціалізація» та «соціальне формування особистості», були введені в кінці 70-х рр. ХХ ст. і набули широкого визнання та всебічного вивчення тільки в 90-ті рр. ХХ ст.

Найбільш широкий зміст у поняття «соціалізація» включають філософи, які розглядають його як двобічний процес розвитку особистості у взаємодії з оточуючим соціальним середовищем.

Коли говорять про поведінку стосовно норм суспільства, його моралі, традицій, то говорять **про поведінку соціальну або асоціальну**. У першому випадку поведінка індивіда приймається, схвалюється суспільством, у другому – засуджується. Тому соціалізація є для суспільства надзвичайно важливим процесом, який забезпечує вміння взаємодіяти, жити сумісно, входження індивідів у різні соціальні спільноти. Завдяки соціалізації забезпечується спадкоємність поколінь. В широкому розумінні соціалізація трактується як становлення людини як соціальної істоти, як особистості.

Вивчення закономірностей і механізмів процесів соціалізації необхідно для організації системи виховання, створення соціалізуючого середовища, які забезпечать повноцінне входження індивіда у суспільство в умовах швидких соціальних змін та різноманітних впливів на молоду людину.

У вітчизняній психолого-педагогічній літературі під «соціалізацією» розуміється:

- процес становлення особистості й засвоєння індивідом соціального досвіду, цінностей, норм, установ, властивостей суспільства, соціальних груп до яких він належить (Н. Бура, В. Лозова, Г. Троцько, І. Хохленков, О. Яременко);

- засвоєння індивідом соціального досвіду, входження до системи соціальних зв'язків, а також відтворення системи зв'язків індивіда за рахунок його активної діяльності (А. Капська, М. Фіцула, В. Шепель);
- процес входження у соціальне середовище і суспільство в цілому та пристосування до нього (Б. Паригін);
- мета і складова шкільного педагогічного процесу (Н. Лавриченко);
- створення комплексної багатоцільової програми життєдіяльності, у якій життєві етапи людини задаються шкалами статусів у кожній соціальній інституції (В. Циба).

Зв'язок соціалізації з іншими науками.

На сьогодні соціалізація, як молода наука, здійснює процес нагромадження емпіричного матеріалу. А тому використовує наукові досягнення суміжних наук – педагогіки, соціальної психології, вікової психології, соціології, етнології та інших.

Педагогіка досліджує соціалізацію людини на різних вікових етапах, враховуючи виховні можливості суспільства та шляхи усунення негативних проявів у становленні особистості.

Психологія дозволяє більш точно зрозуміти психологічні особливості особистості чи групи, що, у свою чергу, є підґрунтям для розробки різноманітних форм та методів соціалізуючого впливу.

Соціальна психологія виявляє соціалізуючий потенціал найближчого оточення дитини – різних груп, до яких вона входить, а також особливості внутрішньогрупових відносин на різних етапах розвитку дитини та їх вплив на її становлення як особистості.

Вікова психологія досліджує психологічний розвиток людини в онтогенезі, що є важливим для визначення оптимальних умов соціалізації відповідно віку.

Соціологія розглядає процеси соціалізації в макро- та мезосистемі суспільства, вплив на формування особистості існуючої соціальної структури, політичної системи, економічних відносин, наявних державі інститутів соціалізації.

Етнологія займається вивченням процесів дорослішання і соціалізації в різних суспільствах і культурах, виявляючи етнічні варіації розвитку індивідуальних і особистісних характеристик людини, їх залежність від соціокультурних факторів, історії суспільства, еволюції соціальних інститутів, стилю і засобів соціалізації.

Економіка дає можливість розглядати економічні процеси як причини окремих соціальних проблем, визначати їх вплив на соціалізацію, її матеріальне забезпечення та визначити напрямки економічної соціалізації.

Політологія дозволяє враховувати особливості політичних явищ та процесів для визначення змісту політичної соціалізації.

3. Соціалізація як пристосування і відокремлення

Термін «соціалізація» хоча і широко використовується у наукових колах і у повсякденні, не має єдино визнаного тлумачення. На перший погляд під цим поняттям слід розуміти **процес входження людини в соціум** засвоєння соціальних норм, цінностей, прилучення до соціальних зв'язків, без яких вона не може функціонувати як повноцінний член суспільства. Однак, якби люди лише засвоювали існуючі до них норми, цінності, моральні принципи і відтворювали їх, то суспільство зупинилося б у розвитку, не було би динаміки, зміни епох. Отже, людина у процесі соціалізації має не лише **пристосуватись**, пасивно засвоїти культуру людських взаємин, а й творчо її переосмислити, відтворити у нових умовах, відповідно до власного «Я», тобто здійснити певний крок у власному розвитку, який можна назвати **відокремленням**. Саме завдяки цьому зберігається на сьогодні історичний поступ людства.

Соціалізованість – це досягнення людиною певного **балансу пристосування та відокремлення** у суспільстві.

Результатом соціалізації має стати людина соціалізована, яка досягла певного балансу **пристосування та відокремлення** у суспільстві.

Про міру **пристосування** людини до суспільства свідчить ряд ознак:

- ступінь оволодіння знаннями, уміннями та установками, необхідними для реалізації рольових очікувань і приписів, характерних для суспільства в різних сферах життєдіяльності (сімейній, професійній, соціальній, дозвілльєвій та ін.);
- наявність і міра оформленості реалістичних у даному суспільстві життєвих цілей і уявлень про соціально-прийнятні шляхи та способи їхнього досягнення (тобто міра погодженості самооцінок і домагань людини з її можливостями та реаліями соціального середовища);
- необхідний на даному віковому етапі рівень освіти.

Як ознаки **відокремлення** людини в суспільстві можна розглядати наступні:

- наявність власних поглядів, здатність змінювати їх і виробляти нові (ціннісна автономія);
- наявність і характер Я-концепції, рівень самоповаги та самоприйняття, почуття власної гідності (психологічна автономія);
- реалізація вибірковості в емоційних прихильностях, їхнє заощадження і/або змінюваність (емоційна автономія);

- міра готовності і здатності самостійно вирішувати власні проблеми, протистояти тим життєвим ситуаціям, які заважають самозміні, самовизначенню, самореалізації, самоствердженню;

- гнучкість і одночасно стійкість у мінливих ситуаціях, уміння творчо підходити до життя – креативність (поведінкова автономія).

Узагальнюючи існуючі підходи, соціалізацію слід розглядати як **двосторонній процес**, який включає в себе, з одного боку, **засвоєння** індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, а з другого – **активне відтворення** системи соціальних зв'язків, соціальних ролей за рахунок активності самого індивіда.

Близькими до поняття «соціалізація» є поняття «розвиток», «соціальне виховання», «виховання», «формування особистості».

Розвиток – дуже складний, довготривалий і суперечливий процес. Зміни у нашому організмі відбуваються протягом усього життя, але особливо інтенсивно змінюються фізичні дані й духовний світ людини в дитячому та юнацькому віці. Розвиток не зводиться до простого накопичення кількісних змін і прямолінійного руху від нижчого до вищого. Характерна особливість цього процесу – перехід кількісних змін у якісні, перетворення фізичних, психічних, духовних характеристик особистості. Отже, **розвиток** можна розглядати як загальний процес становлення людини, що включає в себе і соціалізацію.

Виховання розглядати можна у вузькому та широкому розумінні. У **вузькому** термін «виховання» означає цілеспрямований вплив на людину зі сторони **суб'єктів** виховного процесу з метою передачі йому певної системи цінностей, понять, норм тощо. Суб'єктами виховного впливу виступають сім'я, дошкільні, позашкільні виховні заклади, школа. **Виховання** можна визначити як відносно соціально контрольований процес розвитку людини в ході її соціалізації. Тобто, підкреслюється **односторонній характер впливу на людину**. Оскільки виховання здійснюється суспільством і державою в створюваних для цього організаціях, соціальних інститутах (дитячий садок, школа, гуртки, спортивні секції, інші позашкільні заклади), то можна говорити про **соціальне виховання**, яке визначається як *створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для розвитку людини відповідно до соціального замовлення*.

В **широкому** розумінні під «вихованням» розуміється вплив на людину всієї системи суспільних зв'язків з метою засвоєння нею соціального досвіду. Суб'єктами виховання виступають все суспільство і вся оточуюча дійсність.

Таким чином можна вважати, що **розвиток** – це загальний процес становлення людини. **Виховання** – відносно соціально **контрольований** процес розвитку людини. **Соціалізація** – розвиток, обумовлений конкретними соціальними умовами. Таким чином, **соціалізацію** можна розглядати, як ширше поняття ніж «виховання», оскільки включає в себе виховання та навчання і вужчим за «розвиток», оскільки виступає його складовою.

Стосовно поняття **«формування особистості»**, то існує поширена точка зору, що ці поняття тотожні. Однак, на думку В. Москаленка відмінність між поняттями «формування» і «соціалізація» полягає в тому, що поняття «формування особистості» відображає процес становлення, складання і розвиток особистості під кутом зору породження, набуття закінченості і зрілості її особистісних рис. В той же час поняття «соціалізація» фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвиток зрілих форм соціальності індивіда, їх модифікацію в ході включення особистості в систему нових зв'язків і залежностей. Тобто, поняття «соціалізація» відображає більш універсальні процеси становлення і розвитку особистості у порівнянні з поняттям «формування».

Розвиток, виховання, формування особистості, зрештою її соціалізація відбуваються в конкретному соціумі. Соціум, як суспільство, як особливий тип процесів дійсності, характеризується єдиною визначеністю всіх явищ і процесів, що в ньому відбуваються. Соціум має конкретно-історичний характер. Тобто, на кожному етапі його розвитку виробляються свої вимоги до члена спільноти відповідно існуючим нормам, принципам, традиціям, формується свій ідеал людини, як члена спільноти. Тому завдання соціалізації змінюються зі змінами умов історичного буття соціуму. В процесі соціалізації людина має не лише засвоїти для входження у повноцінне життя виробленні до неї матеріальну і духовну культуру (адаптуватись), а й активно її використовувати у різних формах взаємозв'язків (інтеграція) та вибудовувати на її основі власну траєкторію життя (самореалізація).

Отже, **соціалізація – це конкретно-історичний процес адаптації, інтеграції і самореалізації, який забезпечує оптимальний розвиток особистості у її взаємодії з оточуючим світом.**

Питання для самоконтролю.

1. Що таке «соціальне середовище»?
2. Які компоненти середовища існування людини і суспільства за Д. Марковичем, М. Реймерса, Л. Максимовою.

3. Чим зумовлена проблема соціалізації на сучасному етапі?

4. Назвіть глобальні тенденції сучасності, що загострили проблему соціалізації. Дайте характеристику кожній.

5. Розкрийте основні положення теорії зміни культури відносин між батьками та дітьми за М. Мід.

6. Хто, коли і де вперше використав термін «соціалізація»?

7. Хто стояв біля витоків дослідження проблем соціалізації?

8. Яка різниця між соціальною та асоціальною поведінкою. ?

9. Які існують підходи до визначення терміну “соціалізація”?

10. З якими науками пов’язана соціалізація?

11. Чому соціалізацію розглядають як поєднання процесів пристосування та відокремлення?

12. Як пов’язанні між собою поняття «розвиток», «соціальне виховання», «виховання», «формування особистості»?

Тема 2

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

План

1. Основні напрямки трактування процесів соціалізації.
2. Теорії соціалізації за кордоном.
3. Альтернативні концепції соціалізації.
4. Специфіка вітчизняного підходу до проблеми соціалізації.

Література:

1. Атаманюк З., Начев М. Соціалізація особистості в умовах метамодерну. Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія. 2025. Вип. 2. С. 45-51.
2. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник. Київ : «ЦП»КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
3. Галус О. М. Соціалізація особистості: сутність, концептуальні підходи у наукових теоріях, напрямках, школах. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2010. № 2. С. 69-75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2010_2_19.
4. Гончаренко-Закревська Н. Інноваційні підходи щодо розвитку особистості і формування поведінки дитини в педагогічній спадщині С. Френе. Освітологічний дискурс. 2017, № 3-4 (18-19). С. 17-29.
5. Гречихіна Н. В. Концепція соціалізації особистості та самовизначення як складова. Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Педагогічні науки. 2020. Вип. 186. С. 194-199.
6. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
7. Кравцова Н. Г. Складники прагматистської теорії соціалізації особистості, обґрунтовані Джоном Дьюї. Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 20(1). С. 34-38- URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2020_20\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2020_20(1)_9).
8. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
9. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компринт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
10. Савченко Н. С. Соціалізація особистості як наукова проблема у 60-80-ті рр. ХХ століття. Наукові записки Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Педагогічні науки. 2025. Вип. 17. С. 60-65.
11. Савченко С. В., Караман О.Л. Розвиток теорії соціалізації особистості в умовах гібридної війни. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2017. № 1(1). С. 57-65. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2017_1\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2017_1(1)_9).
12. Черниш О.О. Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2021. №1. Ч.ІІ. С. 5-17. URL: <https://lnk.ua/En97vR7mm>

1. Основні напрямки трактування процесів соціалізації.

Існують різні напрямки трактування процесів соціалізації, різні концепції, які під різними кутами зору досліджують і сприймають цей феномен. Так, можна виділити **біогенетичний** та **соціогенетичний** підходи, які розходяться у трактовці соціалізації з точки зору ролі вродженого і соціального середовища у розвитку і становленні особистості. **Суб'єкт-об'єктний** та **суб'єкт-суб'єктний** підходи різняться у поглядах на роль самої особистості у процесі соціалізації.

В основі **біогенетичного** підходу лежить еволюційна теорія Ч. Дарвіна та біогенетична Е. Геккеля. Соціалізація пояснюється як результат дії вроджених генетичних механізмів, які сформувались у процесі еволюції. Соціум не впливає на наявність чи відсутність певних рис особистості. Вони заплановані, існують від народження, а соціум лише може впливати на темпи їх дозрівання, розкриття. Отже, з позицій біогенетичної теорії, всі типи соціальної поведінки генетично обумовлені.

Соціогенетичний підхід, навпаки, визначає першість у соціалізації визнає за соціокультурними умовами, які забезпечують адаптацію людини до культури, у якій вона живе. Оскільки існують різні типи культурних середовищ, де дитина живе, то, відповідно, існуватимуть і різні типи соціальної поведінки, яка є результатом засвоєння індивідом стандартів мислення, дій, оцінок, притаманних даному соціокультурному середовищу.

Дитина в процесі соціалізації, відповідно до соціогенетичного підходу, засвоює соціальні ролі в процесі взаємодії з різними соціальними групами, значущими особистостями. Оскільки процес соціалізації залежить від соціального середовища, а воно на сьогодні динамічне, постійно змінюється, то і соціалізація слід розглядати як процес, який не завершується ніколи.

Поняття «соціалізація» на сьогодні не має однозначного трактування, не дивлячись на більш як столітню історію існування. Це свідчить про те, що це поняття охоплює дуже велику кількість явищ. Дослідники при визначенні поняття «соціалізація» виділяють ті чи інші сторони цього процесу.

З позицій завдань, які має виконувати соціалізація, до визначення її сутності мають відношення **диспозиційний** та **конструктивістський** підходи. **Диспозиційний** підхід, який сформувався у 30-х рр. XX ст., сутність соціалізації бачить у приведенні людини у відповідність до соціальних вимог, до готовності діяти у стандартних ситуаціях. **Конструктивістський** підхід, який виник в останні десятиліття XX ст., розглядає соціалізацію як процес, який має готувати людину до життя в

умовах динамічного суспільства, як процес, спрямований на формування соціальної ідентичності особистості, що дасть можливість людині відчувати себе частиною певного соціуму, змінюватись відповідно до його трансформації.

З огляду на взаємодію людини і оточуючого середовища стосовно сутності соціалізації існують два підходи – **суб'єкт-об'єктний**, та **суб'єкт-суб'єктний**. Відповідно до першого підходу людина розглядається як об'єкт впливу з боку різних соціальних інституцій (сім'я, дошкільні виховні заклади, школа тощо), які виступають суб'єктами соціалізації. Головне призначення об'єкта – засвоювати норми, цінності, правила поведінки, які прийняті у даній спільноті, і їм слідувати у повсякденному житті. Тому з цієї точки зору соціалізація розглядається як пристосування, адаптація, як процес становлення індивіда соціальною істотою відповідно до норм, правил, культурних вимог суспільства. Людина формується як особистість відповідно до затребуваної суспільством моделі.

Суб'єкт-об'єктний підхід у дослідженні соціалізації започаткований у дослідженнях **Е. Дюркгейма, Т. Парсонса** та їх послідовників і представлений цілим рядом наукових шкіл і концепцій. Е. Дюркгейм вважав, що кожне суспільство бажає підготувати своїх наступників відповідно до свого ідеалу, стандарту у моральному, інтелектуальному і навіть фізичному плані (згадаймо стародавню Спарту). Міняється суспільство – міняється відповідно і ідеал, але при цьому роль його по відношенні до людини в процесі соціалізації залишається незмінною домінуючою.

Т. Парсонс, продовжуючи лінію, започатковану Е. Дюркгеймом, визначав соціалізацію як засвоєння дитиною культурного надбання суспільства, в якому вона народилась. Тільки засвоївши суспільну культуру на всіх рівнях, дитина, ставши дорослою, здатна буде повноцінно виконувати всі соціальні ролі.

Універсальна задача соціалізації – сформувати у молодого покоління як мінімум почуття лояльності і як максимум почуття відданості стосовно системи у якій вони живуть. Це досягається завдяки спілкуванню дитини з референтними особами (батьки, вихователі, вчителі, однолітки тощо), що формує певні зразки поведінки, мотиваційні соціальні настанови.

Т. Парсонс надає великого значення також соціальним групам, у яких росте і розвивається дитина – сім'я, клас, група однолітків тощо.

Не применшуючи ролі сім'ї, Т. Парсонс акцентує увагу на ролі шкільного класу та груп однолітків на процес соціалізації дитини. Саме в

цьому середовищі відбувається відокремлення дитини від сильної емоційної прихильності до сім'ї, присвоєння соціальних цінностей і норм на більш високому рівні, ніж у сім'ї. Змінюється оцінка себе як особистості: відбувається диференціація через призму власних досягнень і їхньої оцінки з боку однолітків. Відбувається, також, диференціація відповідно до рольової структури дорослого суспільства.

В процесі соціалізації, згідно Т. Парсонса, дитина засвоює цілий ряд соціальних ролей (чоловіка, жінки, працівника і т.д.). Неоднозначна оцінка навколишніх, занижена власна самооцінка щодо освоєння і виконання цих соціальних ролей може привести до почуття власної неповноцінності, яке може виражатись в різних формах – у індивідуально-ухильній поведінці, у створенні різних компенсуючих субкультур (романтико-ескапістська, релігійно-містична, гедоністично-розважальна, епатажно-протестна, радикально-деструктивна, свавільно-самосудна тощо)

Суб'єкт-об'єктний підхід до вирішення проблеми соціалізації, який робить акцент на соціальній адаптації, пристосуванні людини до соціального середовища за допомогою засвоєння нею заданих норм, правил, цінностей знаходив прихильників і серед вітчизняних науковців. Особливо це характерно для радянської доби вітчизняної історії, коли формувалось соціальне замовлення на певний тип особистості – будівника комунізму. Це відповідало баченню співвідношення людини і суспільства, людини і держави, явно не на користь першої.

Однак, як зазначає вітчизняні дослідники, суб'єкт-об'єктний підхід до соціалізації як мінімум недооцінює, а як максимум – ігнорує ту обставину, що людина не лише конформно адаптується в суспільстві, але і виявляє свою активність і самостійність, навчаючись не тільки виконувати, але і змінювати норми середовища і свої з нею взаємини. Названа обставина знайшла своє визнання в дослідженнях соціалізації з позицій суб'єкт-суб'єктного підходу.

Представники **структурно-функціонального** **напрямку** американської соціології (**Т. Парсонс, Р. Мертон**) під соціалізацією розуміють **процес повної інтеграції особистості в соціальну систему, в ході якого відбувається її пристосування**. Останнє традиційно розкривається цією школою за допомогою поняття «адаптація». Тому «соціалізація» трактується як процес входження людини у соціальне середовище і її пристосування до культурних, психологічних та соціологічних факторів.

З позицій суб'єкт-суб'єктного підходу соціалізація розуміється не лише як адаптація особистості (суб'єкт-об'єктний підхід), а й як процес становлення особистості як неповторної індивідуальності.

Суб'єкт-суб'єктний підхід до процесу соціалізації передбачає активну роль не лише суспільства, яке впливає на дитину через великі і малі соціальні групи, але і дієвість самої людини, що виступає активним учасником своєї соціалізації. Так, У. Томас і Ф. Знанецький висунули положення про те, що соціальні процеси, явища, серед яких відбувається соціалізація, є результатом безпосередньої свідомої діяльності самих людей. На соціалізацію впливають також позиція індивіда, його точка зору, його рішення, його вибір стратегії поведінки.

Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мід, А. Халлер підкреслюють важливу роль у процесі соціалізації взаємодії особистості з **первинними групами, значимими особами**. Саме вони справляють визначальний вплив на формування особистості, на формування її самооцінки, самоідентифікації, вироблення норм поведінки, засвоєння соціальних ролей. В процесі такої взаємодії дитина порівнює себе з іншими, отримує інформацію про себе від них, робить висновки, вибирає стратегію поведінки – від простої імітації до усвідомленого вибору. У процесі соціалізації дитина не просто «приміряє» і привласнює соціальні ролі, а й засвоює їх на свій лад.

Таким чином, **з позицій суб'єкт-суб'єктного підходу суспільство не є єдиним чинником соціалізації, а дитина від народження стає її повноправним учасником**. Соціалізація – це взаємодія світу дорослих і світу дітей, в процесі якої ці два світи встановлюють між собою визначений порядок стосунків, взаємопроникають, змінюючи один одного. Соціалізація не тільки презентує «світ дорослих», але також і конструює новий світ під впливом активної позиції самої особистості. Вона здійснює свідомий вибір моделі поведінки на основі своїх потреб, мотивів, формулює власні погляди, оцінки, які можуть відрізнитись від поглядів і оцінок оточуючих, приймає самостійні рішення відносно питань, які стосуються її особисто, тобто здійснює власний вибір. З цих позицій соціалізацію можна трактувати як розвиток і самозміну людини в процесі засвоєння і відтворення культури, що відбувається на всіх етапах розвитку, як процес і результат становлення людської індивідуальності.

Представники гуманістичної психології (**Г. Олпорт, К. Роджерс та інші**) під соціалізацією в руслі суб'єкт-суб'єктного підходу **розуміють процес самоактуалізації, самореалізації особистістю своїх потенцій і творчих здібностей**, як процес подолання негативних впливів середовища, які заважають її саморозвитку і самоствердженню. Тому з їх позицій людина в процесі соціалізації також виступає в ролі суб'єкта.

2. Теорії соціалізації за кордоном.

На сьогодні існує декілька теорій щодо соціалізації особистості. Однак, не дивлячись на чисельність, їх можна умовно розділити на дві великі групи стосовно місця, яке вони відводять людині в процесі соціалізації. Якщо людині відводиться пасивна роль, то вона розглядається як об'єкт соціалізації. Якщо відводиться роль активна, людина розглядається як суб'єкт соціалізації. У попередньому питанні ми розглядали сутність суб'єкт-об'єктного та суб'єкт-суб'єктного підходів до соціалізації особистості. Розглянемо основні теорії, що презентують ці підходи.

Адаптивна концепція соціалізації.

Ця концепція представлена поглядами Т. Парсонса, Дж. Дьюї, В. Кукартца та ін. Метою соціалізації представники цієї концепції вважають пристосування людини до існуючих норм, стилю життя. Дитина має накопичувати досвід соціальної поведінки, досвід вирішення життєвих проблем. Такий підхід свідчив, що дитинство у цій концепції розглядається не як підготовка до дорослого життя, а саме життя, що було серйозним ударом по класичній педагогіці, яка розглядала дитинство як період підготовки до дорослого життя. Соціалізація створює умови для розкриття потенційних можливостей людини, формує індивідуальність кожного.

В результаті соціалізації з позицій адаптивної концепції людина має стати якщо не відданою ідеалам суспільства, то хоч лояльною до них. Таким чином, стабільність, рівновага соціальної системи забезпечуються в результаті адаптації її індивідів, що здійснюється в ході соціалізації. Недоліком зазначеного підходу опоненти вважають ігнорування ролі економічних, суспільних відносин, а також того факту, що людина в процесі соціалізації не лише адаптується, але й проявляє свою активність, самостійність, що приводить до зміни норм середовища, в якому перебуває індивід.

Рольова концепція соціалізації.

Сама назва цієї концепції свідчить про особливе значення у соціалізації інтеграції молодого покоління в систему соціальних ролей через засвоєння норм своєї референтної групи. Завдання соціалізації представники цього напрямку (Е. Дюркгейм, Дж. Мід, Р. Дарендорф, К. Ленгтон) бачать у засвоєнні сукупності соціальних ролей, які доведеться виконувати у суспільстві.

Важливе місце представники цієї концепції відводять грі, як моделі соціальної взаємодії індивідів у суспільстві, а також школі, яка має стати

моделлю суспільства, до якого прагне дана спільнота. Саме у грі дитина не лише засвоює правила поведінки певних соціальних ролей, а й проходить навчання взаємодії у групі.

Школа - перший етап соціальної незалежності дитини від емоційної прив'язаності до сім'ї. Вона забезпечує на більш високому рівні ніж у сім'ї засвоєння соціальних цінностей та норм, забезпечує диференціацію дітей відповідно до їх успіхів і досягнень, як це робиться у світі дорослих, здійснює селекцію відповідно до ролей, які доведеться дітям виконувати у суспільстві.

Приймаючи ролі, дитина не просто їх копіює, а приміряє, засвоює, інтерпретує, надає їм рис індивідуальності. Останнє спонукає дитину діяти як активного суб'єкта соціальної взаємодії.

Критична концепція соціалізації

Представники критичної концепції соціалізації (К. Роджерс, А. Маслоу) акцентують увагу на тому, що в процесі соціалізації людина не стільки прагне адаптуватись у соціумі, скільки самореалізуватись та самоствердитись, прагне сама творити власне життя. Для К. Роджерса соціалізація – це в першу чергу формування «Я-концепції», що є системою самосприйняття особистості, яка включає сприйняття себе у даний момент («Я-реальне») та плани щодо себе на майбутнє («Я-ідеальне»). У процесі соціалізації необхідно, на думку К. Роджерса, формувати гнучкість в оцінці самих себе.

А. Маслоу вважає, що в процесі соціалізації людина, як досконала від природи істота, прагне відстоювати свою свободу та ідентичність. Людина не має покладатись на соціальні шаблони, традиції, а шукати шляхи власної неповторної самоактуалізації, має бути готовою прийняти всі у виклики життя, щоб реалізувати свій потенціал.

Головне завдання соціалізації з позицій критичної концепції полягає в стимулюванні дітей до соціальної поведінки, яка має бути мотивована переважно цінностями власного «Я».

Когнітивна концепція соціалізації.

Головна ідея представників цього напрямку полягає в тому, що у соціалізації дитини провідну роль відіграють когнітивні (пізнавальні) процеси. Ж. Піаже, Л. Колберг, Ч. Таллмен розвиток пізнавальних процесів розглядають головною передумовою становлення особистості. А джерелом мислення якраз виступає соціалізація, під якою Ж. Піаже розумів спілкування «індивідуальних свідомостей».

Саме завдяки розвитку когнітивних процесів дитина здатна засвоїти соціальний досвід, набути власний, освоїти соціальні дії. Діти розглядаються як активні суб'єкти розумового розвитку, який залежить

від середовища домашнього і шкільного, а також від їх досвіду поведінки в цьому середовищі. Соціалізованість дитини спирається на її когнітивне дозрівання і рухається від пасивного сприйняття вимог дорослих до розуміння соціальних вимог як необхідних і добровільних угод між вільними людьми.

На особливе значення активності особистості в процесі соціалізації звертав увагу Л. Колберг. Діти мають брати активну участь у житті дитячих колективів – класу, школи. Не просто сприймати моральні настанови з боку старших, а присвоювати соціальний досвід через власний усвідомлений вибір, самостійне моральне рішення, через відповідальність за ці свої рішення і дії у стосунках з педагогами і товаришами.

Концепція соціального навчіння.

Ця концепція розглядає поведінку людини як результат її спілкування з різними людьми в різних ситуаціях, спостереження за ними, наслідування їх, навчання на їхніх прикладах. Поведінка індивіда мало залежить від її внутрішнього світу, а більшою мірою від світу зовнішнього. Але ця поведінка не пасивні реакції на зовнішні впливи, а результат свідомо переробленого досвіду міжособистісних стосунків.

Прихильники цієї концепції схильні до думки, що нові форми соціальної поведінки набуваються під впливом системи заохочень і покарань.

Головним виразником ідей цього напрямку можна вважати **А. Бандуру** – відомого американського психолога. У процесі соціалізації провідну роль відіграють механізми ідентифікації, наслідування, навіювання та конформності. Дитина через спостереження за зовнішнім світом формує моделі поведінки, які вона запам'ятовує і при певній нагоді, при певних обставинах відтворює їх. Усе залежить, на думку А. Бандури, наскільки будуть сприятливими наслідки відтворення конкретної моделі поведінки.

Соціальне навчіння відбувається:

- під впливом реакції оточуючих людей на власну поведінку;
- в результаті спостереження за наслідками позитивних і негативних вчинків людей, а особливо однолітків;
- внаслідок прочитаного або почутого про поведінку людей у конкретних обставинах і оцінку такої поведінки з боку оточуючих.

Внаслідок цього дитина здатна передбачити наслідки своєї поведінки, здатна орієнтуватись на очікування оточуючих, що проявляється у свідомій саморегуляції своєї поведінки. Це можна

помітити на прикладі статевої поведінки дітей, коли відбувається диференціація по одягу, іграшкам, зачіскам. Хлопчики хочуть діяти і виглядати як хлопчики, як майбутні чоловіки, дівчатка, відповідно, орієнтуються на жіночність.

На схожих позиціях до концепції соціального наочіння стоять погляди **У. Бронфенбренера**. Свою концепцію він назвав екологією людського розвитку.

Розвиток дитини здійснюється шляхом постійної взаємодії різних середовищ, що складають екологічну систему у якій перебуває дитина. Ці середовища представлені мікро-, мезо-, екзо- і макросистемою.

Мікросистема – це структура діяльностей, ролей і міжособистісних відносин, що переживає дитина у даному конкретному оточенні, з його характерними фізичними і матеріальними властивостями.

Мезосистема – це структура взаємин двох чи більш середовищ, у яких індивід, активно бере участь (наприклад, для дитини це відношення між його домом, школою і сусідською групою однолітків, а для дорослого - між родиною, роботою і суспільною діяльністю).

Екзосистема має на увазі одно чи декілька середовищ, що не розглядають підростаючу дитину, як активного учасника. Але тут відбуваються події, що впливають на те, що відбувається в середовищі, яке включає в себе дитину, як активного учасника (для дитини це може бути місце роботи його батьків чи коло їхніх сімейних друзів).

Макросистема визначає сталість форми і змісту попередніх систем (мікро-, мезо-, екзо-) і визначається на рівні культури як цілого разом із системами вірувань чи ідеологією, які лежать в основі такої сталості.

У. Бронфенбреннер відзначає (на прикладі США) зменшення провідної ролі сім'ї у соціалізації дитини на сучасному етапі, пояснюючи це глобальними соціальними процесами, самим способом життя суспільства. Але радикальних соціально-політичних заходів не пропонує, а цілком у дусі теорії соціального наочіння закликає: щоб діти росли на моделях поведінки дорослих і ставали на них схожими, вони повинні активніше брати участь у дорослому житті, відчуваючи при цьому почуття відповідальності стосовно своєї сім'ї, суспільства в цілому.

Психоаналітична концепція соціалізації.

Теорія розвитку особи, розроблена З. Фрейдом, ґрунтується на переконанні, що індивід завжди знаходиться в стані конфлікту з суспільством. Згідно Фрейду, біологічні спонуки (особливо сексуальні) протирічать нормам культури, і соціалізація є процесом приборкання цих спонук.

Важливим моментом, що пояснює механізм соціалізації в психоаналітичній концепції З. Фрейда є структурна модель особистості, де він розглядає три основні компоненти: Ід («Воно»), Его («Я»), Суперего («над-Я»).

Ід («Воно») – джерело енергії, направленої на отримання задоволення. Це область несвідомого, де функціонують винятково біологічні інстинкти, спрямовані на отримання задоволення (від їжі, здійснення фізіологічних потреб, сексу тощо). Існує з перших хвилин життя людини.

Его («Я») контролює поведінку людини, виникає як еволюція «Воно» в процесі соціалізації, допомагає особі орієнтуватися на навколишньому світі. Его керується головним чином принципом реальності. Его здійснює вибір між психічними потребами і подіями реального світу, щоб подолати напругу, пов'язану з Ід. Наприклад, людина хоче пити, але пити з брудної водою не буде, а відкладе задоволення цієї потреби до моменту знаходження придатної для пиття води.

Супер-Его («над – Я») – це ідеальний голос совісті, який постійно контролює «Я» з позицій суспільної моралі. Супер-Его необхідне для ефективного життя в суспільстві, це система норм, цінностей, установок, які засвоюються дитиною від батьків в процесі соціалізації. Супер-Его регулює поведінку і прагне удосконалити її відповідно до стандартів сім'ї, а згодом і суспільства в цілому.

Таким чином, соціалізація з позиції психоаналітичної концепції – приборкання «Воно» відповідно до соціальних норм.

Представники психоаналітичної концепції також намагаються вирішити проблеми соціальної ідентичності особистості, тобто уявлення людину про саму себе на тілесному, особистісному та соціальному рівнях одночасно. Особливо ця теза розвинута у працях Е. Еріксона, який вважає, що соціальна ідентичність несе в собі нерозривний зв'язок людини з оточуючим соціальним середовищем. Соціалізація, з цієї точки зору, забезпечує становлення соціальної ідентичності, яка відбувається на протязі всього життя.

Психодинамічна концепція особистості.

Психодинамічна концепція, представлена у працях **К. Левіна, Ф. Хайдера**, звертає увагу не стільки на саму поведінку особистості чи на її соціальне оточення, а на «життєвий простір», під яким розуміється психологічний феномен сприймання, розуміння, інтерпретації оточуючої соціальної реальності.

Кожна людина, вдаючись до рефлексії, усвідомлює себе у даний момент («психологічне сьогодні»), у минулому («психологічне минуле»), у майбутньому («психологічне майбутнє»). Ці різночасові прояви рефлексії діють як одночасні і рівною мірою визначають поведінку людини. Тому при взаємодії особистості з навколишнім світом вирішальне значення має не сама реальність з подіями, явищами, діючими особами, а те, як людина цю реальність сприймає, яка її життєва психологія.

На думку **К. Левіна**, в процесі соціалізації дитини дорослі через традиції, школу, сім'ю, організують навколо неї різноманітні «бар'єри», які обмежують життєвий простір дитини, безпосередньо впливаючи на сприйняття нею життя. На перших порах – це фізичні бар'єри, які обмежують пересування дитини (ліжко, дитячий манеж, кімната, квартира, двір тощо). Потім включаються соціальні бар'єри, засновані на традиціях, на авторитеті дорослого, влади. І, зрештою, з'являються бар'єри, які дитина сама перед собою ставить – це система цінностей, які нею уже засвоєні і прийняті.

Ф. Хайдер, досліджуючи сприйняття дитиною соціальної дійсності, зосереджує більшу увагу на сприйнятті іншої людини. Центральним у його концепції соціалізації є прагнення людини пояснити собі поведінку інших людей і виразити до цього своє відношення.

Таким чином, завдання соціалізації з позиції психодинамічної концепції – впливати безпосередньо на сприйняття людиною життя.

Представники **концепції «дзеркального Я»**, **Ч. Кулі**, **Дж. Мід** та ін. вважають, що особистість формується в умовах численних інтеракцій людини з навколишнім світом, у результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, мислити про себе, як про інших, розуміти поведінку інших. Зазначеними дослідниками підкреслюється процесуальний характер соціалізації, а головна увага приділяється впровадженню механізмів психологічного тренінгу й особистісного контролю. Проте переоцінюється й роль і місце соціальної ролевості та механізмів ретрансляції соціокультурного досвіду.

3. Альтернативні концепції соціалізації.

Соціальна педагогіка П. Наторпа

Ще в працях **Т. Мора**, **Ж.-Ж. Руссо**, **Р. Оуена**, **Ш. Фур'є**, **Й. Песталоцці**, **Т. Кампанелли**, **А. Дістервега** містяться положення про соціальну природу виховання, про оптимальні умови взаємодії

підростаючої дитини і соціуму, про спеціальний педагогічний вплив на соціальне середовище, про культуродоцільність виховання.

На межі XIX–XX століть у Європі стрімко наростали процеси індустріалізації, урбанізації та соціального розшарування. Соціальним проблемам виховання стає тісно в рамках традиційної педагогіки. Це викликало кризу класичної педагогіки, яка фокусувалася переважно на індивідуальному вихованні окремої особистості. З’являються, передумови нової науки – соціальної педагогіки. Німецький філософ-неокантіанець і педагог **Пауль Наторп** (1854–1924) став один із перших, хто науково обґрунтував необхідність розглядати виховання через призму суспільних відносин. Вважається основоположником соціальної педагогіки як самостійної наукової дисципліни. Його концепція соціалізації залишається фундаментальною для розуміння взаємодії особистості та суспільства. Вона спирається на три головні філософські джерела:

- **Платон:** Ідея про те, що людина може реалізувати себе лише в межах органічно влаштованого суспільства (поліса).
- **Іммануїл Кант:** Етичний категоричний імператив — трактування людини як найвищої мети, а не як засобу для досягнення цілей.
- **Йоганн Генріх Песталоцці:** Ідея практичної допомоги та виховання через працю й спільноту.

Головний теза Наторпа полягає в **нерозривності індивіда та суспільства**: «Людина стає людиною лише завдяки людській спільноті... Не існує окремої людини без суспільства, як і суспільства без окремих людей».

Згідно з його теорією, самотній індивід – це абстракція, а справжнє формування особистості відбуваються лише всередині соціуму.

Наторп пов’язував процес виховання із розвитку свідомості та волі людини. Виховання, на думку П. Наторпа, має своїм завданням привести індивіда до возз’єднання із суспільством, таким чином, щоб за об’єктивною і соціальною точкою зору залишалась першість.

Не оперуючи ще поняттям «соціалізація», П. Наторп ставить у центр своєї соціально-педагогічної концепції **вільне самовиховання** у поєднанні зі світом дорослих. Він підкреслював, що людина не формується як окрема одиниця суспільства сама по собі. У реальному житті людину робить людиною саме спільність з іншими людьми, вона стає повноправним членом соціуму завдяки співробітництву і міжособистісним стосункам.

Він виокремив три послідовні ступені соціального виховання (інститути соціалізації):

Таблиця 1

Ступінь виховання	Соціальний інститут	Провідний психологічний/соціальний чинник	Мета та зміст
1. Домашнє (сімейне) виховання	Сім'я	Почуття, базовий фізичний та емоційний розвиток	Формування базової довіри, моральних засадок, первинне підпорядкування волі.
2. Шкільне виховання	Школа	Розум, воля, спільна діяльність	Соціальне узгодження індивідуальних прагнень із правилами колективу, опанування знань та соціальних норм.
3. Виховання дорослих (самоосвіта)	Культурні об'єднання, вищі школи, самоврядування	Вільна свідомість, самостійна воля	Залучення до глобальної культури та громадянського життя суспільства. Процес триває протягом усього життя (<i>Lifelong Learning</i>).

Ключовими принципами та особливостями системи П. Наторпа можна вважати наступні:

1. **Єдність виховання та політики:** Наторп вважав, що педагогіка та демократичний устрій суспільства є взаємозалежними. Без демократичного суспільства неможливе гармонійне соціальне виховання, а без освіченого суспільства неможлива справжня демократія.

2. **Виховання волі (Sozialpädagogik як виховання волі):** Наторп описував педагогіку як «теорію виховання волі на основі спільноти».

Виховання волі полягає у переході від задоволення власних імпульсів до свідомої діяльності задля загального блага. Розвиток волі – це розвиток активності особистості, її моральності як головної чесноти. П. Наторп обґрунтовує необхідність взаємодії соціальних інститутів для виховання волі: сім'ї, школи і «вільного самовиховання». «Вільне самовиховання» – це не відокремлене від навколишнього світу самовдосконалення особистості, а саме вдосконалення свого внутрішнього світу в співробітництві з дорослими, у зв'язку із суспільством і для суспільства. Це не просто «самовиховання», а процес, з'єднання себе з життям, тобто фрагмент соціалізації. Тому люди, що отримали таке виховання з боку соціальних інститутів і «самовиховання в душі спільності», обов'язково, як вважає П. Наторп, стануть оплотом миру і демократії в суспільстві, попередять і не допустять соціальних конфліктів і революцій. Адже якщо суспільство дбайливо відноситься до кожної людської істоти, пестує її як вільну особистість, то і людина відплатить навколишнім тією же високою ціною.

3. Народна освіта та роль університетів: Наторп відстоював ідею відкритих «народних університетів». На його думку, вища освіта та наука не повинні залишатися привілеєм еліт — наукова спільнота має виконувати просвітницьку функцію для всіх верств населення.

4. Подолання соціальних криз: Наторп розглядав соціальну педагогіку як інструмент подолання кризи класового розшарування та бідності, спричинених індустріалізацією.

Вплив П. Наторпа на розвиток соціальної педагогіки і соціальної роботи.

Ідеї П. Наторпа мали значний вплив на теорію і практику соціалізації у ХХ ст. По-перше, вони стали основою для **соціальної педагогіки**. Педагогічна позиція П. Наторпа побудована на альтруїзмі, що дозволило йому наповнити свою концепцію такою мірою гуманізму, що це дало можливість на початку ХХ ст. виділити соціальну педагогіку як одну із самих прогресивних напрямків педагогічної науки.

По-друге, Наторп одним із перших обґрунтував, що соціалізація та виховання не закінчуються зі школою чи повноліттям, а тривають протягом усього життя людини.

По-третє, він показав, що особистість не просто пасивно засвоює норми (адаптація), а й активно впливає на формування культури та суспільства через власну волю та діяльність. Тобто, П.Наторп розглядав соціалізацію як двосторонній процес.

Втілення ідей соціалізації в практиці західної освіти відбувалося на хвилі «вільної школи». Це не випадково. Наприкінці XIX – початку XX ст. практично у всіх країнах Західної Європи встановився державний контроль над школами і ставилось завдання виховання законослухняних громадян. Державна школа успішно вирішувала цю задачу, але не сприяла вільному соціальному розвитку особистості дитини.

Тому на початку XX ст., як альтернативні державній системі освіти і виховання, у різних європейських країнах виникають новаторські педагогічні системи: М. Монтесорі, С. Френе, Р. Штайнера. Їхні автори прагнуть дати дітям шанс досягти соціальної ідентичності, бути щасливими і навіть бачать у розвитку альтернативних шкіл спосіб зміни суспільства.

Соціалізація дитини у педагогічній системі М. Монтесорі

Марія Монтесорі (1870-1952) – італійський лікар, що згодом стала блискучим психологом і педагогом-експериментатором, широко відома як творець унікальної системи розвиваючого навчання дітей.

Найважливішою методологічною підставою педагогічної системи М. Монтесорі є класичний постулат педагогіки – ідея природододільності. Саме дотримання принципу природододільності забезпечує найкращі результати соціалізації дитини.

Ключові філософські засади соціалізації в системі Монтесорі:

- **Феномен «внутрішньої дисципліни»:** Справжня соціалізованість не є зовнішньою слухняністю з почуття страху чи заради похвали. Вона виростає з внутрішньої самодисципліни, яка формується під час вільної, концентрованої праці з матеріалами.
- **Свобода в межах меж:** Дитина має свободу вибору діяльності, місця роботи та тривалості вправ, але ця свобода обмежена інтересами інших членів спільноти (наприклад: *«матеріал можна брати лише тоді, коли він вільний»*, *«після роботи матеріал слід повернути на місце»*).
- **Відмова від прямого суперництва:** У Монтесорі-класі відсутні традиційні оцінки, зауваження, змагання та порівняння дітей між собою. Це усуває базову тривожність і створює підґрунтя для щирої співпраці, а не конкуренції.

Відмовившись від традиційних підходів до навчання і виховання дітей, М. Монтесорі на практиці довела ефективність соціалізації дітей, яких вважали не здатними до навчання і які не піддавались виховним впливам. Вона організовувала навчання і виховання спираючись на природні потреби, інтереси дитини, не обмежуючи її у виборі занять. В результаті експерименту у її школі (красномовно названої «Будинком

дитини») діти крім навичок читання, письма, рахунку, художньої діяльності швидше й ефективніше ніж у традиційній школі опановували важливі соціальні уміння: уміння орієнтуватися в практичній життєвій ситуації, включатися в спілкування з ровесниками чи дорослими, робити вибір, самостійно приймати рішення, висловлювати свою думку, улагоджувати конфлікт, надавати допомогу. Крім того, діти, як добре соціалізовані особистості, знали, чого робити не можна, а що можна, які межі їхніх прав і які їхні обов'язки.

Багаторічні спостереження за вільними і самостійним розвитком дітей в різних країнах привели М. Монтесорі до переконання, що діти мають могутній дар «всмоктувати» культуру: вони здатні сприймати і засвоювати без зусиль величезні обсяги культурних досягнень соціуму. Тому надбання дітьми соціальних знань і навичок – це не процес прямого навчання, демонстрації зразків дій дорослих і їхнє відпрацьовування під контролем. Соціальні знання й уміння природно складаються у власному досвіді дітей у визначеному середовищі. Задача батьків і шкільних вчителів – виховати мотиви цієї активної культурної діяльності дітей у спеціально організованому середовищі, тобто мова йде про те, що сьогодні ми називаємо **соціалізуючим середовищем**.

Основні складові такого середовища за М. Монтесорі:

А. Різновікові групи (3–6 років, 6–9 років тощо)

На відміну від традиційної школи, де діти сформовані за суворим віковим принципом, Монтесорі-класи є різновіковими:

- **Молодші діти** спостерігають за старшими, природно засвоюють складніші моделі поведінки та навчаються без страху перед дорослим.
- **Старші діти** закріплюють свої знання, допомагаючи молодшим, розвивають емпатію, турботу та відчуття відповідальності.

Б. Принцип єдиного екземпляра

Усі дидактичні матеріали в класі присутні **лише в одному екземплярі**. Це штучно створене середовищне обмеження, яке природно вчить дитину:

1. Контролювати свої імпульси та бажання («хочу тут і зараз»).
2. Чекати своєї черги чи ввічливо звертатися з проханням працювати разом.
3. Поважати чужу працю та чужий простір.

Наприклад, на клас у тридцять-сорок дітей школи М. Монтесорі завжди приходиться тільки один екземпляр навчального посібника чи навчальних предметів. Якщо дитина захоче взяти те, що вже хтось взяв, їй

неминуче прийдеться виявити терпіння і зачекати. Так діти накопичують важливий досвід дотримуватись правила: необхідно поважати тих, хто почав користатися чимось раніше тебе. Важко переоцінити значення такого соціального досвіду в майбутньому дорослому житті.

В. Зона вправ практичного життя (ВПЖ) та «Уроки грації й ввічливості»

У зоні ВПЖ діти вчаться мити посуд, доглядати за рослинами, застібати гудзики. Окремим блоком виступають спеціальні вправи з соціальної адаптації: як правильно привітатися, як вибачитися, як перервати розмову, якщо це терміново, як обійти килимок, на якому працює інша дитина.

Діти, яким дорослі не допомогли створити позитивний і оптимістичний культурний простір (соціалізуючий простір), на рівні підсвідомості сприймають навколишній світ як ворожий. Ставши дорослою, така людина буде «відштовхувати» від себе навколишній світ, ховатись від нього у своїй самотності, у наркотиках, перебуватиме у депресіях, почне мстити такому ворожому соціуму.

Центральним поняттям педагогічної системи М. Монтесорі є саморозвиток. Вона виходить з того, що природа дитини сама подбає про могутню рушійну силу її особистісного розвитку. Кожна здатність, кожен прояв розуму, волі, характеру природно дозрівають і вдосконалюються в умовах волі. Іншими словами, вільний саморозвиток, як вважає М. Монтесорі, одночасно припускає незалежність і самостійність. Дитина, що діє і навчається вільно, починає рано брати на себе відповідальність. Це найважливіша якість соціалізованої особистості, на думку М. Монтесорі, дозріває так само природно, як розвиваються рухові здібності чи навчальні навички.

По своїй природі, вважає М. Монтесорі, діти – істоти соціальні і воліють жити разом не як череда, а як індивідууми, що співробітничать, об'єднані загальною справою. У дитячє середовище саме виховання привносить найважливіші соціальні уявлення про права особистості, про закони співробітництва. Вільна діяльність дає дитині не лише «контури» кордонів поведінки, але надає можливість вибирати, як діяти, не очікуючи нагород чи покарань.

В Україні у дошкільних закладах багато є груп, які працюють з дітьми на системою М. Монтесорі.

Таблиця 2

Критерій	Традиційна модель виховання	Модель Марії Монтессорі
Основний механізм	Зовнішній контроль, виконання вказівок дорослого.	Внутрішня саморегуляція через свободу вибору в межах правил.
Склад групи	Одноновіковий (діти одного року народження).	Різновіковий (інтегровані трирічні цикли).
Мотивація до співпраці	Оцінки, похвала, змагальний ефект, уникнення покарань.	Внутрішній інтерес, природне прагнення допомогти молодшим.
Конфліктологія	Втручання дорослого як «судді».	Самостійне вирішення через правила середовища та «куточок миру».

Ми не ставимо за мету детально розглянути виховну систему М. Монтессорі, лише зазначимо, що її ідеї були реформаторськими, їх не одразу визнавали сучасники, але успіх експериментів довів правоту її поглядів на виховання в нових умовах.

Розвиток соціальних здібностей дітей у педагогіці С. Френе.

У першій половині XX століття традиційна вербальна школа із її суворою дисципліною, заучуванням матеріалу та відірваністю від реального життя зазнала гострої критики. Видатний французький педагог **Селестен Френе** (1896-1966) запропонував новаторську виховну систему, в центрі якої постали дитина, праця, самостійність та соціальна співпраця. Його інструменти — шкільна типографія, вільні тексти, шкільне самоврядування — революціонізували початкову освіту у Франції та поширилися по всьому світу під назвою «*Нове виховання*».

У розореною Першою світовою війною Європі його, як і багатьох сучасників, серйозно хвилювала проблема: як допомогти дитині стати повноправним членом суспільства, як, забезпечити повноцінну соціалізацію навіть у небагатій сільській обстановці?

Центральна ідея педагогічної концепції С. Френе зводиться до того, що для розвитку соціальних здібностей дітей, моральних і громадянських якостей їхньої особистості недостатньо просто змінити програми і методи навчання. Необхідно створити в школі соціальну спільноту, де кожна дитина сама буде будувати свою особистість, а дорослі (вчителі, батьки) стануть їй в цьому допомагати. У такій школі, зорієнтованій на дитину і її соціальне життя, головним має стати здоров'я дитини, її прагнення до знань, розвиток її творчих можливостей, максимально повна самореалізація дитини. Для цього має бути створене сприятливе виховне

середовище, використовуватись устаткування і технічні засоби, що забезпечать природний, живий і всебічний виховний процес.

С. Френе принципово розраховує на соціалізуючі можливості саме праці, а не дитячої гри. Вступаючи в полеміку з авторитетами в психології і педагогіці, він заявляє, що гра зовсім не готує дітей до життя, відволікає від реального життя, змушує приймати за життя те, що є лише його блідою копією, і тому спотворює уявлення про основні питання буття.

Створюючи школу, зорієнтовану на дитину, С. Френе зовсім не схильний вважати, що дорослі в усьому повинні покладатися на щохвилинні бажання дітей. Перше ж зіткнення з реальним життям змусить вихованців задуматися про необхідність підкорюватися обставинам, державній владі чи суспільним інтересам. Тому в процесі соціалізації потрібно навчитися правильному відношенню до соціальних впливів.

Ще однією принциповою рисою педагогічної концепції С. Френе, що пояснює природу успішної соціалізації дітей у школі, є ідея співробітництва всіх учасників шкільного співтовариства. За його переконанням, успішно увійти в життя демократичного суспільства може лише людина, шкільні роки якої проходили в умовах рівноправності як серед однолітків, так і у взаємодії з дорослими.

Виховна система С. Френе ґрунтується на концепції «**педагогіки праці**» та повазі до особистості дитини. На відміну від авторитарної школи, Френе висунув такі базові принципи:

- **Принцип виховання працею:** Праця розглядається не як форма покарання чи обов'язку, а як природна потреба дитини пізнавати світ та реалізовувати свої можливості.

- **Метод «напомацки» (нащупування):** Навчання відбувається природним шляхом – через спроби, помилки, дослідження та власні спостереження (за аналогією з тим, як дитина вчиться ходити чи говорити).

- **Співпраця замість конкуренції:** Відмова від традиційного оцінювання та ранжування дітей. Основна увага приділяється взаємодопомозі та колективній праці.

- **Зв'язок із реальним життям:** Школа не повинна бути «відрізнана» від навколишнього світу стінами класу. Вона має стати природним продовженням життя дитини.

Співробітництво на практиці С. Френе організаційно оформлює у вигляді шкільного кооперативу. Він вважав, що господарський кооператив дозволяє створити в школі обстановку, близьку до дорослого трудового життя: діти працювали на фермі, у саду, у майстернях, продавали свою продукцію на ринку, а на виручені гроші поповнювали шкільне обладнання, проводили ремонт будинку і робили екскурсії.

У шкільному кооперативі було самоврядування: на чолі – загальні збори, що збиралися щотижня, їх рішення виконувала і контролювала Рада кооперативу, суспільну думку підтримувала і розвивала стінгазета.

С. Френе вірив, що йому вдалося зв'язати школу із соціальним середовищем і забезпечити успішну соціалізацію дітей як членів демократичного суспільства.

Багато ідей С.Френа можемо знайти розвиток у сучасному світі.

Таблиця 3

Ідея Френе (1930-ті роки)	Сучасний еквівалент (2020-ті роки)
Шкільна друкарня та газета	Шкільний медіацентр, підкасти, блоги
Навчання «напомацки»	STEM-освіта, дослідницьке навчання
Індивідуальні картки та плани	Персоналізовані освітні траєкторії
Шкільний кооператив	Розвиток м'яких навичок (<i>Soft Skills</i>), критичне мислення

Концепція соціалізації у вальдорфській педагогіці

До альтернативних соціалізуючих систем Заходу відносять і вальдорфську педагогіку.

Вальдорфська педагогіка, заснована на містичній філософії Рудольфа Штайнера (1861-1925), одного з основоположників антропософії, виділяє як головну задачу виховання – формувати у дітей здатності самостійно вибирати напрямок власного життя, бути за вибір індивідуально відповідальним. Це дозволить привести підростаючу людину в контакт із соціальним світом.

Антропософські педагогічні ідеї Р. Штайнера лягли в основу роботи вальдорфських шкіл. Перша подібна школа була заснована у 1919 р. у Штутгарті при тютюновій фабриці «Вальдорф-Асторія» (звідси і назва школи, а пізніше — і самої педагогічної доктрини).

Школа, на думку Р. Штайнера, повинна бути «школою для всіх людей», тобто орієнтуватися на дитину як людину взагалі, без національних, релігійних і соціальних розходжень. Школа Р. Штайнера спирається на антропософське розуміння загальної освіти, що забезпечує цілісний інтелектуальний, морально-емоційний і практично-вольовий розвиток дитини. Вальдорфська педагогіка не ставить перед собою задач виконати те чи інше соціальне замовлення, виховати людини визначеного типу. Навпаки, вона зосереджується на тому, щоб розпізнати в кожній дитині її унікальні можливості, особливості і допомогти їм розвинути в соціальній діяльності.

Шлях соціального дорослішання від народження до зрілості Р. Штайнер представляв як гармонічний розвиток трьох головних сфер людської сутності – почуттів, мислення, волі. Становлення (соціалізацію особистості) він

розбиває на чотири семирічні періоди від народження до 28 років.

Варто відмітити, що в кожному із семиріч Р. Штайнер наголошує на визначених надважливих потребах тіла, душі і духу індивідуально кожної дитини, підлітка, юнака. Соціалізація, на його думку, – це не підготовка до майбутнього життя в соціумі, а забезпечення достатнього розвитку всіх трьох компонентів особистості як «повноцінної людини» у єдиному соціальному організмі.

Соціалізація у вальдорфській педагогіці вибудовує систему дбайливого розгортання духовного життя особистості і переходу від суб'єктивних переживань внутрішнього світу до духовного проникнення в соціальний світ. Така особистість, на думку прихильників Р. Штайнера, не потрапить сліпо під вплив різних політичних, економічних і навіть релігійних тенденцій, а буде діяти в соціумі як самобутня, вільна людина.

Легко помітити, що П. Наторп, М. Монтесорі, С. Френе, Р. Штайнер, які виступили в першій третині ХХ в. зі своїми педагогічними концепціями, пропонували не просто різні, а часом прямо протилежні шляхи педагогічного забезпечення соціалізації дітей. П. Наторп переконує, що соціальне дорослішання повинне неминуче виводити дитину до самовиховання відповідно до вимог суспільства. Педагогіка М. Монтесорі відстоює як пріоритет для соціалізації спеціальну організацію навколишнього освітнього середовища. С. Френе надає першорядного значення відносинам між дітьми та між дорослими і дітьми, стверджуючи, що тільки у відносинах співробітництва відбувається становлення суспільних цінностей у досвіді дітей. Вальдорфська педагогіка орієнтується на індивідуальний внутрішній світ дитини, на життя її душі і духу і закликає вихователів уникати влади над дітьми.

Ці різні педагогічні системи об'єднує два моменти:

- 1) активне прагнення вирішувати проблему «дитина і суспільство»;
- 2) переконання, що освіту необхідно зробити могутнім фактором позитивного розвитку культури і соціального прогресу.

Завдяки цьому вони успішно відбулися і як теоретичні концепції, що збагатили світову педагогіку, і як новаторські шкільні системи європейської освіти ХХ сторіччя.

4. Специфіка вітчизняного підходу до проблеми соціалізації

Якщо західні теорії соціалізації (біхевіоризм, психоаналіз, структурний функціоналізм) тривалий час розглядали цей процес або як пасивну адаптацію людини до вимог суспільства, або як біологічно зумовлене дозрівання, то **вітчизняна наукова традиція вирізняється вираженням гуманістичним, діяльнісним та духовно-ціннісним спрямуванням.**

В українській науковій думці соціалізація розглядається не просто як механічне засвоєння соціального досвіду, а як **двосторонній процес**:

1. Засвоєння особистістю соціальних норм, цінностей і ролей.
2. Активне відтворення та збагачення цього досвіду самою особистістю через діяльність, творчість і громадянську позицію.

Історично-педагогічні витоки вітчизняної теорії соціалізації

Формування теорії соціалізації в Україні має глибокі корні, закладені видатними філософами та педагогами.

Григорій Сковорода: концепція «сродної праці». Видатний український філософ XVIII століття Г. Сковорода створив підґрунтя для теорії **професійної та самоціннісної соціалізації**:

- «сродна праця»: первинне завдання виховання та соціалізації — розкрити вроджені нахили дитини і спрямувати її до тієї діяльності, яка відповідає її природі.
- людина соціалізується гармонійно лише тоді, коли її особисті прагнення збігаються з користю для суспільства.

Костянтин Ушинський: антропологічний підхід та народність. К. Ушинський обґрунтував необхідність дослідження людини у всіх її виявах (психологічних, фізіологічних, соціальних):

- **принцип народності:** Соціалізація не може бути відірвана від національного ґрунту, мови, фольклору та історичної пам'яті народу.
- рідна мова розглядалася як головний та найпотужніший **інструмент первинної соціалізації** дитини.

Антон Макаренко: колектив як інститут соціалізації. А. Макаренко розробив цілісну теорію виховання особистості в **виховному колективі**:

- колектив виступає як мікросуспільство («модель дорослого світу»), де дитина через реальну працю, систему відповідальної залежності, самоврядування та традиції здобуває досвід соціальної взаємодії.
- соціалізація відбувається через вирішення реальних завдань громади та відповідальність за спільну справу.

Василь Сухомлинський: емоційно-ціннісна та гуманістична соціалізація. В. Сухомлинський збагатив вітчизняну педагогіку ідеєю **«соціалізації серця»**: *«Людина стає людиною тільки тоді, коли вона вчиться бачити й відчувати біль іншої людини, турбуватися про живий світ навколо»*:

- **Школа радості:** Соціалізація повинна базуватися не на примусі, а на позитивних емоціях, духовному збагаченні, взаємодопомозі та природному середовищі.
- велике значення надавалося **родинній педагогіці** як

первинному осередку формування моральних цінностей.

У 60-і роки минулого століття вітчизняна соціологічна і педагогічна наука почала зазнавати вплив у західних концепцій соціалізації. Об'єктом фахових досліджень став цілеспрямований вплив соціуму на особистість. За визначенням **Б. Паригіна**, соціалізація – не просто процес автоматичного сприйняття індивідом вимог, функцій і ролей соціального середовища, способів соціального спілкування і взаємодії, а й процес становлення людини в загальній формі. Українські соціальні філософи **Л. Сохань**, **П. Кряжев** характеризують процес соціалізації як виокремлення людини з тваринного світу й піднесення над ним здобутками духовної культури людства .

70-ті роки ХХ століття позначилися напрацюваннями у сфері соціальної філософії та психології **І. Кона** і **В. Ольшанського**. У відповідності з їхньою концепцією соціалізація виступає процесом, в ході якого людська істота набуває соціокультурних потрібних якостей для продуктивної життєдіяльності. Погляд І. Кона на соціалізацію відрізняє, по-перше, виділення в її процесі стихійного й організованого (виховання) компонентів; і, по-друге, незмінне акцентування активної позиції людини в ході соціалізації.

Розглядаючи дитинство і як особливу субкультуру суспільства, і як елемент людської культури в цілому, І. С. Кон трактує соціалізацію дітей як «спосіб існування і трансмісії культури». Зроблене І. Коном на великому етнографічному матеріалі порівняльно-історичне дослідження еволюції змісту і методів соціалізації дітей у різних народів світу дозволило йому виділити в цьому процесі ряд загальних закономірностей:

1) в міру збагачення культури обсяг знань, умінь і навичок, які передаються з покоління в покоління збільшується, а самі форми їхньої передачі усе більш диференціюються і спеціалізуються;

2) ускладнення системи соціалізації, поглиблення її варіативності роблять її усе менш керованою, усе більш проблематичною, що супроводжується все більшою неузгодженістю цілей, засобів і результатів організованої соціалізації (виховання) і породжує зростаюче невдоволення старших поколінь «невихованістю» молодших;

3) прискорення темпів культурного відновлення в епоху науково-технічної революції і політичної конвергенції актуалізувало проблему інновацій у культурі і перетворило процес передачі культурних цінностей у виборний, селективний, все більш залежний від індивідуального вибору його учасників. Звідси – соціалізація тим успішніша, чим активніше участь індивіда у творчо-перетворюючій суспільної діяльності.

Обґрунтоване І. Коном положення про історичну еволюцію процесу соціалізації в бік його усе більш вираженої суб'єкт-суб'єктності природно

перегукується з обґрунтованою у його роботах тезою про розвиток суб'єктності по ходу соціалізації в онтогенезі. Ідея про те, що індивідуальність – не передумова соціалізації, а її результат увінчує його концепцію, вигідно відрізняючи її від різних теорій соціалізації як прогресуючої конформності.

А. Петровський розглядає процес соціального розвитку людини як діалектичну єдність переривчастості і безперервності. Перша тенденція відбиває якісні зміни, породжувані особливостями включення особистості в нові соціально-історичні умови, а друга – закономірності розвитку в рамках даної референтної спільності. Відповідно і пропонує ним концепція поєднує дві моделі, перша з яких описує фази розвитку особистості при входженні в нову референтну групу, а друга – періоди вікового розвитку особистості. Соціалізація особистості може бути зрозуміла в обох випадках як закономірна зміна фаз: **адаптації (дитинство), індивідуалізації (отроцтво) й інтеграції (юність).**

Сучасна українська психолого-педагогічна наука про соціалізацію

Починаючи з кінця ХХ століття, в Україні сформувалися потужні наукові школи, які досліджують соціалізацію з позицій соціології, соціальної педагогіки та психології.

Соціально-педагогічний підхід (А. Капська, І. Зверєва, О. Безпалько, Ж. Петрачко)

Представники цієї школи розглядають соціалізацію як **керований і контрольований процес соціального виховання та підтримки:**

Науковець / Школа	Ключовий внесок у теорію соціалізації
А. Й. Капська	Обґрунтувала поняття <i>соціально-педагогічної адаптації</i> та реабілітації. Розглядає соціалізацію як процес самореалізації особистості у відкритому соціальному середовищі за підтримки соціального педагога
І. Д. Зверєва	Розробила концептуальні засади соціалізації дітей та молоді в умовах трансформації суспільства, акцентуючи на профілактиці соціального сирітства та соціальному захисті
..О. В. Безпалько	Дослідила соціалізацію в контексті <i>соціальної роботи в громаді</i> , розкривши роль локального середовища (громади) як чинника соціального становлення особистості.

Соціально-психологічний підхід (Л. Орбан-Лембрик, М. Євтух, М. Слюсаревський). Представники цього підходу розглядають соціалізацію як засвоєння особистістю соціального досвіду, систем зв'язків та відносин, що здійснюється через три основні сфери:

1. **Діяльність** (розширення видів діяльності, засвоєння нових ролей).
2. **Спілкування** (розширення кола контактів, глибина взаємин).
3. **Самосвідомість** (формування «Я-концепції», соціальної ідентичності).

Вчинковий підхід до соціалізації, представлений дослідженнями В. Роменця, В. Татенка, Т. Титаренка, розглядає все життя як вчинок. Життя з позицій цього підходу може відбутися за умови, коли кожен його прояв, вольовий акт, переживання, кожна думка будуть формою реалізації вчинкового принципу. Відповідно до вчинкового підходу життєвий шлях людини проходить 7 етапів-вчинків: зачаття і народження, самоствердження, самовизначення, самовивільнення, самоздійснення, самозвітування, умирання. Для соціалізації людини найважливіший другий етап – самоствердження. Саме цей етап забезпечує перехід від психобіологічного існування до психосоціального і готує ґрунт для подальших вчинків, які дадуть можливість молодій людині у подальшому житті самоствердитись як особистості.

Сутність **адаптивно-розвивальної концепції М. Лукашевича** полягає в розумінні соціалізації людини як взаємодії з навколишнім середовищем протягом життя шляхом адаптацій, що змінюють одна одну в кожній царині життєдіяльності.

Поділяючи цю концепцію, **В. Циба** розглядає її положення під кутом ідеї набуття особистістю соціогенних параметрів, що регулюють її діяльність і здатність пов'язувати їх у програми життєдіяльності. Відповідно, **соціалізація** – це створення комплексної багатоцільової програми життєдіяльності, у якій життєві етапи людини задаються шкалами статусів у кожній соціальній інституції. Проте труднощі програмування життєвого шляху пов'язані з тим, що у міру просування шкалою статусів з віком відбувається відсіювання частини індивідів внаслідок конкуренції. Тому в реальному житті далеко не всім вдається соціалізуватися до задовільного рівня, так само, як важко точно передбачити, на який щабель у житті зможе піднятися людина.

Ключові виміри вітчизняної моделі соціалізації на сучасному етапі. Сучасні українські дослідники виділяють кілька фундаментальних характеристик, які притаманні вітчизняній концепції соціалізації:

- **Принцип суб'єктності:** Особистість визнається активним творцем власної долі, здатною чинити опір негативному впливу деструктивного середовища.

- **Етнокультурний та громадянський вектор:** Соціалізація неодмінно включає процес **етнізації** — засвоєння рідної мови, культурного коду, патріотизму та відповідальності за майбутнє своєї держави.

- **Фокус на життєстійкості (резильєнтності):** В умовах сучасних криз і воєнного стану вітчизняна наука акцентує увагу на здатності особистості зберігати ментальне здоров'я, адаптуватися та відновлювати свій соціальний потенціал.

Питання для самоконтролю:

1. Які існують підходи до трактування процесів соціалізації з точки зору ролі вродженого і соціального середовища у розвитку і становленні особистості? Які суттєві між ними відмінності?

2. Які існують підходи до трактування процесів соціалізації з позицій завдань, які має виконувати соціалізація? Які суттєві між ними відмінності?

3. Які існують підходи до трактування процесів соціалізації з огляду на взаємодію людини і оточуючого середовища? Які суттєві між ними відмінності?

4. Як розуміють процес соціалізації представники гуманістичного підходу у психології?

5. Назвати представників зарубіжних концепцій соціалізації та розкрити суть кожної концепції: адаптивної, рольової, критичної, когнітивної, соціального навчіння, психоаналітичної, психодинамічної.

6. Яке головне завдання виховання з точки зору П. Наторпа?

7. Які соціальні інститути мають забезпечити соціалізацію з точки зору П. Наторпа?

8. Чим зумовлена необхідність залучення соціальних інститутів до соціалізації з точки зору П. Наторпа?

9. Як у процесі соціалізації має реалізуватись принцип природодоцільності на думку М. Монтессорі?

10. Де закладаються соціальні знання і уміння на думку М. Монтессорі?

11. Що виступає центральним поняттям педагогічної системи М. Монтессорі?

12. Яка центральна ідея педагогічної концепції С. Френе?

13. Що спільного у підходах до соціалізації дітей у М. Монтессорі і С. Френе?

14. На яких засадах будувались стосунки між дітьми в процесі соціалізації у школі С. Френе?

15. Яке головне завдання ставить перед вихованням вальдорфська педагогіка?

16. Назвіть вітчизняних дослідників проблеми соціалізації.

17. Які існують погляди на соціалізацію в українській науці?

18. Визначте ключові виміри вітчизняної моделі соціалізації на сучасному етапі

Тема 3

СТАДІЙНІСТЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

План

1. Теорії стадійності соціалізації за кордоном.
2. Вітчизняні теорії стадійності соціалізації особистості.
3. Особливості соціалізації представників різних вікових груп.

Література:

1. Алексеев Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики. Науково-метод. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2007. 152 с. URL: <https://lnk.ua/MYFdpbuNv>
2. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
3. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
4. Ліфарєва Н. В. Вторинна соціалізація людей похилого віку як соціально-педагогічна проблема. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія. 2013. № 2. С. 28–34.
5. Максименко С. Д. Культурно-історична теорія розвитку Л. С. Виготського. Проблеми сучасної психології. 2017. Вип. 36. С. 7-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2017_36_3.
6. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
7. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компрінт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
8. Папуча М. В., Наконечна М.М. Культурно-історична теорія та методологія Л. С. Виготського. Психологія особистості. 2019. № 1. С. 21-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2019_1_4.

1. Теорії стадійності соціалізації за кордоном.

У процесі соціалізації людина стає особистістю, формується її індивідуальність. На цьому шляху вона проходить ряд послідовних етапів. Для розуміння їх необхідно виявити значення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».

Людина – суб'єкт історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури на Землі, біосоціальної істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, що володіє членороздільною мовою, мисленням, свідомістю і самосвідомістю, морально-етичними якостями.

Треба мати на увазі, що крім поняття «людина» використовується ще ряд близьких понять: індивід, особистість, індивідуальність. У

повсякденній мові, а часом і в літературі, ці поняття часто вживаються в тому самому значенні. Але в науках про людину вони позначають різні явища.

Індивід позначає людину як одиничну природну істоту, представника виду *Homo sapiens*. Специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини в зміст цього поняття не входять.

Особистість, з одного боку, позначає конкретного індивіда (особу) як суб'єкта життєдіяльності, у єдності його індивідуальних властивостей (одиничного) і його соціальних ролей (загального). З іншого боку, особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально значимих рис, що утворилися в процесі прямої і непрямой взаємодії даної особи з іншими людьми і які роблять його, у свою чергу, суб'єктом праці, пізнання і спілкування.

Індивідуальність — термін багатозначний. Він позначає те особливе, специфічне, що відрізняє конкретну людину як індивіда і як особистість від всіх інших, включаючи як природні, тілесні, так і психічні і соціальні властивості; як успадковані, так і придбані, вироблені в процесі її розвитку.

Проблема стадійного розвитку особистості є однією з центральних теоретичних проблем в науках про людину.

Розвиток є головним способом існування людини впродовж її життєвого шляху. Людина не може жити не розвиваючись. Розвиткові людини притаманні специфічні закони, що характеризують внутрішню логіку становлення її як особистості. Розвиваючись, особистість постійно будує і перебудовує свій життєвий світ, створюючи його через структурування зовнішньої реальності відповідно до внутрішньої своєї структури. В науках про людину існують два **різних погляди** на процес розвитку людини в цілому. **Перший полягає** в тому, що розвиток людини є **безперервним**, він іде не зупиняючись, рівномірно, а тому не існує чітких меж, які відділяють один етап розвитку від іншого.

Згідно **іншого погляду**, розвиток людини є **дискретним**, тобто відбувається нерівномірно (то прискорюється, то уповільнюється), а тому є підстави виділити етапи розвитку (стадії), які якісно відрізняються один від одного. Найбільш поширеною є точка зору про **стадійний** розвиток людини. Соціалізація — це стадійний процес, який починається з народження людини і продовжується все життя. **Стадійність означає**, що одні періоди розвитку послідовно змінюються іншими, до того ж ця послідовність носить незворотний і водночас непередбачуваний характер. Новий стан готується попереднім і змінюється наступним. Кожен з цих станів, періодів триває певний час, протягом якого відбуваються якісні і

кількісні зміни, і, разом з тим, в кожному періоді зберігаються відносно стійкі, характерні саме для нього якості, що відрізняють його від інших.

Соціалізація особистості починається з перших років життя і закінчується періодом громадської зрілості людини, хоча, зрозуміло, повноваження, права й обов'язки, набуті нею, не говорять про те, що процес соціалізації цілком завершений. По деяких аспектах він продовжується все життя.

Існує декілька підходів до визначення **стадій соціалізації**. Один з них – поділ соціалізації на **первинну і вторинну**.

Термін «**первинна соціалізація**» відноситься до всього, що складає безпосереднє або найближче оточення, середовище, у якому проживає людина. Однак первинне середовище – не тільки найближче до людини, але і найважливіше для її розвитку, тобто стоїть на першому місці за ступенем значущості. Первинна соціалізація найбільш інтенсивно відбувається в першій половині життя, це область міжособистісних відносин.

Вторинна соціалізація або **соціалізація дорослих** допомагає їм набути потрібних навичок (часто конкретного характеру), а соціалізація дітей пов'язана більшою мірою з мотивацією до діяльності.

Одним із перших описав **соціалізацію** як процес, що **триває все життя, О. Брім-молодший**. Відмінність її від соціалізації дітей, на його думку, полягає в тому, що соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, тоді як у дітей акцент робиться на формування базових ціннісних орієнтацій. Крім того, дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми і сприймати їх критично, у той час як діти здатні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослих передбачає розуміння соціальних ієрархій і спрямована на оволодіння навиками, у той час як соціалізація дітей формує переважно мотивації їх поведінки. Багато психологів і соціологів підкреслюють, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя людини, і стверджують, що соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей декількома моментами. Соціалізація дорослих скоріше змінює зовнішню поведінку, у той час як соціалізація дітей формує ціннісні орієнтації. Соціалізація дорослих розрахована на те, щоб допомогти людині набути визначені навички, соціалізація в дитинстві в більшій мірі має справу з мотивацією поведінки.

Для успішної соціалізації, по **Д. Смелзеру**, необхідна дія **трьох факторів**: сподівання, зміна поведінки і прагнення відповідати цим сподіванням. Процес **формування**, на його думку, відбувається на **трьох різних стадіях**:

- 1) стадії наслідування і копіювання дітьми поведінки дорослих;
- 2) ігрової стадії, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі;
- 3) стадії групових ігор, на якій діти учаться розуміти, що від них чекає ціла група людей.

Французький психолог **Ж. Піаже**, зберігаючи ідею різних стадій у розвитку особистості, наголошує на **розвитку пізнавальних структур** індивіда і їхній наступній перебудові в залежності від досвіду і соціальної взаємодії. Ці стадії змінюють одна іншу у визначеній послідовності: сенсорно-моторна (від народження до 2 років), операційна (від 2 до 7), стадія конкретних операцій (з 7 до 11), стадія формальних операцій (з 12 до 15).

Зигмунд Фрейд (Фройд) вважав, що розвиток людини визначається трансформацією лібідо — життєвої сексуальної енергії. Він розділив психосексуальний розвиток особистості на 5 основних стадій, кожна з яких базується на певній ерогенній зоні та визначає формування характеру

Е. Еріксон уособлює західне бачення соціалізації особистості. Її етапи розглядаються як вікові стадії, на яких людина має певні проблеми (вікові кризи). Кожна вікова криза, якщо не розв'язана, впливатиме на подальшу соціалізацію взагалі.

Кожна стадія психосоціального розвитку в Е. Еріксона іменується поняттями, що характеризують як би два альтернативні результати, на які може «вийти» особистість у своїй соціалізації, переборюючи чергову вікову кризу.

Від народження до 1 року – «довіра — недовіра».

Згідно Е. Еріксону, сприйняття соціального світу дитиною першого року життя складається на основі того, як (якими способами, у якій обстановці, з якими відчуттями) задовольняються її основні фізіологічні потреби в їжі, свіжому повітрі, у русі, у спілкуванні. Дитина, за якою організований гарний догляд, з якою багато грають, розмовляють, оточують увагою і любов'ю, відчуває, що світ гарний, добрий, безпечний. Таке маля рано відчуває себе захищеним, не боїться якийсь час залишатися без дорослих. Діти, обділені увагою батьків, у першу чергу матері, сприймають навколишній світ як ненадійний, у них розвиваються психосоціальні установки страху, очікування небезпеки, формується стійке почуття недовіри як до окремих дорослих, так і до оточуючого світу у цілому. У різних формах почуття недовіри може виявлятися й у наступні вікові періоди.

Від 1 року до 3 років – «автономія, або сором і сумнів».

Це вік, коли дитина вчиться ходити, освоює простір будинку, двору, багато пересувається. Їй надається свобода у визначених кордонах і вона прагне реалізувати свою нову соціальну установку «*Я сам*». Якщо дитини не обмежують різко і жорстко, не карають за промахи, вона освоює доступну їй ступінь волі і виявляє здатність до автономії: може самотійно зайняти себе грою, виявляє самоконтроль у «туалетних справах» і тому більше бере участь з дорослими у поїздках, сімейних святах, не викликаючи зайвих турбот і незручностей. Діти, які погано освоїли установки автономної поведінки, примхливі, часто дратують батьків, і ті або ще більше опікуються дитиною, або дорікають, карають.

З 3 до 6 років – «ініціатива або почуття провини».

Ця криза виникає в період активного ігрового життя дитини. Гра спонукує її виявляти ініціативу, приймати на себе нові ролі, активно діяти, нехай і в умовних обставинах. Діти, чия ігрова активність і творчість заохочується дорослими, енергійно освоюють соціальний світ, вони допитливі й ініціативні. Діти, ігрова ініціатива яких обмежується чи у силу економічних обставин життя родини, не підтримується, побоюються діяти самотійно, почувають свою непотрібність навколишнім.

З 6 до 12 років – «працьовитість чи почуття неповноцінності».

У цьому віці розвивається здатність до пізнавальної діяльності, інтерес до організованих і регламентованих занять, у першу чергу в умовах школи. Якщо діти успішно освоюють пізнавальні технології у своїй культурі, якщо їхні пізнавальні інтереси одержують задоволення в міру придбання нових навчальних навичок, складається «почуття працьовитості». Е. Еріксон трактує це поняття як глибоке переживання успіху і своєї компетентності, на основі яких народжується любов до праці. Оскільки в більшості сучасних культур навчальні успіхи дітей цього віку визначаються в оцінках шкільної успішності, то тут є небезпека, що дитина, яка з різних причин відстає у навчанні, накопичує досвід некомпетентності, неуспішності і живе зі стійким «почуттям неповноцінності».

З 12 до 19 років – «его-ідентичність або змішання ролей».

Це період отрочтва і юності. У людини виникає інтерес не тільки до дій і вчинків, але і до думок інших людей. Починається пошук ідеалу, «значимих дорослих», об'єкта закоханості. Постає задача зрозуміти самого себе, у тому числі в різних соціальних ролях (сина, школяра, друга, члена футбольної команди) і у відносинах з різними людьми. Якщо підліток успішно справляється з цими болісними роздумами і пошуками, якщо відбудеться його психосоціальна ідентифікація, то в нього

з'являється відчуття того, що він у злагоді із самим собою, визначаються мети «як жити» і «для чого жити». Небезпека цієї стадії в метаннях підлітка в різноманітні соціальних ролей: то він ідентифікує себе з панком, то з цяця-хлопчиком, то кидається на пошуки вічної любові, то заперечує любов і впадає в цинізм. Молода людина шукає, намагається домогтися чіткого визначення своєї особистісної ідентичності.

З 20 до 25 років – «близькість або ізоляція».

Входячи в зріле і самостійне соціальне життя, людина випробує велику і гостру потребу в близькості: у дружбі, у любові, у сімейних відносинах. У прагненні до близькості виражається готовність піклуватися про інші, виявляти свої моральні достоїнства. Але в цих же відносинах близькості і любові криється насторожений страх «втратити себе», потрапити в повну залежність від близьких і дорогих людей. Звідси виникає установка на ізоляцію, відхід від контактів, що зобов'язують до близькості.

З 26-ти до 64 років – «продуктивність або застій».

Продуктивність життя людини в роки зрілості Е. Еріксон називає зацікавленість у облаштуванні власного життя і у вихованні дітей. В ці роки людина повною мірою реалізує свої загальнокультурні інтереси і професійні амбіції. Її психосоціальна реалізованість визначається тим, наскільки ця соціально зріла особистість зуміє перейти від зосередження турбот про себе, від свого «напруженого само творення» до глибокої турботи про дітей.

З 65-ти років до смерті – «цілісність або розпач».

Позитивний психосоціальний розвиток у старості можливо, якщо людина усвідомлює прожите життя як щось ціле, із усіма її радощами і негодами, ні про що не шкодує і не випробує бажання прожити її інакше, якби можна було усе почати з початку. Розпач наприкінці життя – доля тих людей, які усвідомлюють її як ланцюг втрачених можливостей, їх долає страх, що вже не залишається часу що-небудь змінити.

Особливо цінне в концепції Е. Еріксона те, що головну увагу він приділяє стадіям дитинства, розглядає соціалізацію дитини в широкій системі соціальних відносин. За його переконанням, психосоціальний розвиток людини визначається тим, що від нього очікує суспільство, до якого він належить, з яким він взаємодіє.

2. Вітчизняні теорії стадійності соціалізації особистості

Теорії стадійного розвитку людини розвивались і у вітчизняній психології. Яскравими представниками такого підходу у радянський

період є **Л. Виготський** та **Д. Ельконін**, які виділяють стадії на основі декількох ознак розвитку

Л. Виготський є засновником вітчизняної *культурно-історичної теорії* розвитку вищих психічних функцій, яка стала основою досліджень проблеми особистості у вітчизняних науках про людину протягом всього ХХ ст. Згідно цієї теорії соціальне середовище виступає не як фактор, а як джерело розвитку особистості. Дитина розвивається шляхом природного дозрівання і шляхом оволодіння культурними способами поведінки і мислення, які виробило людство. На кожній стадії розвитку відбувається зміна середовища, в якому проходить соціалізація дитини. Середовище стає зовсім іншим, коли дитина переходить з однієї вікової стадії до наступної. **Л. Виготський** вводить поняття *«соціальна ситуація розвитку»*, під яким він розуміє специфічне для кожного віку відношення між дитиною і соціальним середовищем. Саме воно виступає джерелом розвитку дитини як особистості.

Соціалізація за **Л. Виготським** має стадійну форму. Критеріями стадій розвитку дитини він називає **ситуацію розвитку, провідну діяльність і вікове новоутворення**.

На кожній стадії розвитку, яка протікає більш-менш стабільно, з'являються якісні зміни, якісні новоутворення, які накопичуючись, приводять до кризи, яка розв'язується руйнуванням однієї (старої) ситуації розвитку і виникненням іншої (нової), де знову з'являються наступні новоутворення. Все нове з'являється закономірно, підготовлюється всім ходом попереднього розвитку. Кожна стадія має свої вікові новоутворення, серед яких є центральне новоутворення, яке має найважливіше значення для розвитку на наступному етапі.

Розвиток **Л. Виготським** розглядався як поєднання стабільних і кризових періодів. Стабільні періоди тривають по декілька років. Вікові новоутворення формуються повільно і довго, стають стійкими, фіксуються в структурі особистості. Їм тісно у старій формі, новоутворення потребують нової форми існування. Починається кризовий період, коли загострюються протиріччя між потребами, які вирости, і обмеженими можливостями їх задоволення. Наприклад, підліток претендує на самостійність, має потребу у визнанні своєї дорослості, але об'єктивно сприймається оточуючими ще як дитина. Криза – це революційний, стрімкий перебіг подій як за темпом, так і за змістом змін, що відбуваються. Під час кризових періодів дитина за дуже короткий термін змінюється в цілому і в основних якостях особистості зокрема. Кризи і стабільні періоди чергуються.

Л. Виготський виділяє наступні періоди стабільного розвитку особистості і криз у дитинстві:

- криза новонародженості;
- немовлячий вік (2 місяці-1 рік) – криза 1 року;
- раннє дитинство (1-3 роки) – криза 3 років;
- дошкільний вік (3-7 років) – криза 7 років;
- шкільний вік (8-12 років) – криза 13 років;
- пубертатний вік (14-17 років) – криза 17 років.

Досить поширеною у психологічній літературі є вікова періодизація **Д. Ельконіна**. В її основі лежить вчення про провідну діяльність, що визначає виникнення психологічних новоутворень на конкретному етапі розвитку.

Д. Ельконін розглядає дитину як цілісну особистість, яка активно пізнає світ – світ предметів і людських відносин, включаючи її в дві системи відносин: «дитина – предмет», «дитина – дорослий». Кожна з цих систем передбачає свій тип провідної діяльності. Провідні діяльності першої системи відносин забезпечують засвоєння дій з предметами: предметно-маніпулятивна діяльність дитини раннього віку, учбова діяльність молодшого школяра і учбово-професійна діяльність старшокласника. Відносини між людьми передбачають такі діяльності: емоційне спілкування малюка, рольова гра дошкільняти, інтимно-особистісне спілкування підлітка.

Вікову періодизацію розвитку дитини за Д. Ельконіним зображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Вікова періодизація розвитку дитини за Д. Ельконіним

Вікові періоди	Провідна діяльність	Система стосунків
Дитячий (від народження до 1 року)	Спілкування з дорослим	Людина-людина
Раннє дитинство (1-3 роки)	Наочна діяльність	Людина-предмет
Дошкільний вік (3-6/7 років)	Гра	Людина-людина
Молодший шкільний вік (6/7–10/11 років)	Учбова діяльність	Людина-предмет
Підлітковий вік (10/11-13/14 років)	Спілкування з однолітками	Людина-людина
Юнацький вік (13/14-16/17 років)	Учбово-професійна діяльність	Людина-предмет

Н. Андрєєнкова обмежує період соціалізації рамками дитинства, отрочтва і юності, переходу до зрілості. Відповідно виділяються 3 основних етапи соціалізації:

- 1) первинна (соціалізація дитини);
- 2) маргінальна (проміжна соціалізація підлітка);
- 3) стійка концептуальна цілісна (у юнацькому віці в період переходу від юності до зрілості, тобто від 17–18 до 23–25 років).

Г. Андрєєва виділяє три основні стадії соціалізації: дотрудову, трудову і післятрудову. На всіх стадіях вплив суспільства на особистість здійснюється безпосередньо або через групу. Суспільство і група передають особистості деяку систему норм і цінностей за допомогою визначеної системи знаків. На кожному етапі соціалізації виникає «сплав» засвоєння соціального досвіду і відтворення його. Ті конкретні групи, у яких особистість прилучається до систем норм і цінностей і які виступають своєрідними трансляторами соціального досвіду, Г. Андрєєва називає **інститутами соціалізації**. На дотрудовій стадії такими є родина, дошкільні дитячі установи, школа, для частини людей – вищі заклади освіти. Найважливішим інститутом соціалізації на трудовій стадії вона вважає трудовий колектив. Що ж стосується питання про інститути соціалізації на післятрудовій стадії, то воно, на думку Г. Андрєєвої, залишається відкритим і вимагає спеціального вивчення.

Дотрудова стадія соціалізації охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності. Вона, у свою чергу, поділяється на два самостійних періоди:

- 1) рання соціалізація – охоплює час від народження дитяти до вступу його до школи (період раннього дитинства);
- 2) стадія навчання, яка включає час навчання у школі та інших навчальних закладах.

Трудова стадія соціалізації охоплює період зрілості людини. Це весь період трудової діяльності людини. Людина у цей період не лише засвоює соціальний досвід, але й відтворює його.

Як зазначає Г. Андрєєва, визнання трудової стадії соціалізації логічно виходить з визнання провідного значення трудової діяльності для розвитку особистості. Праця як умова розгортання сутнісних сил людини не припиняє процес засвоєння соціального досвіду. Звичайно, юність – найважливіша пора в становленні особи, але праця в зрілому віці не може бути відкинута при виявленні чинників цього процесу. Включення трудової стадії в орбіту проблем соціалізації набуває особливого значення в сучасних умовах у зв'язку з ідеєю безперервної освіти, у тому числі освіти дорослих.

Післятрудова стадія соціалізації охоплює похилий вік, який у структурі народонаселення займає на сьогодні значне місце. В значній мірі зберігається трудовий потенціал тих осіб, які складають таку соціальну групу, як пенсіонери. Не випадково зараз переживають період бурхливого розвитку такі дисципліни, як геронтологія і геріатрія. Похилий вік розглядається як такий, що робить важливий внесок у вироблення соціального досвіду і передання його молодшим поколінням.

А. Петровський виділяє три епохи в становленні особистості:

- дитинство
- отроцтво
- юність.

В ці епохи включені п'ять періодів:

- раннє дитинство (0-3 роки);
- дошкільне дитинство (3-7 років);
- молодший шкільний вік (7-11 років);
- середній шкільний вік (11-15 років);
- старший шкільний вік (15-17 років).

Кожен період передбачає проходження процесів **адаптації, індивідуалізації та інтеграції**. В епоху дитинства переважають процеси адаптації, в епоху отроцтва – індивідуалізації, юності – інтеграції.

Дослідження розвитку дитини з позицій особливостей психічного розвитку стадійності в певні вікові періоди, стали основою розуміння соціалізації особистості як стадійного процесу. Узагальнюючи різні підходи, можна виділити наступні стадії соціалізації за **віковими періодами та завданнями**

- **Раннє дитинство (до 2 років):** Формується фундамент особистості, закладаються базові довіра до світу та емоційні зв'язки.
- **Дошкільний вік (2–6 років):** Інтенсивне пізнання світу через гру. Активно засвоюються перші соціальні ролі.
- **Молодший шкільний вік (6–12 років):** Формується здатність до навчання, дотримання дисципліни, розширюється коло спілкування з однолітками.
- **Підлітковий вік (12–18 років):** Критичний період пошуку власної ідентичності. Відбувається перехід від батьківського впливу до норм, які диктує референтна група (однолітки).
- **Юнацтво та молодість (18–40 років):** Вибір професії, створення сім'ї, здобуття економічної незалежності та активна самореалізація.

- **Зрілість (40–65 років):** Стабілізація соціального становища, розвиток кар'єри, виховання дітей, відповідальність за суспільні процеси.
- **Похилий вік (від 65 років):** Пристосування до змін у здоров'ї, зміна ролей

3. Особливості соціалізації представників різних вікових груп.

Соціалізація особистості починається з перших років життя і закінчується періодом громадської зрілості людини, хоча, зрозуміло, повноваження, права й обов'язки, набуті нею, не говорять про те, що процес соціалізації цілком завершений: по деяких аспектах він продовжується все життя.

Багато психологів і соціологів підкреслюють, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя людини, і стверджують, що соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей декількома моментами. Соціалізація дорослих скоріше змінює зовнішню поведінку, у той час як соціалізація дітей формує ціннісні орієнтації. Соціалізація дорослих розрахована на те, щоб допомогти людині набути визначені навички, соціалізація в дитинстві в більшій мірі має справу з мотивацією поведінки.

Дитинство. Соціалізація повинна починатися в дитинстві, коли приблизно на 70% формується людська особистість. Варто запізнитися, як почнуться необоротні процеси. У дитинстві закладається фундамент соціалізації, і в теж час це самий незахищений її етап. Діти ізольовані від суспільства, у соціальному плані програють, хоча багато дорослі свідомо шукають самотності й ізоляції, щоб віддаватися заглибленим міркуванням і спогляданню. Частіше коли дорослі потрапляють в ізоляцію мимо своєї волі і на тривалий термін, вони духовно і соціально не гинуть. Навпроти, переборюючи труднощі, вони розвивають свою особистість, пізнають у собі нові грані.

Таким чином, початкова соціалізація і продовжена - якісно різні етапи. Соціалізація - акумулятивний процес, у ході якого накопичуються соціальні навички.

Уже говорилося про те, що соціалізацію часто мислять як підготовку дітей до життя у світі дорослих. А чим розрізняються ці два світи? Чи настільки істотні між ними розходження? І чи не так необхідна спеціальна підготовка для переходу з одного в інший?

Діти і дорослі розрізняються безліччю ознак: ростом, фізичною силою, розумовими здібностями й умінням їх з вигодою застосовувати, відношенням до небезпеки і ризику, співвідношення розумових і емоційних компонентів, обсяг придбаних знань, здатністю учитися на

власних помилках, умінням приймати правильні рішення в складних ситуаціях, прагненням брати на себе додаткову відповідальність.

Проте головного ми не назвали – виконання соціальних ролей. Діти – єдина категорія населення, що не мають соціальних статусів і соціальних ролей, якщо не вважати статусів «дитина», «чоловіча / жіноча стать», «син / донька», «племінник» і т.ін., які вони ще не осмислюють повною мірою. Тому що діти не є виробниками матеріальних благ і не відносяться до категорії економічно самостійного населення, у них не може бути професійних, економічних і політичних статусів і ролей. Їм не знайоме те, з чого складається суть статусів – коло прав і обов'язків. Вони не знають обов'язків інженера, листоноші, парламентарія, чи парафіянина. Вони не знають, що таке відповідальність. Діти не знають, що таке соціальні норми, хоча багато з цього їм дорослі розповідали.

Теоретичні і дуже приблизні знання про соціальні ролі не дозволяють стверджувати, що діти опанували ними чи засвоїли їх. У ролі вони грають, але не поводяться відповідно до вимог соціальної ролі. У дітей тільки ігрове освоєння соціального світу: хлопчиська грають у війну, а дівчиська – у дочці-матері. Дорослі ніколи не грають у ролі, якщо не вважати ігровий метод навчання в бізнесі.

Отже, два світи – дитячий і дорослий розрізняються з погляду соціалізації. Вони знаходяться на різних кінцях цього процесу. Головне розходження – ступінь оволодіння соціальними ролями.

Юність. Юність завершує активний період соціалізації. До юнаків звичайно відносять підлітків і молодих людей у віці від 13 до 19 років. Їх ще називають тінейджерами. У цьому віці відбуваються важливі фізіологічні зміни (одне з них – настання статевої зрілості), яке спричиняє визначені психологічні зрушення: поява потягу до протилежної статі, агресивність, яка нерідко невмотивована, виявляється схильність до необміркованого ризику і не уміння оцінити ступінь його небезпеки, підкреслене прагнення до незалежності і самостійності.

Психофізіологічні зміни не можуть не вплинути на хід і зміст соціалізації. Схильність до інновацій і творчості, невизнання всіх і всяких авторитетів, з одного боку, підкреслена автономія і незалежність – з іншої, породжують особливе явище, яке називається молодіжною субкультурою. Вона асоціюється з трьома головними негативними рисами, явищами-символами: наркотиками, сексом і насильством.

Підлітковий період називають «важким віком», «переломним періодом». Його зміст полягає в зміні поведінкових характеристик: від майже повної слухняності, властивої малим дітям, юнаки переходять до стриманої слухняності – схованій непокорі батькам. Якщо раніше, будучи

дітьми, вони дивилися на світ очима своїх батьків, то тепер вони ведуть як би подвійний рахунок: у підлітків і юнаків вибудовується рівнобіжна система цінностей і поглядів на світ, що частково перетинається позицією батьків, а частково - з поглядами однолітків.

У цей період закінчується формування фундаменту особистості, добудовуються їхні верхні - світоглядні - поверхи. Усвідомленням свого «Я» відбувається як осмислення свого місця в житті батьків, друзів, що оточує соціуму. Одночасно спостерігається постійний пошук моральних орієнтирів, зв'язаних з переоцінкою сенсу життя. Підлітки і юнаки більш сприйнятливі до негативних оцінок навколишніх, особливо якщо вони стосуються одягу, зовнішнього вигляду, манер поведінки, кола знайомств, тобто всього того, що складає соціальне середовище і соціальну символіку «Я». Гіпертрофована самотійність знаходить вираження в підкресленій різкості власних оцінок: для багатьох тінейджерів «добре» і «правильне» тільки те, що їм подобається.

Труднощі соціалізації в цей період зв'язані з трьома головними обставинами:

- розбіжністю між високим рівнем домагань (прагнення стати героєм, прославитися) і низьким соціальному статусом, який заданий їх віком;
- розбіжністю старого стилю батьківства, орієнтованого на те, що для матері син і дочка завжди залишається дитиною, і нових потенційних можливостей тінейджерів, заданих їх психофізіологічним подорослішанням;
- протиріччя між орієнтацією, що підсилилася, на самотійність і залежність, яка підсилилася від думки і поведінки однолітків.

Психофізіологічне подорослішання практично нічого не змінює в соціально-економічному положенні тінейджерів. Соціальні статуси батьків і юнаків як і раніше несумісні: батьки заробляють на життя, несуть моральну і правову відповідальність за дітей і недоторканність майна, беруть участь у суспільному і виробничому житті. Дорослі - власники, розпорядники, опікуни, виробники, законодавці, споживачі, захисники і т.д. А тінейджери економічно несамотійні, вони усе ще вимагають соціального захисту і не виступають учасниками правопорушень. Їхній рольовий діапазон вкрай обмежений. Вони не є власниками, розпорядниками, виробниками, законодавцями. Вони - лише споживачі. Хоча в правовому змісті вони можуть приймати життєво важливі рішення, у психологічному плані тінейджери дозріли для них. Але батьки обмежують їх. У цьому і полягає протиріччя.

У зв'язку з цим соціологи говорять про рольове безправ'я тинейджерів - меншому обсязі прав і обов'язків у порівнянні з дорослими. Володіючи меншими можливостями, тинейджери зіштовхуються з таким глобальними світоглядними і моральними проблемами, що у зрілому віці вирішені. Недолік життєвого досвіду змушує їх робити набагато більше помилок, чим це робить дорослі, чи діти старі. Але головне не в кількості, а як помилки, серйозності їхніх наслідків: злочинність, уживання наркотиків, алкоголізм, полова розбещеність, насильство на особистістю.

Багато хто з тинейджерів кидає школу, у результаті порушується природний процес соціалізації. Недоодержання знань відразу позначається на економічному становищі, підлітки на економічному становищі, підлітки і юнаки виявляються в гіршій ситуації на ринку праці. У розвитих країнах рівень безробіття серед 18-літніх у 3 рази вище, ніж у дорослих.

Соціологи думають, що сексуальна розбещеність, зловживання алкоголем і молодечтво - не що інше, як спроба відігравати роль дорослих. Можливо, що та ж сама причина спонукує багатьох кидати школу. Статус школяра вважається «недорослим». Він не сприяє досягненню життєвого успіху, а разом з ним і визнанню в групі однолітків. Тинейджери шукають визнання своєї психологічної дорослості за рамками школи і родини - інститутів, де їх продовжують вважати дітьми.

Отже, ми розглянули труднощі соціалізації в період юності і встановили, що головною проблемою серед них є рольовий конфлікт, чи рольове безправ'я юнаків.

Батьківство. Взаємини, що складаються між батьками (матір'ю і батьком) і дітьми, є вирішальним моментом соціалізації. Вони виявляють себе в самий відповідальний момент - коли людина найбільш сприйнятлива до добра і зла, коли вона найбільш довірлива і відкрита усьому новому, а саме в період дитинства. Друга характерна риса - взаємини продовжуються все життя і, отже, роблять найбільш тривалий вплив. Третя риса - батьківсько-дитячі відносини є самими тісними і близькими відносинами, які тільки можуть існувати в людському суспільстві.

Багато хто переконаний, що батьківські почуття передаються біологічно і пробуджуються з появою першої дитини. Дійсно, у всіх живих істот - від птахів і до ссавців батьківська турбота запрограмована генетично. Однак для людських істот це справедливо на половину. Батьківство - насамперед відношення, яке соціально здобувається. Практично тільки в людей є можливість дітей підкинути чи передати на

виховання в іншу родину або віддати під опіку держави. Тільки людські істоти придумали спеціальні установи для дітей, що залишаються, і систему санкцій, за допомогою яких або карають за порушення, або заохочують за дотримання відносин батьківства.

Зрілий вік. У зрілому віці переборюється рольовий конфлікт (рольове безправ'я). Психофізіологічне подорослішання збігається із соціальним і економічним дорослішанням, домагання, амбіції і надії юності одержують задоволення пропорційне витраченим зусиллям і придбаним знанням. Зрілий вік характеризує розквіт людської особистості.

Як такий зрілий вік не є самостійним етапом соціалізації. Це збірне поняття, яке охоплює кілька циклів людського життя, розділених найважливішими подіями: оволодіння професії, проходження армійської служби, початок трудової діяльності, чи одруження заміжжя, створення родини, народження дітей.

Настання зрілого віку, тобто дорослого життя, може затягнутися в наслідок проходження навчання (у вузі й аспірантурі) до 21-23 років чи прискориться через ранній початок трудової діяльності. Якщо нижня границя зрілого віку не визначена, то його верхня границя позначена виходом на пенсію.

Соціологічним критерієм розмежування двох періодів – молодіжного і зрілого – служить економічна, соціальна і політична самостійність. Але що вважати проявом такої самостійності? За старих часів 20-літні юнаки командували арміями, а сьогодні вони сидять у студентських аудиторіях і не в змозі прокормити родину. В екстремальні періоди історії – війни і революції – молодь швидше досягає суспільного визнання, її соціальний статус росте завдяки підвищенню військової значимості молоді як джерела рекрутів. Навпроти, у спокійний період історії етап несамотійності затягується. Для таких періодів соціологи розробили набір критеріїв, яким повинна відповідати молода людина, що претендує на статус дорослого:

- сама себе забезпечувати засобами існування;
- розпоряджатися грошима незалежно від інших;
- бути самостійною у виборі способу життя;
- проживати незалежно від батьків.

Поряд з вищевказаними, соціологи вживають і деякі й інші ознаки:

- а) здатність відповідати перед законом;
- б) допуск до голосування на виборах;
- в) вступ у шлюб.

З погляду соціалізації, лише вступ у шлюб служить значним критерієм дорослості. Родина – єдиний агент соціалізації, який робить вплив протягом усі життя. Однак роль і статус кожного її члена на різних етапах сімейного циклу міняється. Дитина – об’єкт соціалізації й одна з цілей життя батьків, доросла людина – суб’єкт (стосовно дітей) і об’єкт (стосовно іншого чоловіка) соціалізації одночасно. Він перестає служити метою життя, стаючи засобом. Старі і літні члени родини можуть бути тільки суб’єктами, але найчастіше вони виключаються дорослими дітьми з активного процесу соціалізації і виховання онуків. Чоловік і дружина виступають агентами соціалізації друг для друга.

Справа в тому, що сімейна соціалізація для дорослих людей протікає інакше, чим для дітей. Подорослішання юнака, обзавівшись власною родиною, переходить у новий якісний стан – з об’єктів виховання вони стають його суб’єктами. І на перших порах відбувається болісний процес оволодіння новою соціальною роллю: молодята звертаються до батьків, друзів, товаришів по службі по будь-якій дрібниці, яка стосується виховання дитини і облаштування побуту – як сповивати і годувати крихітку, як полагодити водопровідний кран і оплачувати квартиру. Це і є освоєння нової соціальної ролі.

Одночасно чоловіки впливають один на одного, вирішуючи питання про розподіл прав і обов’язків, про лідерство в родині, відношення до нової родини і нових друзів. Тут немає суб’єктів і об’єктів, соціалізація відбувається на партнерській основі, оскільки, змінюючи свою поведінку, дружина допомагає змінити поведінку партнера.

Доросле життя – самий активний період соціалізації, тому що саме в цей час спостерігається освоєння соціальних ролей не в ігровий, а в реальній ситуації. Уперше вирівнялися обсяги прав і обов’язків, потреб і засобів їхнього задоволення.

Старість. Конкретний вік, у тому числі літній, визначає придатність чи непридатність, до виконання соціальних ролей і видів діяльності. З виходом на пенсію завершується активний період соціалізації, зменшується потреба старших у родині. Літня людина перестає виконувати найголовнішу функцію – бути виробниками матеріальних цінностей. З виробника вона перетворюється в споживача, а тим самим в утриманця. Хоча стара людина найчастіше така ж беззахисна, слабка і безпомічна, як і дитина, але на відміну від дитини старша людина не є метою життя для когось. Батьки шукають емоційне задоволення в спілкуванні з дітьми, а в спілкуванні зі своїми літніми батьками вони найчастіше бачать тільки обов’язок.

Разом з тим перехід від зрілості до старості розкриває нові соціальні можливості і ролі. Люди похилого віку виступають партнерами, чи конкурентами супротивниками інших вікових груп на ринку праці, у системі соціалізації й освіти, у веденні домашнього господарства й у міжособистісному спілкуванні. Правда, у всіх цих сферах їхня роль мінімальна: на роботі літніх звільняють у числі перших, а приймають на роботу в числі останніх; по веденню домашнього господарства їм залишають найпростіші функції (підмити підлогу, сходити в магазин), а принципові питання молоді залишають за собою; проводити ефективну освіту і соціалізацію в сучасному суспільстві літні не можуть тому, що їх знання в порівнянні з молоддю швидко застарівають, а погляди і манери визнаються архаїчними.

Перехід з фази зрілості у фазу старості стосується змін трудового статусу, змісту роботи, мотивації і відносини до життя, а також відносини до роботи як до джерела доходів і матеріального задоволення, працездатності, кола спілкування і самооцінки. Незвичний надлишок вільного часу, відхід з виробництва і поява нових ролей змушують літню людину заново проходити процес адаптації, хоча старіння людського організму виснажує резерви для повторної адаптації. У результаті виникає почуття непевності в завтрашньому дні і засобах існування. Відчуття себе в положенні соціального утримання часто виражається в почутті соціального приниження.

Фахівці знайшли закономірність: з віком знижується здатність адаптуватися до соціальних змін. Чим старша людина, тим більше вона незадоволена різними сторонами життя. Психологи відзначають: старі стають буркотливіші, дратівливіші і сумніші. Але відомо й інше: з віком людина більше дорожить життям і цінує кожен зайвий її день.

Припинення роботи і вихід на пенсію ведуть до негативних наслідків: змушене збільшення і побутові навантаження, матеріальна залежність від родичів, зменшення авторитету і престижу, почуття ізолюваності, страх самотності. Спосіб життя і дозвілля стають пасивними, малорухомими й одноманітними (сидіння на лавці в будинку чи в сквері) неспішні й укорочені прогулянки, читання газет і перегляд телепередач більше колишнього).

Відчуття наближення старості і почуття безперспективності виникають тому, що в старих губиться те, що властиво іншим віковим групам, а саме - наявність життєвих планів. Життєвий план - ідеалізована картина майбутнього життя, стрижнем якого служить передбачувана траєкторія соціальної кар'єри і сума можливих досягнень. У молодому віці життєві плани приймають форму невизначеної мрії, неясних бажань, у

зрілому - чітко вибудованої посадової кар'єри, а в літньому віці вони зникають.

Завдяки життєвим планам соціалізація їх стихійного і некерованого процесу перетворюється в цілеспрямовану стратегію поведінки. Зрілий індивід звіряє з поставленою метою те, чого він реально досяг, і вносить необхідні виправлення. Але літня людина подібного вже зробити не може - перед у нього немає необхідного запасу часу і сил. Життєві плани орієнтують людину особливим образом: вони вносять мотивацію досягнення. Але в літніх немає ні одного, ні іншого. Тому в них переважають пасивні форми діяльності і стихійне пристосування до нових соціальних ролей.

Питання для самоконтролю:

1. Дати визначення понять «індивід», «людина», «особистість», «індивідуальність».
2. Охарактеризуйте бачення сутності людини за напрямками: біогенетичний, соціогенетичний, персогенетичний, культурно-історично-діяльнісний.
3. Які основні погляди на процес розвитку людини в цілому в науці?
4. Визначте характеристики первинної та вторинної соціалізації.
5. Яка відмінність у соціалізації дорослих та дітей за О.Г. Брімом-молодшим?
6. Назвіть фактори та стадії соціалізації за Д. Смелзером.
7. Що покладено в основу періодизації соціалізації Ж. Піаже. Скільки стадій він виділяє?
8. Що покладено в основу періодизації соціалізації Е. Еріксоном і скільки стадій він виділяє?
9. Що таке «соціальна ситуація розвитку» за Л. Виготським та які її критерії?
10. Назвіть періоди стабільності та вікові кризи за Л.Виготським.
11. Виділіть систему міжособистісних стосунків на різних етапах розвитку за Д. Ельконіним.
12. Назвіть етапи соціалізації за Н. Андрєєнковою.
13. Назвіть етапи соціалізації за Г. Андрєєвою.
14. Назвіть два типи закономірності вікового розвитку дитини за А. Петровським.
15. Які періоди у розвитку дитини виділяє А. Петровський?
16. Які періоди називаються сенситивними?
17. В чому сутність «нульової» фази соціалізації?
18. Які особливості соціалізації у дитячому віці?
19. Які особливості соціалізації у юності?
20. Які особливості соціалізації у зрілому віці?
21. Які особливості соціалізації в похилому віці?

Тема 4.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

План

1. Основні форми соціалізації особистості.
2. Особливості чинників процесу соціалізації особистості. Інститути соціалізації особистості.
3. Засоби та механізми соціалізації.

Література:

1. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
2. Грона К.С. Агенти соціалізації та їх вплив на молодь. Актуальні проблеми політики. 2019. Вип. 63. С. 206-219.
3. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
4. Лучинкіна А.І. Механізми та інститути соціалізації особистості. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. 2011. №11. С.418-426.
5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
6. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компрінт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.

1. Основні форми соціалізації особистості.

В літературі найчастіше розглядаються дві форми соціалізації: **цілеспрямована та стихійна.**

Цілеспрямована форма соціалізації (або виховання) - це спеціально розроблена певним суспільством система засобів впливу на людину з метою формування її особистості у відповідності з інтересами цього суспільства. **Цілеспрямоване виховання** - це процес впливу вихователя на вихованця, що являє собою свідомо організовану запрограмовану і спеціалізовану діяльність суспільства з метою формування у людей необхідних і корисних для них поглядів, почуттів, рис характеру, психічних і фізичних якостей; це процес систематичного цілеспрямованого впливу на фізичний і духовний розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої суспільної і культурної діяльності. **Виховання** включає систему навчання, освіти і ідеологічного впливу.

Нецілеспрямована, або стихійна форма соціалізації – це, так би мовити, «автоматичне» виховання певних соціальних навичок у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в безпосередньому соціальному оточенні.

Безпосереднє соціальне оточення індивіда - надзвичайно складний і різноманітний світ. Сукупність різних груп, що складають сферу спілкування індивіда, їх особливості, неоднаковість рівня соціального розвитку, практики соціальних зв'язків і відношень всередині них у неоднаковій психологічній атмосфері, пред'являють різні вимоги до особистості. Дослідження процесу соціалізації особистості приписує необхідність різностороннього дослідження всього комплексу впливів на неї різних соціальних груп.

Специфіка безпосередніх життєвих умов індивіда полягає в тому, що вони опосередковують вплив цілісної соціальної системи на особистість, конкретизують суспільні відносини в їх безпосередньому спілкуванні. Проте, характер цінностей, настановлень безпосереднього оточення особистості може співпадати, а може не співпадати і навіть суперечити ціннісно-нормативній системі суспільства. У зв'язку з цим актуальним постає питання значення цілеспрямованої форми соціалізації, особливостей співвідношення цілеспрямованої та стихійної форм соціалізації в умовах певного соціально-психологічного простору.

Цілеспрямована (виховання) і стихійна – це дві основні форми соціалізації, які мають свої особливості. Ці форми соціалізації взаємопов'язані, взаємозумовлені. Питання про їх співвідношення в науковій літературі розроблено ще недостатньо. Деякі дослідники, співставляючи цілеспрямовану і стихійну форми соціалізації, віддають перевагу першій з них, доводячи, що стихійна форма детермінована в основному мікросередовищем і тому більш характеризується наявністю старого. Існує також протилежна думка: багато хто з дослідників вважає, що стихійна форма соціалізації сприяє засвоєнню індивідом нового, бо саме в мікросередовищі перш за все з'являються фактори, що відображають зміни в соціальних умовах, саме це забезпечує розвиток у індивіда нових якостей, які не передбачені старими нормами. Дослідники, що досліджують питання форм соціалізації, наголошують на взаємозв'язку і взаємозумовленості цілеспрямованої і стихійної форм соціалізації, підкреслюючи, що кожна з форм зумовлюється різними факторами та розрізняється засобами засвоєння соціального досвіду. Проблема полягає в тому, що співвідношення цілеспрямованих і стихійних форм соціалізації буває різним в залежності від соціального

простору, в якому відбувається цей процес. Виникає питання з приводу того, якій формі соціалізації потрібно надати перевагу. Висловлюється думка, що стихійна форма, яка детермінована більшою мірою мікросередовищем, включає багато старих, рутинних правил, засвоєння яких не сприятиме прогресивному розвитку особистості, а тому потрібно віддати перевагу цілеспрямованим формам соціалізації, що пов'язані з соцієтальними нормами, в яких відображено очікування та цілі суспільства.

На думку Москаленко В., різне співвідношення стихійної та цілеспрямованої форм соціалізації зумовлюється особливостями соціальних об'єднань, до яких належить суб'єкт соціалізації. Одним з таких об'єднань є сім'я як найближче соціальне оточення індивіда, яке опосередковує соціальні відносини вищих рівнів, відображаючись у безпосередньому спілкуванні, конкретизуючи та персоніфікуючи їх. В рамках однієї групи – сім'ї – утворюється вся система взаємовідносин дитини з батьками, іншими людьми, самим старшим поколінням, через які дитина так чи інакше усвідомлює широкий соціальний світ, який віддзеркалюється в сімейних відносинах і який стає головним чинником соціалізації особистості на етапі раннього дитинства.

Проте не має рації перебільшувати значення будь-якої однієї форм соціалізації, бо така **абсолютизація неодмінно спричиняє перекоси** в системі формування та розвитку особистості, про що засвідчує, наприклад, досвід неузгодженості стихійної і цілеспрямованої форми соціалізації, (розходження слова і справи), або практика абсолютизації цілеспрямованого виховання, зведення його лише до навчання. Ототожнення різноманітного за формами процесу соціалізації з «виховуючим навчанням» в педагогічній практиці призвело до того, що головним засобом формування особистості проголошувались знання, коли весь багатогранний процес духовного розвитку людини був звужений до цілеспрямованого навчання, що спричинило певні негативні явища в процесі соціалізації особистості.

Погляди, в яких перебільшується або применшується значення якоїсь форми соціалізації, невірно відображають той реальний факт, що людина формується в процесі всіх форм соціалізації. Умовою досягнення потрібної соціалізованості людини є єдність всіх форм соціалізації. Взаємозумовленість стихійної та спрямованої форм соціалізації залежить від соціальних умов існування людей. Зокрема, **основна функція спрямованої соціалізації**, яка полягає в тім, щоб **забезпечити переведення цінностей соцієтального рівня суспільства на**

індивідуальний рівень, забезпечується шляхом втілення цих цінностей в безпосередні умови життєдіяльності особистостей. Науковці відмічають, що в процесі соціалізації обов'язково повинно бути задіяно **два способи засвоєння культури**: один з них передбачає **обов'язкову вербалізацію** культурної норми і розрахований на свідоме засвоєння її змісту, а другий - на засвоєння індивідом культурної норми **шляхом наслідування стереотипному зразку**, або шляхом **психологічного тиску** на нього соціальної групи через механізм соціальних експектацій (очікування певного способу вербальної і реальної поведінки індивіда у соціальній групі (малій групі), зараження і сугестії.

Форми соціалізації мають специфічні **механізми, чинники та засоби** впливу на особистість. Питання про співвідношення різних форм соціалізації залишається дискусійним. Проблема полягає в тому, що це співвідношення буває різним на різних етапах онтогенетичного розвитку людини а також залежить від соціального простору, в якому відбувається процес соціалізації.

Спадає на думку аналогія особливостей впливу сім'ї на особистість на ранньому етапі онтогенезу людини та особливостей впливу соціальної спільноти на індивіда на початку філогенезу. В первісному суспільстві соціальне середовище було уніфікованим. Самостійним соціальним організмом був рід – невеличка за чисельністю група людей, що була у безпосередньому контакті. Цінності макросередовища і мікросередовища співпадали, що зумовлювало існування однієї форми соціалізації, яка за своїми особливостями та механізмами (наслідування, навіювання, психологічне зараження тощо) здебільше відповідала стихійній формі соціалізації, яка характеризується безпосередніми зв'язками індивідів. Така форма соціалізації забезпечувала формування соціальних властивостей індивідів того часу у відповідності з інтересами і потребами первісного суспільства. В подальшому розвитку суспільства у зв'язку з соціальною диференціацією та ієрархізацією соціальної структури ускладнюється система соціалізації, в якій обов'язковою формою соціалізації стає **цілеспрямований вплив**, метою якого є забезпечення розвитку особистості у відповідності з інтересами суспільства іншого історичного етапу. Користуючись аналогією існування та зміни форм соціалізації в онтогенетичному та філогенетичному процесі, можна зробити припущення, що на первісному етапі онтогенезу особистості основною формою соціалізації є стихійна форма, яка пов'язана з соціально-психологічним простором сім'ї. Проте стихійні форми соціалізації мають велике значення не тільки в умовах первісного

середовища. Вони відіграють велику роль на всіх етапах життєдіяльності людини.

В умовах сучасного суспільства макро - та мікросередовище, внаслідок можливого неспівпадіння їх цінностей, можуть суперечити одне одному і по-різному впливати на процес соціалізації особистості. У зв'язку з цим виникає **проблема вибору цінностей**. На погляд Москаленко В., ця проблема вирішується головним чином через механізми цілеспрямованого впливу, які з необхідністю включаються у соціалізацію особистості, коли коло її взаємин з іншими розширюється. В реальності особливості соціалізації визначаються етапом формування особистості, суб'єктивними особливостями особистості і об'єктивними умовами їх виявлення в процесі взаємодії людини з оточуючим світом.

Узагальнюючу концепцію рівнів, на яких відбувається соціалізація особистості, визначимо наступні рівні:

а) **стихійна соціалізація** – процес неконтрольованої стихійної взаємодії людини із оточуючим її світом у різних проявах;

б) **відносно спрямована соціалізація** – процес опосередкованого впливу державних інституцій на певні категорії людей;

в) **відносно соціально контрольована соціалізація** – процес цілеспрямованого безпосереднього впливу через спеціальні установи, тобто виховання;

г) **саморозвиток, самовиховання** людини.

Кожен з цих рівнів має наступні характеристики.

Стихійна соціалізація

Стихійна соціалізація відбувається протягом усього життя людини в процесі її стихійної взаємодії із суспільством, а точніше з його окремими сегментами. До останніх можна віднести соціальне оточення, яке супроводжує людину на протязі її життя: сім'я, родичі, сусіди, групи однолітків, поселенські спільноти (односельці, жителі одного мікрорайону в місті), земляки в ситуації відриву від постійного середовища проживання (в армії, у мегаполісі, у місцях позбавлення волі та ін.), однокласники, професійні групи, об'єднання за інтересами та політичними поглядами, групи тимчасового перебування (у лікарні, у місцях проведення відпочинку та ін.), ситуативні спільноти (у потязі, у театрі, на стадіоні, у басейні та ін.). Ці сегменти людина може обирати, а з деякими взаємодіє в обов'язковому (наприклад, армія для чоловіків) та примусовому (наприклад, місця позбавлення волі) порядку.

У залежності від віку, статі, індивідуальних особливостей, місця проживання, етноконфесійної і соціокультурної приналежності людини

набір таких сегментів суспільства, з якими вона взаємодіє, істотно розрізняється по кількості і специфічних особливостях.

Але в будь-якому випадку взаємодія має неорганізований, нерідко спонтанний характер. Воно регулюється набором цінностей, норм, звичаїв, удач, неформальних санкцій і засобів. Така стихійна соціалізація відбувається поряд з відносно соціально контрольованою соціалізацією.

Відносно спрямована соціалізація.

Відносно спрямована соціалізація відбувається в процесі й в результаті взаємодії людини з державою і державними органами й організаціями, що у сукупності здійснюють керування суспільством.

Наслідки державної політики відчують на собі в різній мірі всі соціальні групи. Прийняття в державі будь-якого закону чи іншого нормативного акту прямо чи опосередковано стосується всіх чи певної категорії громадян, впливає на їх життєвий шлях, вибір ними моделей поведінки. Так, зменшення кількості профспілкових санаторіїв, будинків відпочинку, зростання цін на путівки, подорожчання ліків та медичних послуг, робить неможливим для більшої частини трудящих зміцнення у них свого здоров'я. Це зменшує варіантність способів відновлення здоров'я, що накладає відбиток на поведінку людей, змушуючи їх відшукувати інші шляхи рекреаційних можливостей.

Нормативні документи, що їх приймає держава, втілюються в життя органами центральної, регіональної та місцевої виконавчої влади, що позначається на умовах, рівні життя, соціалізації населення. Навіть нормативно-правові акти, що на перший погляд не стосуються соціалізації, мають на неї вплив. Так, заборона ввезення в Україну автомобілів із-за кордону певного року виробництва, позбавляє багатьох жителів можливості придбати недороге авто. Як наслідок, для певної групи громадян обмежується варіативність пересування, проведення відпочинку, що може привести до позбавлення їх деяких можливостей для розвитку, самовизначення, самореалізації, самовдосконалення.

Законодавство, яке в умовах війни, яку розв'язала Російська Федерація проти України, обмежує деякі права людини, зокрема, свободу пересування (комендантська година, виїзд за кордон для певних категорій населення), встановлює певні приписи щодо поведінки людини в екстремальних ситуаціях (повітряна тривога, загроза теракту) впливає на умови життя, а отже і на процеси соціалізації людини, становлення її особистості. Вся політика держави спрямована для задоволення у першу чергу потреб оборони країни. Така атмосфера впливає відповідним чином

на моральний, психологічний стан суспільства. Реалії війни позбавляють молодь багатьох можливостей самореалізації, які вони мали раніше.

Відносно спрямована соціалізація, таким чином, визначається державною політикою і законодавством, а також їх реалізацією в соціальній практиці держави через діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів і відбувається в процесі взаємодії з державою і державними організаціями як структурами, що здійснюють управління суспільством і його громадянами.

Відносно соціально контрольована соціалізація.

Під відносно соціально контрольованою соціалізацією розуміють виховання як цілеспрямований вплив на людину з боку організацій, груп з метою формування особистості відповідно до певних цілей.

Таке виховання здійснюється:

- в сім'ї, тобто має місце сімейне виховання;
- релігійними організаціями, тобто має місце релігійне виховання;
- державою і суспільством у навчально-виховних закладах (від дитсадків до вищих навчальних закладів);
- в асоціальних утвореннях (кримінальних, тоталітарних, політичних, квазірелігійних співтовариствах), у яких має місце дисоціальне чи контрсоціальне виховання;
- в спеціалізованих установах корекційного виховання (від адаптації аутичних дітей до умов проживання до перевиховання правопорушників).

Самозміна людини

З позицій суб'єкт-суб'єктного підходу людина є активним учасником соціалізації. Вона усвідомлює вимоги оточуючих, суспільні цінності, свої бажання, прагнення, мрії. Тому для людини притаманна активність, щоб відповідати певним очікуванням соціуму, досягати бажаного, наблизитись до свого ідеалу. Відбувається самозміна особистісних, фізичних, вольових якостей, знань, умінь, навичок, поведінки, стилю життя відношення до себе, навколишнього світу

Самозміна може мати просоціальну, асоціальну і антисоціальну спрямованість.

Просоціальна самозміна відповідає очікуванням суспільства, асоціальна – не відповідає їм (алкоголізм, наркоманія приводять до фізичної, особистісної деградації), а антисоціальна самозміна спрямована проти існуючих норм принципів, ідеалів суспільства (криміналізація особистості, релігійний, національний та інші види екстремізму).

2. Особливості чинників процесу соціалізації особистості

Соціалізація – це результат взаємодії численних обставин. Саме їх сукупний вплив вимагає від людини певної поведінки і активності. Соціалізація особистості як послідовність переходу від однієї якісної ступені до іншої визначається рядом чинників. **Чинниками** процесу соціалізації особистості називаються обставини, за яких створюються умови для перебігу цих процесів. Ці чинники відображаються в основних новоутвореннях кожної вікової стадії.

Традиційно виділяються **зовнішні та внутрішні чинники**, взаємодія яких визначає динамічну спрямованість розвитку. У вітчизняній і зарубіжній науці існують різні класифікації чинників соціалізації. Найбільш поширена класифікація виокремлює три групи чинників соціалізації: 1) макрочинники (космос, планета, світ, країна, суспільство, держава); 2) мезочинники (етнос; місце і тип поселення – регіон, село, місто; засоби масової комунікації - радіо, телебачення, газети тощо); 3) мікрочинники (сім'я, групи ровесників, учбові, професійні, громадські групи тощо).

На сьогоднішній день впливовою є **модель екологічних систем** американського психолога Урі Бронфенбреннера, в якій представлено систему чинників процесу соціалізації особистості як взаємодію об'єктивних особливостей її соціального оточення і суб'єктивних процесів та переживань.

На думку вченого, оскільки соціальне оточення постійно змінюється, процес соціалізації не завершується ніколи. Розвиток людини – це динамічний процес. Особистість, яка формується, активно реструктурує своє багаторівневе життєве середовище і в той же час на нього впливає це середовище, його елементи і взаємозв'язки між ними.

Соціальне середовище за Бронфенбреннером має чотири рівні:

- 1) мікросистема (найближче оточення людини);
- 2) мезосистема (взаємовідносини між різними сферами мікросистеми);
- 3) екзосистема (елементи соціального середовища, до яких індивід безпосередньо не відноситься, але які впливають на нього, наприклад, адміністрація школи, міська влада тощо);
- 4) макросистема (соціокультурні норми, системи соціальних уявлень та установок, норми та правила соціальної поведінки, характерні певній субкультурі). Ці рівні змальовуються У.Бронфенбреннером у вигляді концентричних кілець як вміщені одна в одну системи. Характерною особливістю цієї моделі є гнучкі прямі і зворотні зв'язки між

цими чотирма системами, через які й здійснюється їх взаємодія.

Згідно з **екологічною моделлю** У. Бронфенбреннера, найближчим оточенням, яке є чинником соціалізації особистості, є **мікросистема**, тобто всі ті, з ким вона вступає в близький контакт. Для більшості людей мікросистемою як найближчим рівнем чинників соціалізації, є сім'я, за нею йдуть друзі і школа. Інші компоненти це організації охорони здоров'я, релігійні групи, ігрові групи у дворі, інші соціальні групи, до яких належить особистість. Всі вони мають суттєве значення у формуванні особистості, детермінуючи ті чи інші якості. Наприклад, розвиток дівчинки в сім'ї може підтримуватись чуттєвістю матері по відношенню до перших кроків дочки на шляху незалежності. В свою чергу, виявлення дитиною незалежності може спонукати матір до пошуків засобів підтримки розвитку такої поведінки. Коли індивід включається в яке-небудь соціальне оточення або виключається з нього, мікросистема змінюється. Наприклад, дитина може перейти в іншу школу, відмовитись від якого-небудь виду діяльності і зайнятись іншим.

Мікросистема – це надзвичайно складний, різноманітний світ. Сукупність різних груп, які складають сферу спілкування індивіда, їх особливості, відмінності у рівні соціального розвитку, в практиці соціальних зв'язків і відносин всередині них, в різній психологічній атмосфері пред'являють особистості певні вимоги. Безпосереднє середовище - друзі, знайомі, сім'я, все, що складає сферу міжособистісного спілкування, здійснює вплив на розвиток особистості, формує її якості. Специфіка безпосереднього оточення індивіда полягає в тому, що воно опосередковує вплив соціальної системи як цілого на особистість, відображає суспільні відносини, конкретизуючи їх, персоніфікуючи. Мікросистема – це рівень життєвого середовища, яке найчастіше досліджується психологами.

Мезосистема, або другий рівень умов, з яким взаємодіє індивід і які є чинниками його соціалізації, утворюється взаємозв'язками двох або більше елементів мікросистеми. Так, суттєвий вплив на розвиток особистості здійснюють формальні і неформальні зв'язки між сім'єю і школою або сім'єю, школою і групою однолітків. Наприклад, постійне спілкування батьків з учителями може позитивно вплинути на успішність дитини в школі. Аналогічним чином, уважне ставлення учителів до цієї дитини, скоріше, позитивно вплине на її взаємостосунки з членами сім'ї.

Екзосистема, або третій рівень взаємозв'язків індивіда з соціальним оточенням, яке є чинником соціалізації особистості, має відношення до тих суспільних структур, які знаходяться поза сферою безпосереднього

спілкування індивіда. Екзосистема - це та частина культури суспільства, яка включає в себе елементи оточуючого середовища, в якому особистість не грає активну роль, проте воно здійснює на неї вплив. Сюди входять організації, а також події, від яких залежать умови мікросистеми. Наприклад, закони, рішення, які приймаються державними або іншими інститутами, можуть суттєво впливати на умови життя дитини, її сім'ї, однолітків, з якими вона спілкується. Отже, екзосистема впливає на індивіда не безпосередньо, а через мікросистему. Можна навести безліч прикладів, починаючи із формального соціального середовища, наприклад, місця роботи батьків або місцевих відділів охорони здоров'я, або організацій поліпшення побутових умов, і закінчуючи неформальним оточенням, таким, як розширена сім'я дитини або друзі його батьків. Наприклад, заклад, в якому працює мати, може дозволити їй декілька днів на тиждень працювати вдома. Це дозволить матері проводити більше часу з дитиною, що опосередковано вплине на її розвиток. В той же час можливість приділити дитині більше уваги зніме з матері напруження і тим самим підвищить продуктивність її праці.

Макросистема - це соцієтальний рівень культури суспільства. Це, так би мовити, зовнішній рівень, який безпосередньо не включений в певне соціальне оточення індивіда, а пов'язаний з ним через посередництво інших рівней. Зміст соціалізації залежить і від такого важливого параметру, як соціальні інститути - системи спеціально створених або таких, що природно склалися, установ і органів, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів, насамперед шляхом освіти і виховання.

Макросистема включає ідеологію, соціально-правові закони, традиції, норми того суспільства, в якому живе індивід. Вона об'єднує в собі основи освітянських, економічних, релігійних, політичних і соціальних цінностей. Макросистема впливає на всі інші рівні. Наприклад, та чи інша освітянська програма, яка приймається на державному рівні, може здійснити великий вплив на зріст рівня освіти і соціальний розвиток багатьох поколінь. Або, наприклад, правила, згідно з якими діти із затримкою розвитку можуть вчитись в класах основного потоку звичайної школи, здійснюють суттєвий вплив на рівень освіти і соціальний розвиток як на дітей з порушенням розвитку, так і на здорових дітей. В свою чергу, успіх або неуспіх цього педагогічного експерименту може сприяти або, навпаки, заважати подальшим спробам адміністрації поєднати ці дві групи дітей.

Зазначені рівні чинників соціалізації особистості тісно

взаємопов'язані, здійснюють активний вплив один на одне. Чинники макросистеми стають чинниками соціалізації індивідів через вплетіння цінностей соціетального рівня у безпосереднє оточення, бо тільки у сфері безпосереднього міжособистісного спілкування діють механізми, які здатні забезпечити процес інтеріоризації, тобто переведення зовнішніх соціальних зв'язків у внутрішні психологічні властивості. В процесі соціалізації індивід реконструює своє багаторівневе життєве середовище, відчуючи вплив всіх елементів цього середовища і взаємозв'язків між ними.

Інститути соціалізації особистості

В ході соціальної практики виникають певні види діяльності, для регулювання яких створюються **соціальні норми**. Ці норми концентруються і групуються в певну систему, яка забезпечує функціонування даного виду соціальної діяльності. Таку систему норм називають **соціальним інститутом**.

Соціальні інститути забезпечують можливість членам суспільства задовольняти свої потреби, стабілізують соціальні відносини, сприяють узгодженості, інтегрованості діяльності членів суспільства. В суспільстві важливу роль відіграють такі соціальні інститути як інститути праці (забезпечують матеріальну життєдіяльність суспільства), інститути політики (здійснюють державне управління суспільством), інститути права (забезпечують соціальний контроль в суспільстві), інститути моралі (забезпечують моральне регулювання), інститути культури (підтримують і зберігають духовні цінності суспільства). Найголовнішими соціальними інститутами, які пов'язано з реалізацією основних потреб суспільства (відтворення і розвиток людини), є інститути сім'ї та освіти, які виконують функцію агентів соціалізації особистості.

Інститути соціалізації – це відносно стійкі типи і форми соціальної практики, завдяки яким забезпечується процес соціалізації особистості в рамках соціальної системи суспільства. Функціонування цих інститутів визначається, по-перше, системою норм, які регулюють певну поведінку індивіда; по-друге, наявністю засобів і умов, що забезпечують успішне виконання нормативних наказів і здійснення соціального контролю; по-третє, інтеграцією інституту в соціально-політичні, ідеологічні і ціннісні структури суспільства, що дозволяє забезпечити успішне виконання нормативних приписів цього інституту.

Для кожного етапу розвитку людини як особистості притаманне своє коло таких агентів (інститутів), провідними серед яких є сім'я, система освіти та виховання, виробнича група, громадські організації, ідеологія,

засоби масової інформації. Так, для дітей, підлітків в якості агентів соціалізації виступають батьки, родичі, однолітки, сусіди, вчителі, пізніше приєднуються колеги по роботі, чоловік або дружина. Агенти соціалізації відрізняються на кожному етапі за рівнем референтності, по типу і засобам взаємодії.

3. Засоби і механізми соціалізації.

Якою виросте дитина залежить в значній мірі від агентів (інститутів) соціалізації. Під ними розуміють сукупність найрізноманітніших чинників навколишнього середовища, які складають найближче оточення індивіда і виступають в якості носіїв різних норм та цінностей, задають зразки поведінки і під впливом яких відбувається процес соціалізації особистості.

Засоби соціалізації

Соціалізація людини здійснюється широким набором **засобів**, специфічних для певного суспільства, певного соціального шару, певного віку:

- способи вигодовування дитини і догляду за нею;
- сформовані побутові і гігієнічні уміння;
- навколишні продукти матеріальної культури;
- елементи духовної культури (від колискових пісень і казок до скульптур);
- стиль і зміст спілкування, а також методи заохочення і покарання в родині, у групах однолітків, у виховній і іншій організаціях, що здійснюють соціалізуючий вплив;
- відносини в основних сферах її життєдіяльності - спілкуванні, грі, навчанні, предметно-практичній і духовно-практичній діяльності, спорті, а також - у сімейних, професійних, суспільних, релігійних сферах.

Механізми соціалізації

Відносно механізмів соціалізації існує кілька точок зору. Їх можна поділити на три групи:

- психологічні;
- соціально-психологічні;
- соціально-педагогічні.

До основних **психологічних і соціально-психологічних механізмів** можна віднести імпрінтинг, наслідування, екзистенційний натиск, фасилітацію, переконання, ідентифікацію, рефлексію.

Імпрінтинг — фіксування людиною на ранніх стадіях розвитку на рецепторному і підсвідомому рівнях ознак життєво важливих об'єктів, що

впливають на неї. Імпрінтинг може бути філіальним (прив'язаність до батьків), статевим, термічним, харчовим і т.д.

Наслідування – копіювання якого– небудь прикладу, зразку, коли діти у своїх діях і вчинках безпосередньо відбивають відносини між людьми, що складаються в процесі спільної діяльності і спілкування. У даному випадку – один зі шляхів довільного і найчастіше мимовільного засвоєння людиною соціального досвіду.

Екзистенційний натиск – оволодіння мовою і неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки в процесі взаємодії з референтними особами.

Фасилітація – підтримуючий і стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, внаслідок чого їх діяльність проходить активніше, розкутіше, вільніше, інтенсивніше.

Переконання – усвідомлене сприйняття ідей, уявлень, зразків поведінки, що визначають відношення людини до різних сфер життя.

Ідентифікація (ототожнення) – процес неусвідомлюваного ототожнення людиною себе з іншою людиною, групою, зразком на основі спільності емоційних відносин і спільної діяльності.

Рефлексія – мисленнєвий процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе, своїх дій, поведінки, це внутрішній діалог, у якому людина розглядає, оцінює, приймає чи відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, родині, колу однолітків, значимим особам і т.п. За допомогою рефлексії людина може формуватися і змінюватися в результаті усвідомлення і переживання нею тієї реальності, у якій він живе, свого місця в цій реальності і себе саму.

До **соціально-педагогічних механізмів** соціалізації можна віднести традиційний, інституціональний, стилізований, рефлексивний, міжособистісний.

Традиційні засоби соціалізації реалізуються в умовах впливу сім'ї та найближчого оточення. Завдяки йому у дитини формується «образ Я», набуваються перші навички взаємодії, осмислюються перші суспільні цінності, освоюються перші ролі, засвоюються норми, еталони поведінки, погляди, стереотипи, що характерні для сім'ї дитини і найближчого оточення (сусідського, приятельського та ін.). Це засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою фіксування, некритичного сприйняття пануючих стереотипів.

Інституційні засоби забезпечують накопичення необхідних знань і навиків соціально прийнятної поведінки в умовах взаємодії з різними

інститутами соціалізації – дитячим садком, школою, трудовим колективом, засобами масової комунікації (ЗМІ, Інтернет тощо).

Міжособистісні засоби діють у процесі спілкування з референтними особами, коли дитина намагається копіювати модель поведінки значимих людей, якими можуть бути батьки (у будь-якому віці), будь-який референтний дорослий, друг та інші, засвоюючи їх цінності як власні. У його основі лежить психологічний механізм міжособистісного переносу завдяки емпатії, ідентифікації і т.п.

Стилізований засіб соціалізації забезпечує прийняття дитиною зразків поведінки та моральних цінностей, які притаманні певній субкультурі, під якою розуміють комплекс морально-психологічних рис і поведінкових проявів, які типові для людей певного культурного, професійного, вікового прошарку. Наприклад, субкультура молодіжна, кримінальна, релігійна. Вплив субкультури на соціалізацію залежить від того, наскільки її носії будуть референтними для дитини.

Рефлексивний засіб соціалізації забезпечує внутрішній діалог, завдяки якому людина приймає або не приймає ті чи інші цінності, включає їх до своєї поведінки як результат інтеріоризації суспільних відносин.

Всі механізми соціалізації, які розглядають вітчизняні науковці, можна також розділити на **три групи**:

- 1) неусвідомлювані (навіювання, зараження, наслідування, ідентифікація);
- 2) усвідомлювані (референтна група, авторитет, популярність);
- 3) механізми, до яких належать санкції заохочення, покарання, що застосовуються у суспільстві.

На людину в процесі життя діють всі зазначені механізми соціалізації. Однак їх співвідношення залежить від психологічних особливостей дитини, вікової, статевої, соціально-культурної групи, до якої вона належить. Так, для людей інтровертного типу (спрямованих на свій внутрішній світ, підвищено тривожних, самокритичних) найважливішим може стати рефлексивний механізм. Для жителів сільських районів, де переважають патріархальні устрої – найважливішим буде традиційний механізм, для общин з високим рівнем релігійності – екзистенційний натиск, для молоді міст - інституціональний та стилізований механізми.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні форми соціалізації виділяють в літературі?
2. Що таке цілеспрямована соціалізація (виховання), які компоненти вона включає?
3. У чому полягає специфіка стихійної (нецілеспрямованої) соціалізації?

4. Охарактеризуйте проблему співвідношення цілеспрямованих і стихійних форм соціалізації.
5. Чим зумовлюється на думку В. Москаленко різне співвідношення стихійної та цілеспрямованої форм соціалізації?
6. Яка роль сім'ї як соціального об'єднання у соціалізації людини?
7. До чого може привести абсолютизація однієї з форм соціалізації?
8. У чому полягає основна функція спрямованої соціалізації?
9. Які способи засвоєння культури обов'язково повинно бути задіяно в процесі соціалізації ?
10. Чому у первісному суспільстві переважала стихійна форма соціалізації?
11. Чому в сучасному світі виникає проблема вибору цінностей в процесі соціалізації?
12. Що таке чинники соціалізації і які їх види визначають?
13. Розкрийте сутність моделі екологічних систем американського психолога Урі Бронфенбреннера.
14. Що таке «соціальні інститути» і які їх найголовніші види?
15. Що таке «соціальні інститути» і які їх найголовніші види?
16. Охарактеризуйте рівні соціалізації за Бронфенбреннером.
17. Що таке «інститути соціалізації» та чим визначається їх функціонування?
18. Охарактеризуйте засоби соціалізації
19. Охарактеризуйте механізми соціалізації.

Тема 5

ВІКТИМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.

План.

1. Людина як об'єкт і суб'єкт соціалізації.
2. Людина як жертва соціалізації.
3. Об'єктивні фактори перетворення людини у жертву соціалізації.
4. Суб'єктивні фактори віктимізації.
5. Фактори віктимізації в різному віці.

Література

1. Гарькавець С. О. Психологічні основи віктимології. Навчально-методичний посібник. Київ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. 170 с. URL: <http://surl.li/aededt>.
2. Гера Т. І., Гушак Ж. М, Фартушок І. М. Формування безпечної поведінки віктимних учнів із сімей переселенців. Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки. 2017. Вип. 80(2). С. 223-228. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80\(2\)_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80(2)_47).
3. Джужа О., Сюравич В. Характеристика основних факторів віктимізації дітей і запобігання психічному домашньому насильству // Центральнотукраїнський вісник права та публічного управління. 2023. Вип. 4. С. 12-18. URL: <file:///C:/Users/A/Downloads/2.pdf>
4. Золотухін Г. Соціалізація в умовах незалежності: жертви і переможці. Соціальна психологія. 2006. № 3 (17). С.52-65.
5. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С, І., Тіточка Т.І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія / Є. С.. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
6. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компринт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
7. Савченко С. В., Курило С.В. Молодь як жертва несприятливих чинників соціалізації в умовах гібридної війни на сході України. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2018. № 1(1). С. 47-54. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2018_1\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2018_1(1)_8).
8. Чайкіна Н. О. Схильність до віктимної поведінки в залежності від адаптивних ресурсів юнацького віку. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Психологія. 2022. Т. 33(72), № 2. С. 178-183. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/sntnvusp_2022_33\(72\)_2_31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/sntnvusp_2022_33(72)_2_31).
9. Шулигіна Р. А., Коваль С.С. Особливості соціалізації дітей дошкільного віку в середовищі однолітків в умовах воєнної агресії: аналіз педагогічних та психосоціальних чинників впливу // Освітньо-науковий простір. 2023. Вип. 5(2). С. 216-227. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/educsc_2023_5\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/educsc_2023_5(2)_25).

1. Людина як об'єкт і суб'єкт соціалізації.

Соціалізація представлена як поєднання пристосування і відокремлення людини в суспільстві. Пристосування відбувається

головним чином завдяки тому, що людина є об'єктом соціалізації (хоча вона може пристосовуватися і свідомо, тобто виявляє себе суб'єктом).

Е. Дюркгейм, розглядаючи процес соціалізації, вважав, що активна позиція у ньому належить суспільству, і саме воно є суб'єктом соціалізації. Тобто, стверджуючи пріоритет суспільства в процесі соціалізації людини, Дюркгейм розглядав останню як об'єкт впливів соціалізуючих впливів суспільства. Універсальна задача соціалізації – сформувати у новачків, що вступають у суспільство, як мінімум, почуття лояльності і, як максимум, почуття відданості стосовно системи.

Людина є об'єктом соціалізації остільки, оскільки зміст процесу соціалізації визначається зацікавленістю суспільства в тому, щоб людина успішно пройшла ряд складових соціалізації:

- статеворольову (гендерну і сімейну) соціалізацію, опанувала ролями чоловіка і жінки, створила міцну родину;
- громадянську соціалізацію – могла би і хотіла компетентно брати участь у соціальному житті;
- економічну соціалізацію – включилась повноцінно у товарно-виробничі відносини;
- політичну соціалізацію, оскільки кожне суспільство зацікавлене в тому, щоб його громадяни були законослухняними, а також володіли розвинутою політичною культурою, тобто відповідними ціннісними установками;
- культурну соціалізацію – засвоїла мову, як засіб комунікації, прийнятні у суспільстві види діяльності, культурні цінності, норми, правила, та ідеали культури, сформувала культурних потреби та інтереси, життєві орієнтації, етнокультурну ідентифікацію, засвоїли прийнятні форми проведення дозвілля, що дасть можливість людині функціонувати у просторі культури даного суспільства.

Вимоги до людини в тому чи іншому аспекті соціалізації пред'являє не тільки і не стільки суспільство в цілому, скільки **конкретні групи й організації**, до яких належить конкретна людина. Саме вони формують специфічний та неідентичний характер вимог, які залежать від віку, статі, етноконфесійної приналежності, соціокультурного статусу людини. Це означає, що дитина в момент народження лише кандидат у людину, але нею стати вона в ізоляції від людей не зможе, їй потрібно навчитися стати людиною в безпосередньому спілкуванні з людьми. В процесі такого спілкування людина зазнає різноманітні впливи з боку суспільства. Це і робить її **об'єктом соціалізації**.

Людина стає повноцінним членом суспільства, будучи і суб'єктом соціалізації, що засвоює соціальні і культурні норми і цінності в єдності з реалізацією своєї активності, позитивним саморозвитком і самореалізацією в суспільстві.

Суб'єктом соціалізації людина стає об'єктивно, тому що протягом усього життя на кожному віковому етапі перед нею встають задачі, від успішності рішення яких залежить її подальший розвиток. Для рішення цих вікових задач людина більш-менш усвідомлено, а частіше неусвідомлено, ставить перед собою відповідні цілі, тобто виявляє свою суб'єктність (позицію, ставлення) і суб'єктивність (індивідуальна своєрідність).

Виділяють три групи задач, які людина розв'язує на кожному віковому етапі або етапі соціалізації: природно-культурні, соціально-культурні і соціально-психологічні.

Природно-культурні задачі – досягнення визначеного рівня фізичного і сексуального розвитку. Для цього на кожному віковому етапі людині необхідно:

- досягти визначеного ступеня пізнання тілесного канону, властивого тій культурі, у якій він живе;
- засвоїти елементи етикету, символіки, кінесичної мови (жести, пози, міміка, пантоміміка), пов'язаних з тілом і статеворольовою поведінкою;
- розвинути і реалізувати фізичні і сексуальні задатки;
- вести здоровий спосіб життя, адекватний статі і віку (гігієна, режим, харчування, способи збереження здоров'я й оздоровлення організму, фізичного саморозвитку, керування своїм психофізичним станом);
- перебудовувати самовідношення, відношення до життя, стиль життя відповідно до статеворольових та індивідуальних можливостей.

Все це залежить від регіонально-культурних умов, різних темпів статевого дозрівання, еталонів мужності і жіночності в різних етносах, вікових і соціальних групах тощо. Ступінь вирішення цих задач істотно впливає на подальшу поведінку і психіку людини.

Підвищена увага до своєї зовнішності, до образу свого фізичного *Я* з'являється у період завершення статевого дозрівання. Юнаки і дівчата уважно і прискіпливо вивчають свою зовнішність – обличчя, тіло, присвячуючи цьому заняттю багато годин, – і далеко не завжди залишаються вдоволеними результатами такого вивчення. Порівнюючи себе з однолітками, з героями кіно і телеекрану, вони можуть виявляти

дійсні чи уявні вади свого фізичного вигляду. У зв'язку з цим у них виникають переживання, що часом можуть набути хворобливого характеру. У одних з'являється прагнення до самовдосконалення, до занять фізкультурою і спортом, в інших – до бездіяльної пригніченості і зниження життєвого тону.

Досить великою є небезпека неадекватного усвідомлення свого фізичного Я. Вона може спричинити або завищені, або занижені домагання в сфері відносин з особами протилежної статі, що у свою чергу може мати далеко йдучі наслідки, аж до впливу на успішність чи неуспішність вирішення проблеми створення сім'ї в майбутньому.

Соціально-культурні задачі – пізнавальні, моральні, ціннісно-сміслові – специфічні для кожного вікового етапу в конкретному соціумі у визначений період його історії. Ці задачі об'єктивно визначаються суспільством у цілому, а також етнорегіональними особливостями і найближчим оточенням людини.

Від людини відповідно до її вікових можливостей чекають прилучення до визначеного рівня суспільної культури, оволодіння деякою сумою знань, умінь, навичок, визначеного рівня сформованих цінностей.

На старших вікових етапах перед людиною стоять соціально-культурні задачі, пов'язані з її участю в сімейному житті, у виробничо-економічній діяльності і т.п. Успішність рішення цих задач визначає, чого і як досягла людина у своїй професійній кар'єрі, чи задоволена вона своїм соціальним статусом. Важливу роль відіграє і те, як людина виконує свої сімейні ролі: чи благополучне її подружнє життя. Нарешті, важлива задача – вироблення способів подолання труднощів і невдач на роботі, у родині й ін.

Соціально-психологічні задачі – це становлення самосвідомості особистості, її самовизначення в актуальному житті і на перспективу, самореалізація і самоствердження, що на кожному віковому етапі мають специфічні зміст і способи їхнього рішення.

Самосвідомість особистості можна розглядати як досягнення нею в кожному віці визначеної міри самопізнання, наявності цілісної «Я-концепції» і визначеного рівня самоповаги і міри самоприйняття.

Самовизначення особистості передбачає знаходження нею певної позиції в різних сферах актуальної життєдіяльності і вироблення планів на різні відрізки майбутнього життя. Так, у молодшому шкільному віці дитині необхідно знайти індивідуально прийнятну і соціально схвалювану позицію в новій соціальній ситуації – ситуації вступу до школи. Вона повинна визначити відносини з однолітками і дорослими, перебудувати в

зв'язку з цим уже наявні в неї системи відносин. У підлітковому віці особливого значення набуває пошук позицій серед однолітків своєї статі, що доповнюється в ранній юності визначенням своєї позиції у відносинах з однолітками протилежної статі. У молодості треба знайти свою позицію в сімейній і трудовій сферах і т.п.

Самореалізація припускає реалізацію людиною активності в значимих для неї сферах життєдіяльності. При цьому необхідно, щоб успішність цієї реалізації визнавалася і схвалювалася значимими для неї особами. Так, у підлітковому віці особливого значення набуває самореалізація через досягнення автономії від дорослих. У ранній юності самореалізація здійснюється через досягнення визначеної автономії від однолітків при збереженні зв'язку з ними, а також через зміну характеру зв'язку зі значимими дорослими. У зрілому віці – через знаходження почуття продуктивності, відчуття контролю над ситуацією, а в літньому – почуття задоволеності прожитим життям.

Самореалізація особистості може мати різноманітні форми. Вони можуть бути соціально цінними, соціально корисними, соціально прийнятними, а також асоціальними й антисоціальними.

Самоствердження – досягнення суб'єктивної задоволеності результатом процесом самореалізації.

Різні задачі мають різну міру наполегливості в залежності від статевої і соціокультурної приналежності людини. Причому ця міра різна з точок зору суспільства, найближчого оточення людини і її суб'єктивної позиції.

Всі вікові задачі – **об'єктивні**. Але якщо вони усвідомлюються людиною (що трапляється нечасто), то виступають такими і **суб'єктивно**. Якщо ж задачі не усвідомлюються, то суб'єктивно вони сприймаються людиною як проблеми.

У будь-якому випадку для вирішення задач чи рішення проблем людина ставить (або не ставить) перед собою цілі, досягнення яких веде до вирішення цих задач чи проблем. Вона приймає відповідні рішення, від яких залежить її подальший розвиток, вона виступає творцем, активною стороною свого подальшого життя, виступає суб'єктом соціалізації.

Висунуті цілі можуть більш-менш відповідати особистісним ресурсам, необхідним для їхнього досягнення. Наприклад, підліток, вирішуючи задачу культурно-природно ряду – відповідати образу чоловіка, ставить перед собою ціль – значно збільшити свою мускульну силу, що в принципі цілком реально.

Рівень розвитку, індивідуальні особливості людини і конкретні умови її життя багато в чому визначають вибіркові відносини до об'єктивних вікових задач. Ці ж обставини впливають на міру активності людини у висуванні перед собою цілей, на наполегливість і послідовність у їхньому досягненні.

Рішення задач усіх трьох названих груп є об'єктивною необхідністю для розвитку людини. Якщо яка-небудь група задач чи істотні задачі будь-якої групи залишаються не вирішеними на тій чи іншій стадії соціалізації, то це або затримує розвиток людини, або робить його неповним.

У цілому слід відмітити, що оскільки людина не пасивна у вирішенні об'єктивних задач, а є в тій чи іншій мірі творцем свого життя, тому що сама ставить перед собою ті чи інші цілі, остільки людина може розглядатися як *суб'єкт* соціалізації.

2. Людина як жертва процесу соціалізації. Категорії жертв соціалізації.

Людина не тільки *об'єкт* і *суб'єкт* соціалізації. Вона може стати у тій чи іншій мірі і її **жертвою**. Це може трапитись, коли буде наявне *протиріччя між ступенем пристосованості людини до суспільства і ступенем відокремлення його в суспільстві*.

Людина, що цілком пристосувалася до суспільства але не здатна якоюсь мірою протистояти йому, тобто **конформіст**, може розглядатися як **жертва соціалізації**. Така людина пливе за течією, не здатна реалізувати себе, не обстоює свою точку зору, свою позицію. Вона відчуває дискомфорт, але не бажає нічого міняти.

У той же час людина, що **не пристосувався до суспільства**, також стає **жертвою соціалізації** – дисидентом, правопорушником, маргіналом чи ще будь-ким хто ухиляється від прийнятого в цьому суспільстві способу життя. Протестність виходить на зовні, що робить людину «білою вороною», яку суспільство «відкидає». І як результат – ув'язнення, міграція або статус «ізгоя».

Будь-яке сучасне суспільство тією чи іншою мірою продукує ці обидва типи жертв соціалізації. Але слід мати на увазі наступну обставину. Демократичне суспільство продукує ці жертви соціалізації в основному всупереч своїм цільовим настановам, у той час як тоталітарне суспільство, навіть декларуючи необхідність розвитку неповторної особистості, на ділі цілеспрямовано продукує конформістів і, як побічний неминучий наслідок, осіб, що ухиляються від насаджуваних у такому суспільстві норм. Навіть необхідні для функціонування тоталітарного

суспільства люди-творці стають нерідко жертвами соціалізації, тому що потрібні для нього лише як «специ», а не як особистості. Про це яскраво свідчить досвід тоталітарних держав ХХ століття, коли людина проголошувалась найвищою соціальною цінністю і одночасно вся система була спрямована на її перетворення у «гвинтик», який повністю був підконтрольний існуючій владі, системі. Розбіжність між суспільними нормами і реаліями життя стала однією з причин припинення існування СРСР.

Можливість стати жертвою соціалізації залежить від:

- типу суспільства, у якому розвивається і живе людина;
- переважаючого стилю виховання, характерного для суспільства в цілому, для певних соціокультурних шарів, конкретних сімей і виховних організацій;
- індивідуальних особливостей самої людини.

Людина може **суб'єктивно** вважати себе жертвою соціалізації (життя не вдалось). Для представників різних сучасних поколінь українського суспільства, пов'язаних з історичними суспільними процесами, характерне позиціонування свого становища в суспільстві як «стан жертви соціальних процесів» (ми ті, хто страждав, переніс злидні, скривджені, забуті і т.п.). Так, старші покоління, період становлення яких припав на післявоєнні роки (від 70 років і старше), називають себе «жертвами війни», «дітьми війни», «покинутими і забутими», «соціальним баластом», «використаним матеріалом» тощо. Середнє покоління (40-60 років) найчастіше себе позиціонує з «жертвами перебудови», «обманутими і кинутими». І навіть наймолодші (16-35 років) говорять про себе як про таких, про яких держава не турбується, не забезпечує їм належної уваги. Умови воєнного стану під час повномасштабної війни, яку розв'язала Російська Федерація у 2022 р., сприяють формуванню таких поглядів.

Ці дані дозволяють припустити, що в соціумі у великій мірі представлений тип жертви-конформіста, що характеризується суб'єктивним станом **пасивного страждання**, явно вираженою екстернальністю і, як наслідок, поясненням своїх проблем у ході пристосування до соціальних реалій дією зовнішніх стосовно людини обставин.

Людина може стати жертвою соціалізації і з **об'єктивних**, тобто від неї незалежних обставин. Для умов соціалізації характерна наявність тих чи інших численних небезпек, що роблять негативний вплив на розвиток людини. Тому об'єктивно з'являються цілі категорії людей, що стають чи можуть стати жертвами *несприятливих умов соціалізації*.

Категорії жертв соціалізації.

Види жертв несприятливих умов соціалізації умовно можна позначити як реальні, потенційні і латентні, котрі представлені різними типами і категоріями людей.

Реальними жертвами несприятливих умов соціалізації можуть стати:

- інваліди;
- діти, підлітки, юнаки, дівчата, дорослі з психосоматичними дефектами і відхиленнями;
- сироти і ряд категорій дітей, що знаходяться на утриманні чи під опікою держави чи громадських організацій.

Потенційними жертвами можна вважати:

- людей із пограничними психічними станами і з акцентуаціями характеру;
- мігрантів із країни в країну, з регіону в регіон, із села в місто і з міста в село;
- дітей, що народилися в родинах з низьким економічним, моральним, освітнім рівнем;
- метисів і представників інонаціональних груп у місцях компактного проживання іншого етносу.

Латентними жертвами несприятливих умов соціалізації можна вважати тих, хто не зміг реалізувати закладені в них задатки в силу об'єктивних обставин їхньої соціалізації. Так, ряд фахівців вважають, що висока обдарованість і навіть геніальність «випадають» на частку приблизно однієї людини з тисячі народжених. У залежності від міри сприятливості умов соціалізації, особливо на ранніх вікових етапах, ця схильність розвивається в тій мірі, що робить її носіїв високообдарованими людьми приблизно в однієї людини з мільйона народжених. А дійсно генієм стає лише один з десяти мільйонів. Тобто більшість Ейнштейнів і Шевченків губиться на життєвому шляху, тому що умови їхньої соціалізації (навіть досить сприятливі) виявляються недостатніми для розвитку і реалізації закладеної в них високої обдарованості. Оскільки ні вони самі, ні їх близькі про цьому навіть не підозрюють, остільки їх і можна віднести до латентного виду жертв несприятливих умов соціалізації.

Одні ознаки й обставини, що дозволяють віднести людину до числа жертв несприятливих умов соціалізації, мають *постійний* характер (сирітство, інвалідність), інші виявляються на *визначеному віковому етапі* (соціальна дезадаптація, алкоголізм, наркоманія); одні – *непереборні*

(інвалідність), інші можуть бути виправлені змінні (протиправна поведінка).

3. Об'єктивні фактори перетворення людини у жертву соціалізації.

Види несприятливих умов соціалізації

Процес і результат перетворення людини чи групи людей у той чи інший тип жертв несприятливих умов соціалізації називається *віктимізацією*. Схильність людини стати жертвою тих чи інших обставин – *віктимність*.

Фактори, що приводять до віктимізації суб'єкту соціалізації можуть бути **об'єктивними** та **суб'єктивними**.

Існує ряд факторів, які **об'єктивно** можуть стати причинами віктимізації:

- природно-кліматичні та екологічні умови;
- суспільство і держава;
- катастрофи;
- нестабільність суспільного розвитку;
- специфіка конкретних мікросоціумів.

Фактором віктимізації людини можуть стати *природно-кліматичні умови* тієї чи іншої країни, регіону, місцевості, поселення. Як уже говорилося раніше, клімат впливає на здоров'я людей по-різному. Суворі чи нестійкі кліматичні умови можуть робити небажаний і навіть пагубний вплив на фізичний розвиток, здоров'я і психіку людини. Екологічні особливості місцевості можуть привести до утворення геопатогених зон, у яких у деяких груп жителів розвиваються специфічні захворювання і які негативно впливають на психіку, приводячи до появи депресивних і більш важких психічних станів у багатьох людей.

Згубно на фізичний розвиток, здоров'я і психіку людини впливають несприятливі умови проживання в тій чи іншій місцевості чи поселенні, зв'язані з екологічним забрудненням – підвищеним рівнем радіації, високим рівнем шуму, загазованістю і т.д. В Україні це райони, які зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Дослідження засвідчили, що такий рівень забруднення є досить значним і може призвести до 250 генетичних аномалій на 1 млн. чоловік. В Україні виявилися забрудненими 5 млн. га, у тому складі на сільськогосподарські угіддя припадає 3,5 млн. га, ліси – 1,5 млн. га. Постраждали від радіації 32 райони шести областей.

Кліматичні й екологічні умови не тільки впливають на здоров'я людини, але можуть приводити до більш високого рівня, ніж в інших

місцевостях, кримінального, антисоціального, саморуйнівної поведінки (алкоголізму, наркоманії, самогубствам).

Фактором віктимізації людини можуть стати *суспільство і держава*, у яких вона живе. Так, у будь-якому суспільстві є в наявності такі типи жертв як інваліди і сироти, але умови їхньої соціалізації можуть дуже розрізнятися в залежності від рівня економічного розвитку і соціальної політики держави стосовно цієї категорії населення: розробка законодавства, що визначає права сиріт і інвалідів і обов'язки стосовно них суспільних і державних інститутів, створення системи соціального захисту і піклування, системи соціальної реабілітації, професійної підготовки, працевлаштування тощо.

Від державної політики, рівня соціально-культурного розвитку суспільства залежить і доля інших категорій, наприклад мігрантів (з інших країн, а також із села в місто і з регіону в регіон), кількість жертв серед яких залежить від міри толерантності (терпимості) суспільства до їх культурних і соціально-психологічних особливостей, а також від системи заходів для їх економічної підтримки, психологічної, соціально-психологічної і культурної адаптації до нового для них умов життя.

В історії різних суспільств бувають *катастрофи*, у результаті яких відбувається віктимізація великих груп населення: війни, стихійні лиха, депортації цілих народів чи соціальних груп (так званих куркулів у 30-і рр. ХХ ст., кримських татар та інших народів у 40-і рр. у СРСР, українців з території Посаяння у Польщі у післявоєнні роки та ін.), голокост тощо. Ці катастрофи роблять своїми жертвами не тільки тих, хто безпосередньо був ними охоплений, але і впливають на віктимізацію декількох поколінь їхніх нащадків і, у тій чи іншій мірі, на суспільство в цілому.

Специфічні віктимогенні фактори притаманні суспільствам, що переживають період *нестабільності* у своєму розвитку. Так, в Україні та у інших країнах пострадянського простору на рубежі століть відбулась стрімка економічна, політична, соціальна й ідеологічна переорієнтація, що привела до втрати індивідуальної і соціальної ідентичності в ряду представників старших груп населення, до формування в молодших поколінь принципово нових ціннісних орієнтацій і життєвих устремлінь і до інших не менш істотним наслідків. У результаті зросло число жертв несприятливих умов соціалізації традиційних типів (правопорушників, наркоманів, повій тощо). Поряд з цим з'явилися нові для України типи жертв (як реальних, так і потенційних) внаслідок зміни економічної моделі державотворення і появи явного і прихованого безробіття, майнового розшарування суспільства, а також внаслідок масового переміщення населення з зони бойових дій.

Поширеною причиною перетворення людини на жертву соціалізації у сучасному світі стало **посилення страху злиднів**. В. Москаленко називає численні психологічні наслідки незадоволення матеріальним статусом. Серед них – борги, нереалізовані потреби, невтішні порівняння з іншими, втрата фінансового контролю над життям. Все це може спричинити обурення, тривожність, депресію, безпомічність і навіть серйозні захворювання. Коли працює мати, а батько безробітний може виникнути **фрустрація**, під якою у психології розуміють психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці, що викликається об'єктивно непереборними (або суб'єктивно сприйнятими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети і розбіжності реальності з очікуваннями суб'єкта. Фрустрація являє собою своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності в стані безнадійності, втрати перспективи. Брак грошей на харчування приводить до деградації психіки, а безробіття чи розорення до маргіналізації (**маргіналізація** – процес соціального падіння або перебування у невисокому й заздалегідь програшному соціальному статусі) особи. Таку людину легко втягнути в асоціальні дії.

Факторами віктимізації людини і цілих груп населення можуть стати **специфічні особливості тих поселень**, конкретних мікросоціумів, у яких вони живуть. І справа не обмежується вже згадуваними несприятливими екологічними умовами, що, до речі, впливають не тільки на здоров'я людини, але і на її психіку, зокрема на рівень агресивності, стресостійкості й інші характеристики. Велике значення мають такі характеристики поселення і мікросоціуму, як економічні умови життя населення, виробнича і рекреаційна інфраструктури, соціально-професійна і демографічна структури населення, її культурний рівень, соціально-психологічний клімат. Від цих параметрів залежить наявність тих чи інших типів жертв несприятливих умов соціалізації в конкретному поселенні і мікросоціумі.

Так, у малому місті, де велика частина населення зв'язана з одним-двома підприємствами, їхнє закриття чи перепрофілювання загрожує масовим безробіттям. У містах з нерозвиненою рекреаційною інфраструктурою, низьким культурним рівнем населення велика можливість масової алкоголізації, аморальної і протиправної поведінки.

Об'єктивним фактором віктимізації людини може стати *група однокласників*, особливо в підлітковому і юнацькому віці, якщо вона має асоціальний, а тим більше антисоціальний характер. Об'єднання підлітків стихійно виникають там, де вони опиняються без належного контролю сім'ї та школи, не залучаються до продуктивної діяльності, замінюючи її

безцільним гаянням часу або ігровою активністю. Як правило, у таких групах особистість пригнічена груповими нормами поведінки, що є обов'язковими для новачка. Нерідкими стали прояви булінгу, під яким розуміють навмисне, тривале та повторюване цькування, залякування чи агресивний тиск однієї людини або групи на того, хто не може себе захистити. Це не звичайний конфлікт рівних сторін, а прояв насильства заради приниження чи отримання влади над іншим.

Головними чинниками, які зумовлюють ріст злочинності серед підлітків, вживання ними спиртного та психотропних речовин є несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку, різноманітні відхилення від психологічної норми.

В групах підлітків відбувається формування адиктивної поведінки, під якою слід розуміти прагнення людини втекти від реальності та бажання переживати надмірні емоції за допомогою штучної зміни свого психічного стану (наприклад, зловживання: різними речовинами, що змінюють психічний стан людини, включаючи з алкоголем і тютюном).

Формування адиктивної поведінки набагато ефективніше відбувається там, де є бажання якомога швидше стати дорослим, не відстати від однолітків, не виявитися смішним в очах «крутої компанії». Адже в подібних товариствах з «молодим» рахуються залежно від того, скільки він може випити горілки чи випалити цигарок. У підлітковому та юнацькому середовищі ці форми поведінки поширюються надзвичайно швидко.

Але і на інших вікових етапах можливу віктимізуючу роль групи однолітків не слід недооцінювати, тому що група пенсіонерів, наприклад, може втягнути людину в пияцтво, а група сусідів чи товаришів по службі – сприяти криміналізації людини середнього віку, схилиючи до протиправних дій (крадіжок, розбійних нападів, афер тощо).

Фактором віктимізації людини будь-якого віку, але особливо молодших вікових груп, може стати **сім'я**. Схильність до асоціального способу життя, протиправної і саморуйнівної поведінки може передаватися наступним поколінням. За підрахунками Н. Максимової 75% підлітків, які обстежувались у зв'язку з вживанням психотропних речовин або лікуються від наркоманії, виростили у неблагополучних сім'ях; до 90% правопорушників є вихідцями з таких сімей; 76 % підлітків, які захоплювалися алкоголем, виховувалися поряд з неблагополучними у неповних сім'ях.

Крім того, у сім'ї може формуватися певний тип жертви завдяки тим механізмам соціалізації, які для неї характерні – ідентифікації, імпринтингу та ін. Так, у неповній родині може сформуватися кілька

поколінь жінок-чоловіконенависниць, тобто вони матимуть певний психологічний комплекс, що позбавить їх можливості створити благополучні сім'ї.

4. Суб'єктивні фактори віктимізації.

Суб'єктивними передумовами того, стане чи не стане людина жертвою несприятливих умов соціалізації є, в першу чергу, її індивідуальні особливості як на *індивідному*, так і на *особистісному* рівнях. Від цього багато в чому залежить і суб'єктивне сприйняття чи не сприйняття людиною себе жертвою.

На *індивідному* рівні віктимізація людини в тих чи інших обставинах залежить, очевидно, від темпераменту і деяких інших характерологічних властивостей, від генетичної схильності до саморуйнівної поведінки, чи такої поведінки, що виходить за межі норми.

На *особистісному* рівні схильність до того, щоб стати жертвою тих чи інших несприятливих умов соціалізації, залежить від багатьох характеристик, що у тих самих умовах можуть сприяти чи перешкоджати віктимізації людини. До таких характеристик, зокрема, можна віднести ступінь стійкості і міру гнучкості людини, розвиненість у неї рефлексії і саморегуляції, її ціннісні орієнтації і т.д.

Від наявності і розвиненості в людини цих характеристик багато в чому залежить те, чи здатна вона і якою мірою протистояти і пручатися різним небезпекам, з якими вона зіштовхується, а також прямому негативному впливу навколишніх. Так, людина нестійка, зі слабо розвинутою рефлексією може стати жертвою прямого навіювання. Прикладом цього є досвід залучення людей у різного роду тоталітарні організації (політичні, кримінальні, квазірелігійні).

Слід зазначити велику роль такої особистісної характеристики як **локус контроль**. Інакше кажучи, який локус контролю характерний для людини.

Поняття локус контролю було введено американським психологом Дж. Роттером. Виділяють два типи локусу контролю: *інтернальний* і *екстернальний*. При інтернальному (внутрішньому) локусі контролю людина здебільшого покладає відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями.

При екстернальному (зовнішньому) локусі контролю людина схильна приписувати відповідальність за все, що з нею відбувається зовнішнім факторам (іншим людям, долі, випадковості і т.п.).

Люди з яскраво вираженими екстернальністю і інтернальністю зустрічаються не так часто. Основна маса людей розташовується між цими крайніми положеннями.

Як показує ряд досліджень, інтернали більш впевнені в собі, більш спокійні і доброзичливі. Вони в меншій мірі, ніж екстернали, можуть розглядатися як жертви соціалізації.

Екстерналів же відрізняють підвищена тривожність, стурбованість, менша терпимість, підвищена агресивність, а головне – конформність.

Важливо і те, яким чином особистість схильна реагувати на неможливість реалізації найбільш значимих для неї потреб, на катастрофу ідеалів і цінностей, тобто те, яким чином людина переживає критичні життєві ситуації. Від цього залежить її здатність перетворювати свій внутрішній світ, переосмислювати своє існування, знаходити завдяки переоцінці цінностей сенс існування в умовах, що змінилися.

Суб'єктивне сприйняття людиною себе жертвою самим безпосереднім чином пов'язане і багато в чому визначається її особистісними особливостями.

У залежності від цих особливостей реальні жертви того чи іншого типу можуть сприймати чи не сприймати себе такими. Так, одні сироти й інваліди вважають себе жертвами, а інші не вважають, що і визначає самовідношення і поведінку тих та інших. Звичайно, варіанти суб'єктивного сприйняття визначаються не тільки індивідуальними особливостями, але і відношенням найближчого оточення, у першу чергу референтних груп, а також віковими особливостями.

Індивідуальні особливості, а також норми і відношення найближчого оточення можуть приводити до того, що цілком благополучна людина вважає себе невдахою, нещасливою і т.д., відноситься до себе як до жертви життєвих обставин. Це може вести до того, що її поведінка і відносини з навколишніми визначаються подібним самовідношенням, що, як мінімум, ускладнює її життя, а як максимум, може привести до психічних і соціальних відхилень, тобто перетворити її в реальну жертву.

5. Фактори віктимізації в різному віці.

На кожному віковому етапі соціалізації можна виділити найбільш **типові небезпеки**, зіткнення людини з якими найбільше ймовірно і може перетворити її у жертву соціалізації.

У періоді внутрішньоутробного розвитку плоду: хвороби батьків, їхнє пияцтво, безладний спосіб життя, погане харчування матері; важка робота матері, негативний емоційно-психологічний стан батьків; медичні помилки, несприятливе екологічне середовище.

У дошкільному віці (0 – 6 років): хвороби і психічні травми; емоційна тупість і/чи аморальність батьків, ігнорування батьками дитини і її занедбаність; убогість родини; непідготовленість і/чи антигуманність працівників дитячих установ; відкидання однолітками; антисоціальні сусіди і/чи їхні діти; зміст відеоматеріалів.

У молодшому шкільному віці (6 – 10 років): аморальність і/чи пияцтво батьків, убогість родини; гіпо- чи гіперопіка; перегляд соціальних мереж; неготовність до навчання; негативне відношення вчителя і/чи однолітків; негативний вплив однолітків і/чи старших хлопців/дівчат (залучення до паління, до випивки, злочинства); фізичні травми і дефекти; втрата батьків; розтління.

У підлітковому віці (11 – 14 років): пияцтво, алкоголізм, аморальність батьків; убогість родини; гіпо- чи гіперопіка; відеоматеріали; комп'ютерні ігри (їхній зміст); перегляд соціальних мереж; помилки педагогів і батьків; паління, токсикоманія; зґвалтування, розтління; фізичні травми і дефекти; самотність, цькування з боку однолітків; залучення в антисоціальні і злочинні групи; випередження чи відставання в психосексуальному розвитку; часті переїзди родини; розлучення батьків, їх втрата.

У ранній юності (15 – 17 років): антисоціальна родина, убогість родини; пияцтво, наркоманія, проституція; рання вагітність; залучення в антисоціальні, злочинні і тоталітарні групи; зґвалтування; фізичні травми і дефекти; нав'язливе марення дисморфофобії (приписування собі неіснуючого фізичного дефекту чи вади); перегляд соціальних мереж; нерозуміння навколишніми, самотність, цькування з боку однолітків; розбіжності, протиріччя між ідеалами, установками, стереотипами і реальним життям; втрата життєвої перспективи, суїцид.

У юнацькому віці (18 – 23 років): пияцтво, наркоманія, проституція; убогість, безробіття; зґвалтування, сексуальні невдачі, стреси; залучення в протиправну діяльність, тоталітарні групи; самотність; перегляд соціальних мереж; розбіжності між рівнем домагань і соціальним статусом; служба в армії; складності в адаптації після армії; неможливість продовжити освіту.

У молодості (23 – 30 років): убогість; алкоголізм, наркоманія, проституція; зґвалтування; перегляд соціальних мереж; самотність; відсутність житла, сімейні сварки, розлучення; конфлікти на роботі, професійна нереалізованість, безробіття; втрата сенсу життя, проблема зміни видів діяльності; залучення в протиправну діяльність, у тоталітарні групи.

У зрілому віці (30 – 55 років): пияцтво, алкоголізм, самотність, безробіття, втрата життєвих перспектив, хвороби, матеріальні труднощі; смерть близьких, сімейні безладдя, алкоголізм, наркоманія дорослих дітей, розлучення, вихід дітей з сім'ї у самостійне життя, відсутність дітей; травми на виробництві, стреси.

У літньому віці (55 – 65 років): алкоголізм, самотність, хвороби, убогість, занедбаність, суїцид, вихід на пенсію, втрата життєвих перспектив, смерть однолітків і близьких.

У старечому віці (65 – років і далі): убогість, занедбаність, хвороби, суїцид.

Чи відбудеться зіткнення конкретної людини з якою-небудь з цих небезпек, залежить багато в чому не тільки від об'єктивних обставин, але і від її індивідуальних особливостей. Звичайно, є небезпеки, жертвою яких може стати будь-яка людина, незалежно від її індивідуальних особливостей, але й у цьому випадку наслідки зіткнення з ними можуть бути пов'язані з індивідуальними особливостями людини.

Питання для самоконтролю:

1. Що означає бути об'єктом соціалізації?
2. Назвіть та охарактеризуйте головні складові соціалізації.
3. Що означає бути суб'єктом соціалізації?
4. Назвіть та охарактеризуйте групи задач, які має вирішити людина як суб'єкт соціалізації.
5. Дайте визначення поняття «самосвідомість», «самовизначення», «самореалізація» та «самоствердження» особистості.
6. Чому вікові задачі соціалізації об'єктивні?
7. Що означає «стати жертвою соціалізації»?
8. Від чого залежить можливість стати жертвою соціалізації?
9. Які склались історичні типи жертв соціалізації останніх десятиліть?
10. Охарактеризуйте категорії жертв соціалізації.
11. Що таке «віктимізація», «віктимність»?
12. Визначте види та характеристику об'єктивних факторів віктимізації.
13. На яких рівнях проявляються суб'єктивні фактори віктимізації?
14. У чому проявляється віктимізація на індивідуальному рівні?
15. У чому проявляється віктимізація на особистісному рівні?
16. Визначте вплив локус контролю на можливість стати жертвою соціалізації.
17. Визначте типові спільні небезпеки на кожному етапі соціалізації.

Тема 6

МЕГА- ТА МАКРОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

План

1. Космос, планета, світ як мегафактори соціалізації.
2. Вплив глобалізаційних процесів на соціалізацію.
3. Країна, етнос, суспільство, держава як макрофактори соціалізації.

Література

1. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
2. Геєць В. М Соціалізація в суспільних трансформаціях довгострокового характеру. Економіка України. 2021. № 9. С. 3-17.
3. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
4. Мальцева О. І. Соціалізація особистості в умовах глобалізації світу. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2019. № 6(1). С. 26-33.
5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
6. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компрінт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>
7. Парута О. В. Деструктивна соціалізація як засіб забезпечення стабільності тоталітарного режиму. Журнал східноєвропейського права. 2020. № 81. С. 44-49.
8. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства [Електронний ресурс]. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
9. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості – середовищний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. № 73(2). С. 168-172.

1. Космос як мегафактор соціалізації.

Космос (або Всесвіт) і проблема його впливу на життя людей на планеті Земля привертала увагу вже мислителів давнини. І хоча донині велика частина представників природничих наук скептично відносяться до ідеї про залежність людського життя від космічних впливів, протягом історії постійно виникали різні вчення і теорії, автори і послідовники яких вбачали в Космосі джерело могутнього впливу на життя людського

суспільства й окремої людини. Подібні ідеї так чи інакше постійно були присутні в масовій свідомості, а у визначені періоди розвитку того чи іншого суспільства здобували досить велику вагу. Так, ще наприкінці XVIII ст. англійський астроном У. Гершель робив спробу пояснити зв'язок між плямами на сонці та неврожаями та цінами на хліб. Його співвітчизник У. Джевонс, німець Мовес, француз Делоне у XIX ст., росіянин В. Бехтерев, поляк О. Чижевський встановили, що соціальна динаміка (суспільні рухи, революції, війни, концентрація історичних подій, поява видатних історичних діячів) пов'язана з сонячною активністю, з світовою енергією, що надходить з космосу.

Видатний вітчизняний психіатр В. М. Бехтерев на початку XX сторіччя висловив думку про те, що «...відносини в соціальному середовищі не замикаються в колі однієї лише навколишньої природи нашої землі, але мають значно більш широку просторовість, що простягається в глиб Всесвіту з його невичерпною кількістю світової енергії, що притікає до нас».

Інший видатний учений початку XX ст. біофізик О. Л. Чижевський почав спеціальне дослідження, у якому простежив зв'язок суспільних рухів і життєвого шляху окремих історичних діячів з періодами сонячної активності. Це дозволило йому зробити висновок про те, що епохи концентрацій історичних подій збігаються з епохами максимумів сонцедіяльності, а періоди відносного суспільного спокою серед землян збігаються з епохами мінімальної активності сонця. З таблиць збігів, складених дослідником, наведемо лише кілька прикладів збігу сонячної і людської активності: 1492 р. – відкриття Америки, 1648 р. – революція в Англії, 1789 р. – революція у Франції, 1870 р. – Паризька комуна, 1905 і 1917 р. – революції в Росії. Якщо продовжити цей ряд, то 1929 р. – рік «великого перелому» у нас і найжорстокішої економічної кризи на Заході, 1941 р. – початок самої кривавої війни в історії, 1989 р. – Перший з'їзд народних депутатів СРСР, що поклав початок доленосним подіям для нашого народу, 2001 р. – трагедія в Нью-Йорку і багато чого іншого. Дуже цікаві збіги зареєстровані О. Л. Чижевським і в долях видатних історичних діячів (наприклад, Наполеона).

У розвиток цієї ідеї можна привести слова О. Л. Чижевського: «Історія знає інші приклади масових заворушень у період максимуму сонячної активності, що не мають нічого загального з кривавими подіями, а саме: релігійні рухи, паломництва, розквіт парламентаризму, локалізація суспільної уваги на судових процесах, реформах, спорудженнях і т.д. Це дає привід плекати прекрасну надію на те, що прийдешня культура

відшукає шляхи гуманного використання масового підйому за допомогою попередньої пропаганди якої-небудь суспільно-важливої і цікавої справи, і виконання її в період максимальної збудливості. Тоді колективне театральне мистецтво, колективна художня творчість за участю мас народу, наукові експедиції, спортивні змагання, організація грандіозних споруджень, міст, каналів і ін. повинні будуть замінити криваві бійні людства».

Дослідження ближнього Космосу, експедиції що плануються в глиб Всесвіту поступово накопичують нові знання про Космос, про Землю як його частину, про їхній взаємозв'язок. Це дасть можливість змістовно охарактеризувати Космос як **мегафактор** соціалізації жителів Землі. Не варто також виключати й ймовірність того, що отримані знання виявлять деякі залежності характеру і життєвого шляху людей від деяких космічних сил і обставин, що у віддаленій перспективі може стати однією з основ індивідуального підходу у вихованні людини.

Планета, світ як фактори соціалізації

Планета – поняття астрономічне, що позначає небесне тіло, за формою близьке до кулі, що одержує світло і тепло від Сонця і звертається навколо його по еліптичній орбіті. На одній з великих планет – Землі – у процесі історичного розвитку утворилися різні форми соціального життя людей, що її населяють.

Світ – поняття в даному випадку соціолого-політологічне, що позначає сукупне людське співтовариство, що існує на нашій планеті.

Планета і світ органічно взаємопов'язані і взаємозалежні. Світ виник і розвивався в природно-кліматичних умовах, що відрізняють планету Земля від інших планет.

У ході дуже тривалої еволюції на планеті Земля виникли умови, що породили життя, а потім і первинні форми людського співтовариства. Розвиваючись тисячі років, людство перетворилося в деяке планетарне співтовариство, що і можна назвати світом.

Глобалізація умов соціалізації

У процесі свого розвитку світ впливав на стан планети, якої стало найбільш очевидним у ХХ сторіччі, породивши так звані глобальні планетарно-світові процеси і проблеми.

Глобальні проблеми можна визначити як проблеми, що виникають у результаті могутнього розвитку продуктивних сил і досягнення таких масштабів суспільного виробництва, коли з'являється загроза порушення балансу між суспільством і природою. Це проблеми, від вирішення яких

залежить існування і прогрес людства, а саме їхнє вирішення можливе лише при раціональному сполученні національних зусиль з діяльністю ефективної системи міжнародного співробітництва. Глобальні проблеми мають загальнолюдський характер, планетарні масштаби прояву, відрізняються комплексністю, динамізмом, гостротою.

Найбільш великими глобальними проблемами сьогодні прийнято вважати забруднення навколишнього середовища, бідність, безробіття (тільки офіційно зареєстрованих безробітних чи частково зайнятих більш 800 млн., це 30% активного населення Землі), злочинність.

За актуальною міжнародною межею бідності Світового банку, крайня бідність вимірюється зрозрахунку **менше ніж \$2,15 на день на одну особу** (у паритеті купівельної спроможності).

• **Кількість:** близько **700–715 мільйонів осіб** (це приблизно **8.5%–9% населення Землі**).

• **Географічна концентрація:** понад 60% людей, які живуть у крайній бідності, мешкають у країнах Субсахарської Африки, а також у регіонах Південної Азії та зонах збройних конфліктів.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Оксфордська ініціатива (ОРНІ) оцінюють бідність не лише за грошима, а й за **Глобальним індексом багатовимірної бідності (MPI)**, який враховує доступ до питної води, медицини, освіти, якісного житла й електроенергії. Зацими критеріями понад **1,1 мільярда осіб** у світі проживають у стані багатовимірної Основні причини бідності:

1. Збройні конфлікти та нестабільність: Понад половина населення, що перебуває в крайній бідності, проживає у кризових або конфліктних регіонах.

2. Кліматичні зміни: Посухи, повені та неврожаї найсильніше вдаряють по аграрних регіонах країн, що розвиваються.

3. Економічні наслідки пандемії та інфляція: Зростання цін на харчування та енергоносії уповільнили темпи подолання бідності у світі.

Розходження в культурах і нерівномірність економічного і політичного розвитку країн породжують глобальні конфлікти у світовому співтоваристві. Відповідно до концепції відомого американського політолога С. Хантінгтона, фундаментальним джерелом конфліктів між людьми в новому світі, що виник після закінчення холодної війни, стають культурні розходження. Звичайно, національні держави залишаються могутніми діючими особами в міжнародних справах, однак найбільш значимі конфлікти в глобальному масштабі виникнуть між націями і групами, що належать до різних цивілізацій.

Згідно С. Хантінгтону, основних цивілізацій нараховується вісім: західна, слов'яно-православна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, латиноамериканська й африканська. Демаркаційні лінії між цивілізаціями саме і є головними зонами конфліктів. Саме в такій прикордонній зоні між слов'яно-православною й ісламською цивілізаціями і розташований кавказький вузол. Наскільки вибухонебезпечна ця лінія роздягнула, добре видно на іншій її ділянці – балканському.

Прикладом глобального конфлікту, породженого екополітичною нерівністю, є протистояння Північ – Південь: вимоги країн Африки, Азії і частково Латинської Америки до своїх колишніх метрополій у Європі і США вкласти в їхній розвиток засоби, адекватні отриманих на Півдні, коли він був їхньою колонією.

Сьогодні з'явилися нові тенденції, що безсумнівно вплинуть на соціалізацію людей на початку ХХІ сторіччя.

Міняється расова структура населення Землі в зв'язку з абсолютним і відносним збільшенням кількості представників чорної і жовтої рас і, відповідно, скороченням (у всякому разі – відносним) білої.

У той же час прогнозується закінчення «демографічного вибуху» у країнах, що розвиваються, тому що вже сьогодні зафіксовані зміни в соціальних установках і реальній поведінці їхніх жителів у сфері народження дітей. Багато молодих жителям країн, що розвиваються, не бажають бути матерями багатодітних родин, як їхньої мами і бабусі. У деяких країнах, що розвиваються (наприклад Таїланд, Колумбія), середня кількість дітей у сім'ї за останні десятиліття зменшилась у 1,5-2 рази.

Ця тенденція могла б позначитися на рішенні багатьох соціально-економічних проблем і привести до відносного поліпшення умов соціалізації нових поколінь, якби не інші тенденції.

У той час, як Захід «старіє» на очах через поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення старих, третій світ настільки ж неухильно молодіє. В Африці до 2015 р. майже половина населення буде у віці до 15 років. Якщо підсумовувати ці дані, то виявиться, що населення Землі в працездатному віці значно зменшується, що, зрозуміло, завдає могутнього удару по економіці в глобальному масштабі, а також відіб'ється на умовах соціалізації в країнах, що розвиваються, врівноваживши можливе їхнє поліпшення в зв'язку з закінченням демографічного вибуху.

Західна Європа, країни Північної Америки на початку ХХІ ст. зіштовхнулись з проблемою нелегальної міграції. Основні причини

міграційного буму у ці регіони з країн Азії, Африки, Латинської Америки стали можна поділити на 2 групи.

Перша група – чинники, що виштовхують жителів з місць свого проживання:

- *Збройні конфлікти та політична нестабільність:* Тривалі війни та кризи на Близькому Сході (Сирія, Ірак, Ємен), в Афганістані, країнах Субсахарської Африки (Судан, Сомалі, Малі), а також повномасштабна війна в Україні.

- *Економічна безвихідь:* Бідність, високий рівень безробіття, брак соціальних перспектив і корупція в країнах глобального Півдня.

- *Кліматичні зміни:* Посухи, дезертифікація (опустелювання) родючих земель та дефіцит питної води в Африці та Південній Азії, що руйнують традиційне сільське господарство.

Друга група – чинники, що притягують до заможних країн:

- *Демографічна криза в Європі:* Швидке старіння власного населення та низький рівень народжуваності створюють гострий дефіцит робочої сили (як кваліфікованої, так і низькокваліфікованої).

- *Високий рівень життя та соціальні гарантії:* Розвинена система соціального захисту, якісна медицина та освіта, а також правова безпека.

- *Історичні та мовні зв'язки:* Колишній колоніальний досвід (наприклад, міграція з країн Магрибу до Франції або з Південної Азії до Великої Британії).

Вплив міграції на країни Західної Європи має подвійний характер і охоплює кілька основних сфер:

1. Економічні наслідки

Позитивні:

- *Компенсація дефіциту кадрів:* Мігранти заповнюють вакансії у будівництві, сфері обслуговування, агросекторі, логістиці та догляді за літніми людьми.

- *Податкові надходження:* Офіційно працевлаштовані мігранти сплачують податки, що підтримує пенсійні системи європейських країн.

Негативні:

- *Навантаження на бюджет:* Величезні витрати на утримання біженців, виплату соціальних допомог, житло, мовні курси та первинну адаптацію.

- *Тіньовий сектор:* Частина нелегальних мігрантів опиняється в тіньовій економіці без сплати податків та прав захисту.

2. Політичні наслідки

- *Зростання популярності ультраправих і популістських партій:*

Загострення міграційної теми сприяло зміцненню політичних сил, що виступають за жорсткий контроль кордонів та євроскептицизм.

- *Криза європейської солідарності*: Тривалі суперечки між країнами «першої лінії» (Італія, Греція, Іспанія) та країнами північно-західної Європи щодо розподілу квот на прийом біженців.

- *Реформа законодавства*: Прийняття нового Пакту ЄС про міграцію та притулок, спрямованого на посилення зовнішніх кордонів і прискорення процедур депортації тих, хто не отримав притулок.

3. Соціально-культурні наслідки

- *Проблема інтеграції та сегрегація*: Процес асиміляції часто гальмується. У багатьох великих містах (Париж, Брюссель, Стокгольм, Берлін) виникають самоізолювані мігрантські анклав («паралельні суспільства»).

- *Загрози безпеці*: Зростання рівня злочинності в окремих районах, випадки ісламістського радикалізму та теракти підпитують страхи місцевого населення.

- *Культурне збагачення*: Збільшення різноманітності, культурний обмін та формування мультикультурного середовища у мегаполісах.

Проблема міграції у Західній Європі є не тимчасовим явищем, а довгостроковим структурним викликом, який змінює звичне уявлення про європейський стиль життя, європейську культуру, європейські цінності. Відійшли у минуле часи монокультурності у державах Європи, які наповнюються носіями різних культур, які не поспішають асимілюватись, прагнуть зберегти на новому місці свою культурну ідентичність. Проблеми міграції безумовно накладають відбиток на умови соціалізації, на формування нових життєвих цінностей і пріоритетів.

Західноєвропейські держави опинилися перед дилемою: з одного боку, їм необхідні мігранти для підтримки власної економіки та демографії, з іншого – зростає суспільне та політичне невдоволення недекларованими наслідками неконтрольованого припливу людей.

Сучасне рішення полягає не у повній відмові від міграції, а у **переході до керованого, селективного та суворого контролю кордонів** у поєднанні з ефективними програмами примусової інтеграції та вивчення мов.

Наслідком цих процесів і проблем стало те, що сьогодні доля кожної людини дуже істотно зв'язана і залежить від загального стану справ на нашій планеті.

Диференціація умов соціалізації

Соціалізація людини сьогодні відбувається під впливом процесів, про які зазначалось вище, так і інших світових, планетарних процесів –

екологічних, демографічних, економічних, військово-політичних.

Можна констатувати істотну диференціацію умов соціалізації в різних частинах планети, у багатих і бідних країнах.

За даними Звіту про глобальну нерівність (*World Inequality Report*), розподіл світового доходу виглядає так: 52% усіх світових доходів отримують лише 10% найбагатшого населення планети. Натомість найбідніша половина людства (50%) отримує всього 8% світового доходу. Найбагатші 10% людей на Землі володіють ~76% усього світового майна. Найбідніші 50% людства володіють лише ~2% світового багатства.

Серед причин такої нерівності найголовніша – **технологічний та інвестиційний розрив**: розвинені країни контролюють високотехнологічні галузі, патентні права, фінансові ринки та штучний інтелект, тоді як бідні країни переважно експортують сировину та дешеву робочу силу.

У глобальному світі, створеному інформаційною революцією, реальною силою стали не природні ресурси і традиційні фактори виробництва у виді основних фондів і землі, а знання, інформаційні технології, продукція з величезною культурно-інформаційною складовою. У цілому сучасний світ розпався на кілька зон, розділених їхньою тимчасовою наближеністю до «Майбутнього». За дослідженнями А. В. Вусі це наступні зони.

Розвинуті країни – *футурозони* – ті, що формують образ Майбутнього, визначають цінність інформації і технологічні способи її створення і поширення, претендують на роль зразка для всього світу, зразка «правильного» і «розумного» устрою громадського життя. Насамперед це Північна Америка, Західна Європа, Японія. В останні десятиліття своє право на місця у футурозоні заявляють все наполегливіше Китай та Південна Корея.

Зона копіїстів, у яку входять країни і регіони, що копіюють знання, створене у футурозонах, що технологічно втілюють це знання в матеріальні продукти. Не «копіювати» створюють технології, засновані на передовому знанні, але вони легко їх сприймають і транслюють, виступаючи тим самим «робочими руками» і торговими представниками футурозон. До недавнього часу – Китай, Південна Корея, інші «східні дракони», у Європі – Іспанія й Італія, в Азії – Туреччина після Другої світової війни продемонстрували готовність сприйняти і пристосувати до себе західні цінності і систему керування.

Зона джерел сировинних ресурсів. В цих країнах сконцентровані сировинні ресурси, що використовуються в сучасній глобальній економіці. Ще в 1970-і рр. здавалося, що саме сировинні донори будуть

визначати контури майбутнього світу в силу прийдешнього тотального дефіциту цих самих сировинних ресурсів. Але 1980-і рр., а особливо 1990-і показали, що продуктивне використання тієї чи іншої сировини, передові технології в кінцевому рахунку визначили, що взагалі повинно вважатися природними ресурсами у світі. Тому, за невеликим винятком, вартість природних ресурсів у сучасному суспільстві вже більш десятиліття не росте або росте темпами, набагато меншими, ніж ціни знань і технологій. Зона джерел сировинних ресурсів у своєму економічному, технологічному, а в кінцевому рахунку, і культурно-політичному розвитку залежна від технологій, що створюють і доводять до кінцевого продукту футуризми.

Зони відчуження. Вона являє собою або ізольовані співтовариства, що намагаються сформувати власну систему цінностей і цілей, відмінну від системи цінностей і цілей глобального суспільства, або деморалізовані і «відсталі» співтовариства, не здатні створити що-небудь. Ці співтовариства не представляють цінності для сучасного світу і тому змушені замикатися усередині власних кордонів, істотно не впливаючи на світові економічні, політичні і культурні процеси. До цих зон можна віднести багато країн Азії, Африки, Латинської Америки.

Нерівномірність розвитку країн, що входять у названі вище зони, визначає **об'єктивні умови соціалізації** їхніх жителів від дитинства до старості. Ці умови виявляються дуже різними, тому що в залежності від того, до якої зони можна віднести ту чи іншу країну, визначається не тільки величиною валового національного продукту (тобто її багатства), але і його розподілом між сферами виробництва, споживання і нагромадження. Коли ж мова йде про умови соціалізації жителів країни, то найбільш явно на них впливає те, яка частина національного багатства затрачається на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, спорт і т.п.

У цілому, по деяких прогнозах, розрив між країнами, що розвиваються і розвинутими країнами має тенденцію до збільшення. Це пов'язано з тим, що в розвинутих країнах Європи, США і Тихоокеанського регіону очікується глобальний економічний бум, ренесанс у мистецтві, глобалізація стилів життя, релігійне відродження, тріумф індивідуальності і тому подібні процеси. Для нас питання полягає в тому, якою мірою Україна зможе і захоче йти в ногу з цими країнами.

2. Вплив глобалізаційних процесів на соціалізацію

У ході історичного розвитку населення Землі різні умови, що склалися в різних частинах планети, визначали деякі істотні особливості їхніх жителів. Природно, що тривалий час цей вплив залежно від

природно-кліматичних умов, пристосування до яких привело, зокрема, до розходжень у кольорі шкіри різних народів.

Так, дослідження американського вченого Луки Каваллі-Сфорси проливають деяке світло на походження світлошкірих європейців, що заселили наш континент всього 35 тисяч років тому. Колір шкіри в них, на думку вченого, став світлим під впливом пігменту і нестачі вітаміну Д. Тільки бліда шкіра здатна була пропускати ультрафіолетові промені так глибоко, що вони допомагали організму виробляти цей вітамін.

Інший приклад. Дуже істотні розходження у всіх умовах розвитку людини на Азіатському і Європейському континентах дали в результаті деякі розходження на психофізіологічному рівні.

Так, у японців і корейців у багатьох видах діяльності права і ліва півкулі головного мозку активні однаково чи домінує права, тоді як у європейців і американців ті ж види роботи зв'язані з чітким домінуванням лівої півкулі. Учені пояснюють це стратегіями переробки інформації, що історично склалися в культурах західного і незахідного типів, що формувалися в істотно різних умовах, починаючи з природно-кліматичних.

В останнє сторіччя вплив планетарно-світових глобальних процесів на життя жителів Землі, особливо в більш розвитих країнах, стало досить значним і різноплановим. Можна привести приклади як опосередкованого, так і прямого впливу.

Опосередкований вплив глобальних процесів і проблем на соціалізацію виявляється в різних аспектах. Так, господарська діяльність, що веде до забруднення навколишнього середовища, відбивається на умовах життя (і, отже, соціалізації) усього населення земної кулі (природно, в одних його частинах більше, в інші – менше). Глобальні економічні і політичні процеси визначають умови життя людей у тій чи іншій країні.

Розвиток засобів масової комунікації привело до того, що світ як планетарне співтовариство може прямо впливати на процес соціалізації, тому що засоби масової комунікації (ЗМК) дозволяють людині «не сходячи з місця» бачити, як живуть люди в будь-якій точці земної кулі (якщо, звичайно, у неї є доступ до ЗМК). Тим самим розсунулися кордони дійсності, що вона може пізнати. Природно, що наслідком цього стали зміни в сприйнятті людиною життя, істотне збагачення її потенційних можливостей, розширення соціокультурних уявлень. Плани, устремління, мрії дітей, підлітків, юнаків і дівчат у модернізованих суспільствах можуть формуватися, орієнтуючись не тільки на норми, цінності, стилі життя, характерні для їхнього безпосереднього оточення, але і на ті

зразки, що ваблять до себе, навіть залишаючись недоступними.

ЗМК впливають на великі групи населення планети, пропагуючи зразки моди, музичні пристрасті, силуети костюма, моделі зачісок, і в більшій чи меншій мірі стиль життя того чи іншого вікового, соціального, професійного шару, до яких належать люди, що живуть у різних країнах і на різних континентах.

Диференціація умов соціалізації дуже чітко проявляється в тому, у якому ступені населення тих чи інших країн залучено до такого важливого людського винаходу, як Інтернет. З огляду на роль Інтернету в соціалізації сучасної людини можна вважати, що ефективність соціалізації вище в розвитих країнах, де більше користувачів цієї мережі, а жителі бідних і країн, що розвиваються, соціалізуються у дефіцитних інформаційних умовах.

Усвідомлення людством у 50-і рр. XX ст. як глобальної проблеми атомної загрози життю на Землі – інший приклад прямого впливу глобальних проблем на соціалізацію. Це усвідомлення зіграло велику роль у тім, що значна частина підлітків, юнаків і дівчат у розвитих країнах стали орієнтуватися не на життєві перспективи, а винятково на щохвилинні потреби, бажання, прагнення, на цінність життя «тут і тепер» (сама по собі така орієнтація природна; турбувати вона повинна в тому випадку, якщо не доповнюється орієнтацією на перспективу). Аналогічний вплив зробили й екологічні проблеми на покоління 80-90-х рр. XX ст.

У 70-і рр. XX в. з'явилося (а точніше відродилося) нове дуже страшне явище – тероризм, що до кінця XX в. набув міжнародного характеру. Він став одним із глобальних факторів соціалізації, породивши страх і, часом, розпач в одних жителів охоплених терором країн; визначивши життєвий шлях інших – переважно молодих людей, – для який тероризм став способом життя (нехай, як правило, недовгої), і зробивши серйозний вплив на ціннісні уявлення і поведінкові установки третіх.

Щорічно у світі реєструється до 500 млн. злочинів, реальна ж злочинність щонайменше удвічі вище, а в багатьох країнах – вчетверо й уп'ятеро. При всіх істотних розбіжностях у рівні злочинності в різних країнах визначальною тенденцією у світі є її абсолютний і відносний ріст у співвідношенні з чисельністю населення. Є серйозні підстави вважати, що за останню чверть століття злочинність у світі в розрахунку на населення зросла приблизно в 5 разів (найнижча злочинність – у країнах з тоталітарними режимами – фашистськими, релігійно-фундаменталістськими, комуністичними і т.п., що борються зі

злочинністю її ж методами). Основні суб'єкти злочинів – чоловіки, особливо молоді. Разом з тим давно наростає процес фемінізації злочинності.

У ситуації тотальної бідності в одних країнах і істотному розриві в рівні життя різних шарів населення глобалізація злочинності (не тільки її кількісний ріст, але й уніфікація характеристик – ріст організованості, озброєності, захищеності від правоохоронних структур, інтернаціоналізації і транснаціоналізації) веде до залучення в її ряди усе більшої кількості людей різної статі, віку, рівня статку й освіченості.

Глобалізація як феномен кінця ХХ в. породила інший феномен – рух антиглобалістів, що об'єднав у своїх рядах досить різношерсті групи (від кришнаїтів до шалених праворадикалів і ліворадикалів). Кількісний ріст цього руху дозволяє вважати, що це ще один приклад впливу глобальних процесів на соціалізацію жителів різних країн (і в цьому випадку в першу чергу молоді).

У цілому вплив глобальних процесів на соціалізацію вивчено явно недостатньо, але їхній зростаюча роль навряд чи може викликати сумніву.

3. Країна, етнос, суспільство, держава як макрофактори соціалізації.

Країна як макрофактор соціалізації

Країна – феномен географічно-культурний. Це територія, виділена по географічному положенню, природним умовам, що має визначені природні чи історично сформовані умовні кордони. Країна – це об'єктивні географічні і природно-кліматичні умови, що складають деякі рамки життєдіяльності і соціалізації людини, що дозволяють і роблять необхідним розгляд країни як макрофактора соціалізації.

Немаловажне географічне положення країни, що визначає не тільки клімат і її природу, але і те, з якими країнами вона межує і, отже, досить тісно зв'язана й економічно, і культурно, і політично. Від географічного положення залежить наявність чи відсутність виходу до морів і океанів, тобто сприятливість можливостей розвитку зв'язків країни з іншими частинами планети і багато чого іншого.

Природно-кліматичні умови тих чи інших країн різні і роблять прямий і опосередкований вплив на жителів і їхню життєдіяльність. Географічні і кліматичні умови примушують жителів країни з покоління в покоління переборювати існуючі труднощі або полегшують працю, а також господарський розвиток країни.

Звичайно ж, роль географічних і природних умов не є фатальною для розвитку країни в економічному, політичному, культурному й іншому

аспектах. Практично позбавлена корисних копалин Японія набагато випередила в економічному розвитку щедро наділену ними Росію завдяки економічній політиці її правлячих сил і ряду національно-культурних особливостей.

Іншими словами, розвиток конкретної країни йде у взаємодії сил природи і людей, що діють у визначеному географічному середовищі. Від людей і їхньої культури, особливо в сучасну епоху, залежить те, яка цивілізація складеться в країні, який тип суспільства і який спосіб життя будуть визначати розвиток її жителів.

Географічні умови спочатку визначають історичний розвиток країни, але не можна говорити про однозначну й односпрямовану залежність між географічним середовищем і соціально-економічними процесами, культурним розвитком країни, а тим більше соціалізацією людини. Проте можна привести ряд прикладів дуже істотного впливу природно-географічних умов конкретної країни на життя і соціалізацію її жителів.

Геокліматичні умови впливають на стан здоров'я жителів країни, поширеність ряду хвороб, нарешті навіть на анатомічні особливості її людей, що населяють.

Географічне положення країни могло своєрідно позначитися на формуванні прихильності до своєї землі. Так, серед народів Балтії найбільшою мобільністю відрізняються литовці – литовських громад в інших країнах набагато більше, ніж естонських і латиських. Можливо, що підвищена мобільність литовців зв'язана з географічним фактором. Історично вони відносяться до континентальних народів, а латиші і тим більше естонці – до приморського. Море як природна перешкода обмежує міграцію. З іншого боку, море – джерело життєзабезпечуючого промислу, що також утримує приморські народи від міграції. Ці обставини, а також необхідність навчитися виживати на своїх малопродуктивних, болотистих землях, очевидно, виробляло психологічні механізми глибокої прихильності до своєї території і відповідне національне світосприймання.

Клімат історично визначав і найчастіше визначає і тепер ритм життя народу. У жарких країнах багато сплять. Особливо вдень, після обіду, коли життя майже цілком завмирає. Справа в тім, що після полудня небезпечна не стільки спека, скільки високий рівень сонячної радіації. Від цього падає працездатність і важко пересуватися. Тому пообідній сон (відпочинок) міцно закріпився в способі життя народів країн Середземномор'я, Близької Схід, Індії, Латинської Америки й ін.

Сьогодні навряд чи хто буде заперечувати той факт, що клімат і природні умови прямо впливають на те, що людина їсть, у що одягається, у якому житлі живе, як працює і скільки відпочиває. А все це, у свою

чергу, формує поведінку, звичаї, культурні традиції, з чого і складається багато в чому спосіб життя того чи іншого етносу, в умовах якого відбувається стихійна соціалізація людини.

Досить явно проглядається вплив геокліматичних умов на деякі властивості національного характеру жителів країни, що формуються в процесі соціалізації. Так, Мішель Монтень думав (а ще раніш так вважав Геродот), що люди, у залежності від клімату того місця, де вони живуть, більш-менш войовничі, більш-менш помірні, схильні до слухняності чи непослуху, до наук чи мистецтв.

Підкреслимо ще раз, що природно-географічні умови – це усього лише своєрідні «рамки» процесу соціалізації. Не відіграючи в ньому самостійної ролі, вони в сукупності з іншими факторами визначають деякі його специфічні особливості. Те, як об'єктивні умови країни впливають на соціалізацію людини, багато в чому визначається тим, як їх використовують і враховують у своєму житті сформовані в країні етноси, суспільство і держава.

Етнос як макрофактор соціалізації.

Важливий вплив на соціалізацію людини має її взаємодія зі спільнотами різного виду – з етносом, з суспільством і з державою.

Грецьке слово «етнос» – загальна назва національних утворень (племені, народу тощо), тобто деяких людських спільнот, об'єднаних, як мінімум, мовою і територією. Це історично сформована спільність людей, що володіють загальним менталітетом, стабільними особливостями культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень. Особливості психіки і поведінки, пов'язані з етнічною приналежністю людей, складаються з двох складових: біологічної і соціально-культурної.

Біологічна складова в психології окремих людей і цілих народів складалася під впливом ряду обставин: території, клімату, ландшафту, які впливали на формування специфічного типу господарювання, певного ритму життя, своєї картини світу, свого сценарії статевої ролі і соціокультурної поведінки тощо.

Усі ці особливості зберігалися в рамках етносу в тому числі завдяки тому, що його представники одружувалися усередині етнічної групи. Навіть у сучасних урбанізованих етносах до 80 % шлюбів полягає між «одноплемінниками».

На етнічні особливості соціалізації людини в рамках етносу впливають, з однієї сторони, біологічні складові, а з іншої – особливості їжі, способів вигодовування, умови і можливості фізичного розвитку.

У країнах з холодним кліматом дитину, зазвичай, тримають у колисці спеленутою як вдень, так і вночі. У теплому кліматі дітей матері носять у хустці чи на перев'язі на спині або на перед собою. Вночі дитина спить поруч з матір'ю, її одягають легко чи взагалі не одягають. Таким чином, є наявними регіональні й етнічні розбіжності в частоті тілесних контактів дитини з матір'ю, в тому, з ким дитина спить, як вона отримує їжу – по першій вимозі чи за певним розкладом. А це є визначальним для становлення дитини у перший рік життя.

Тісний зв'язок фізичного розвитку (і не тільки його) з їжею можна спостерігати на прикладі Японії. Коли внаслідок стрімкого економічного розвитку і визначеної американізації способу життя, японці істотно змінили раціон харчування (за рахунок тваринних білків), значно змінився їх соматичний розвиток: молодші покоління стали значно перевершувати старші по показниках росту і ваги.

У той же час збереження в раціоні харчування японців великої частки морепродуктів можна вважати однією з причин того, що в них найбільша тривалість життя. Припускати це дозволяє аналогічна ситуація з великою часткою морепродуктів у раціоні в норвежців, що також тримають одне з перших місць по тривалості життя.

Таким чином, цілком очевидний зв'язок фізичного розвитку людини, обумовленим в тому числі і складом вживаної їжі і способами годування дитини, з його особистісним і соціальним розвитком, тобто із соціалізацією в цілому.

Фундаментом соціально-культурної складової психології і поведінки людей можна вважати історично сформований менталітет етносу.

Менталітет – це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивому етносу як великій групі людей, що сформувалися у визначених природно-кліматичних та історико-культурних умовах.

Менталітет етносу визначає властиві його представникам способи бачити і сприймати навколишній світ на когнітивному, на афективному і на прагматичному рівнях. Менталітет у зв'язку з цим виявляється й у властивих представникам етносу способах діяти в навколишньому світі.

Велику роль у формуванні менталітету етносу відігравала **релігія**. Так, кожна гілка християнства дає свій набір пріоритетів і цінностей. Для протестантизму головними цінностями є праця, аскетизм, чесність, самообмеження. Тому німці, естонці, шведи звичайно бувають дуже гарними працівниками, справними платниками податків.

У православних і католиків праця займає далеко не перше місце. Для них набагато важливіше духовне, моральне самовдосконалення, покаєння.

Великий вплив на менталітет етносу робить і історія його перемог і поразок, нав'язані життям традиції і багато чого іншого.

Вплив менталітету етносу значний у всіх напрямках соціалізації людини: сімейній, статевої, сфері міжособистісних відносин, етнічної самосвідомості.

Узагальнюючи різні дані, можна зробити висновок про те, що менталітет етносу визначає головним чином глибинні підстави сприйняття людьми життя і їх відношення до нього.

Суспільство як фактор соціалізації

Людина живе у суспільстві, у якому складаються певні соціальні відносини, структуру якого складають сім'я, етнічні, конфесійні, вікові, професійні та інші соціальні групи. На сьогодні актуально говорити про роль суспільства у соціалізації в тому плані, що ще донедавна суспільство ототожнювалось з державою, а на рівні побутової свідомості, особливо у людей старшого покоління, це спостерігається і сьогодні. Ми живемо в складні часи становлення громадянського суспільства, що торкається базових засад життя.

Це процес складний і довгий і, безумовно, породжує певні проблеми соціалізації.

На процес соціалізації впливають такі суспільні чинники як гендерна (статева), вікова, соціальна структура суспільства.

Соціальна структура суспільства – це відносно стійкий набір і співвідношення соціальних і професійних прошарків і груп, які мають специфічні інтереси і мотивацію економічної і соціальної поведінки. В останні десятиліття соціальна структура України є досить динамічною. Це пояснюється рядом факторів:

- відбувається зміна професійних груп: одні стають чисельно меншими або зникають, інші зростають, треті зароджуються і швидко поширюються;

- більш глибоким і різноманітним стає майнове розшарування населення;

- із зростанням криміналізації поширюється кримінальна свідомість у суспільстві (все вирішується по «домовленості», поширення серед молоді кримінальної романтики тощо);

- зростає кількість людей, особливо серед молоді, які не розглядають працю як одну із важливих потреб, а лише як засіб «добування» коштів або повинність;

- зростає чисельно середній клас, для якого характерні цінність праці як сфери реалізації; відношення до власності як до цінності, яка потребує збереження і примноження працею; стиль життя законослухняної людини; цінності сім'ї і освіти.

Кожна соціальна група формує свій *стиль життя* – визначений тип життєдіяльності людини, реальної чи номінальної групи людей, що фіксує стійко відтворені риси, манери, звички, смаки, схильності, традиції, звичаї. Про стиль життя судять по зовнішніх формах життя: організації робочого і вільного часу, улюбленим заняттям поза трудовою сферою, влаштуванням побуту, манерам поведінки, ціннісним перевагам тощо. Стиль життя кожного соціального прошарку специфічно впливає на соціалізацію належних до нього дітей, молоді.

Крім того, цінності і стиль життя представників тих чи інших (у тому числі і кримінальних) шарів і груп можуть ставати для людей, що до них не належать, своєрідними еталонами, які можуть впливати на них навіть більше, ніж цінності тих груп і шарів, до яких вони належать.

Держава як макрофактор соціалізації

Держава – ланка політичної системи суспільства, що має владні функції. Вона являє собою сукупність взаємозалежних установ і організацій (урядовий апарат, адміністративні і фінансові органи, суд тощо), які здійснюють управління суспільством.

Держава можна розглядати **як фактор стихійної та відносно спрямованої соціалізації** так як політика, економічна і соціальна практика, для неї характерні, створюють певні умови життя для її громадян, їхнього розвитку і самореалізації. Людина, проживаючи в цих умовах, довільно чи мимоволі засвоює норми і цінності які декларуються державою і які реалізовані в соціальній практиці. Як відомо, вони цілком ніколи не збігаються, а у визначені періоди історії держави можуть бути протилежними, коли державні гасла одні, а на практиці життя все виглядає інакше.

Держава здійснює **і цілеспрямований вплив на соціалізацію** своїх громадян. Так, здійснюючи функцію оборони і захисту безпеки своїх громадян, держава розробляє військову доктрину. Відповідно до неї збройні сили формуються або як добровільно-контрактні, або на основі загального військового обов'язку, або сполучаючи обидва ці принципи. У залежності від цього визначені вікові групи чоловіків (а в ряді держав, наприклад, Ізраїль, і жінок) які або зобов'язані певний час служити в армії, або мають можливість добровільно обирати цей вид діяльності на визначений контрактом період життя.

У сфері соціально-економічної політики держава визначає мінімальну і максимальну вікову межу трудової діяльності громадян (в Україні 16-60 років). Вона приймає закони, що регламентують

використання трудових, мінімально необхідні умови і рівень оплати праці, що обмежують чи заохочують участь людей у різній професійній діяльності в залежності від їхньої статі, віку, стану здоров'я, рівня освіти.

У сфері національно-культурної політики держава створює правові, організаційні, матеріальні умови для рівноправної участі всього населення у всіх сферах чи життя вводить певні обмеження або привілеї для окремих груп. Наприклад, у ряді держав цілі групи професій можуть бути доступні тільки тим, хто в досконалості володіє державною мовою.

Держава встановлює вік початку обов'язкового навчання, його тривалість, час настання повноліття, вступу у шлюб, виходу на пенсію тощо.

Держава здійснює більш-менш ефективну відносно соціально контрольовану соціалізацію своїх громадян, створюючи для цього як організації, що мають своїми функціями виховання певних вікових груп.

Найбільш послідовно держава впливає на соціалізацію підростаючих поколінь через створення спеціальної *системи виховних організацій*. Але вже до середини ХХ ст. у найбільш розвинутих країнах держава стала приділяти усе більше уваги відносно соціально контрольованій соціалізації не тільки підростаючих поколінь, але і молоді, дорослих. Основними напрямками зусиль державних організацій стали професійна підготовка і перепідготовка молоді і дорослого населення; культурна і соціальна адаптація іммігрантів; соціальна допомога незаможним, людям похилого віку, представникам груп ризику, дезадаптованим і дезорганізованим сім'ям і групам населення; створення умов для продуктивної праці; а також умов для підвищення культурного рівня всіх шарів населення тощо.

Для ефективного впливу на соціалізацію населення держава виробляє політику в сфері виховання і формує державну систему виховання.

Державна політика в сфері виховання – визначення задач виховання і стратегії їхнього рішення, розробка законодавства і виділення ресурсів, підтримка виховних ініціатив, що в сукупності повинно створити необхідні і досить сприятливі умови для розвитку і духовно-ціннісної орієнтації громадян відповідно до позитивних інтересів людини і запитів суспільства.

Державна система виховання – сукупність організацій, діяльність яких спрямована на реалізацію виховних задач, поставлених державою.

Державна система виховання містить у собі великий спектр різних виховних організацій:

- навчально-виховні установи різного типу (дитсадки, спеціальні

школи, початкові школи (1–4 класи), гімназії (5–9 класи) та ліцеї (10–12 класи), професійні училища, коледжі, заклади вищої освіти – інститути, університети тощо);

- установи для обдарованих дітей;
- організації, що займаються соціально-культурними й іншими видами оздоровлення мікросередовища;
- організації, що займаються індивідуальною і груповою опікою дітей, підлітків, юнацтва, дорослих;
- установи для дітей, підлітків, юнацтва з істотно ослабленим здоров'ям;
- установи для дітей, підлітків, юнацтва, дорослих із психосоматичними, соціальними відхиленнями чи дефектами;
- організації, що займаються перевихованням і реабілітацією.

З часом міняється державна політика в сфері виховання, завдання виховних організацій, тому що міняються країна, етнос, суспільство, держава.

Питання для самоконтролю:

1. У чому проявляється вплив Космосу на соціалізацію?
2. Дайте тлумачення поняття «світ» з позицій соціалізації.
3. Які глобальні проблеми світового масштабу впливають на характер соціалізації?
4. Охарактеризуйте особливості соціалізації у різних зонах світу: футурозоні, копіїстів, джерел сировинних ресурсів, відчуження.
5. Покажіть вплив географічних, природо-кліматичних умов країни на проживання на соціалізацію її жителів.
6. Що впливає на етнічні особливості соціалізації?
7. Як формується менталітет етносу та у чому він проявляється?
8. Які зміни сталися за останні десятиліття у соціальній структурі суспільства?
9. Як соціальна група впливає на соціалізацію особистості?
10. У чому проявляється стихійний вплив держави на соціалізацію?
11. У чому проявляється цілеспрямований вплив держави на соціалізацію?
12. Які можливості держави у забезпеченні соціалізації?

Тема 7
МЕЗОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
План

1. Географічні і адміністративні регіони і стихійна соціалізація.
2. Вид поселень та їх вплив на соціалізацію. Сільські поселення.
3. Міські поселення та їх вплив на соціалізацію.
4. Особливості соціалізації у селищі.

Література

1. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
2. Вольнова Л. М. Психологічні особливості великого міста як чинника соціалізації. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конфер. «Соціалізація особистості і суспільні трансформації : механізми взаємовпливу та вияви», (Чернівці, 14-15 травня 2009 р.). Чернівці : Книга – XXI, 2009. С. 43-47.
3. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
4. Киричук О., Андросович К. Розвиток та соціалізація особистості у сучасному суспільстві. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2014. №11(30). С. 22-26.
5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
6. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компрінт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
7. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості – середовищний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. № 73(2). С. 168-172. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2020_73\(2\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2020_73(2)_33)

1. Географічні і адміністративні регіони і стихійна соціалізація.

Процеси соціалізації вивчаються на різних рівнях: від макрочинників (суспільство, держава, планета) до мікрочинників (сім'я, група ровесників, школа).

Проміжну ланку посідають **мезочинники** — це середні за масштабом умови проживання людини, до яких належать:

- **Регіон** (певна територія з власними культурними, економічними, кліматичними та історичними особливостями);
- **Тип населеного пункту** (село, селище, мале/середнє місто, мегаполіс).

Середовище, у якому зростає дитина, виступає «простором соціальних проб». Воно формує специфічний спосіб життя, стереотипи поведінки, ціннісні орієнтації та комунікативні навички.

Регіон – частка країни, що є відносно цілісною соціально-економічною системою, що володіє загальним історичним минулим, культурною і соціальною своєрідністю, а також деякою спільністю економічного, політичного і духовного життя.

Умовно можна виділити регіони двох видів – географічні і адміністративні. Вони можуть бути порівняно невеликими: наприклад, Ломбардія або Тоскана в Італії, середніми, як Прикарпаття, Донбас, Полісся, Поділля, Закарпаття в Україні, а можуть бути досить великими, як Техас, Середній Захід – в США.

Регіони відрізняються один від одного не лише географічним положенням, але і природно-кліматичними умовами, характером економіки, демографічними особливостями населення, культурними традиціями і рядом інших характеристик.

Регіон – це географічний простір, на якому відбувається стихійна соціалізація людини, формування, збереження і трансляція норм життя, збереження і розвиток (або навпаки) культурних багатств і так далі.

Адміністративний регіон – суб'єкт держави – впливає не лише на стихійну, але і на відносно спрямовану та відносно – соціально контрольовану соціалізацію.

Регіон проживання визначає **змістовий наповнювач** соціалізації. До основних регіональних чинників належать:

1. Етнокультурний та релігійний ландшафт: У різних регіонах країни можуть суттєво відрізнятися сімейні цінності, ставлення до старших, релігійна обрядовість, мовний режим.

2. Соціально-економічний стан регіону:

- донорські / розвинені регіони створюють високий рівень привабливості для молоді, формують орієнтацію на успіх та кар'єру.
- депресивні або прифронтові регіони формують підвищений рівень тривожності, відчуття нестабільності та орієнтацію на виживання чи виїзд.

3. Екологічні та географічні умови: Впливають на здоров'я, спосіб проведення дозвілля, побутову культуру та сприйняття навколишнього середовища.

Регіони розрізняються по етнічному складу населення. У одних значно переважає один етнос – це, наприклад, українці – в Прикарпатському та Поліському регіонах. У інших є області, в яких

відносно рівномірно поєднуються два-три переважаючих етноси. Наприклад, в Криму росіяни, українці і татари.

Склад жителів регіону багато в чому визначається тим, чи є він джерелом міжрегіональної міграції населення або ареалом розселення мігрантів з інших регіонів (таким, зокрема, став Київ).

У ряді регіонів з початку широкомасштабного вторгнення Російської Федерації (24.02.2022 р.) значно змінились умови життя, що порушили звичний ритм і стабільність життя. Це стосується регіонів як окупованих, так і тих, де ведуться активні воєнні дії, які перебувають у відносній близькості до лінії фронту, регіонів, які прийняли найбільшу кількість біженців. В цих умовах регіональні відмінності не проявляються з такою силою, як у довоєнний період. На перше місце у кожному регіоні виходить відчуття національної єдності перед загрозою знищення, поневолення. Люди різних етносів, віросповідання, соціального стану, політичних поглядів, носії різних мов у переважній більшості долучаються до спротиву агресії. Військове вторгнення сприяло єднанню всіх громадян України, єдності регіонів у прагненні здолати ворога. Діти і підлітки, молодь і дорослі різних регіонів, як російськомовних Сходу і Півдня, україномовних Заходу, Півночі і частково Центру, зайняли чітку проукраїнську позицію, що робить вирішальний вплив на стихійну соціалізацію у кожному регіоні.

Названі характеристики складу населення, типові для того або іншого регіону, істотно впливають на особливості ціннісних орієнтацій і стилю життя його жителів, на установки у сфері міжособових стосунків в цілому, міжвікових, між статевих (гендерних) і міжетнічних стосунків.

Природно, що все це накладає свій відбиток на соціалізацію людини в кожному регіоні. Проте вивчений цей вплив ще недостатньо.

2. Вид поселень та їх вплив на соціалізацію. Сільські поселення.

Поселення – обмежена територія постійного місця проживання соціально-структурованої спільності людей, що має стійку просторову організацію, що склалася в процесі більш-менш тривалого історичного розвитку.

Поселення – безпосереднє середовище життєдіяльності людей, що виконує економічні, соціальні, культурні і інші функції. Умови життєдіяльності, що складаються в поселенні, безпосередньо зумовлюють ситуацію соціалізації його жителів.

Умови соціалізації людини в поселенні залежать від того, до якого виду воно відноситься. Зазвичай виділяють сільські і міські поселення.

Проте в українській реальності доцільно розглядати як мезофактори соціалізації як мінімум три види поселень:

- *сільські поселення,*
- *міські поселення,*
- *селища.*

У 2023 Верховною Радою України визначено, що **містом** є населений пункт, чисельність мешканців якого становить не менш як 10 тис., **селищем** – із чисельністю мешканців не менш як 5 тис., а **селом** — із чисельністю жителів до 5 тис. (за законодавством селища й села вирізняються також садибною забудовою на відміну від міст, де домінує компактна забудова).

Кожному з цих видів поселень властиві особливості територіальної організації, економічного устрою, соціальної структури, культурного розвитку і способу життя, які роблять специфічний вплив на соціалізацію їх жителів.

На сьогодні в Україні 24 області та одна автономна республіка,

Сільські поселення

За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та експертних аналітичних центрів, на підконтрольній території України проживало приблизно 28–31,5 мільйонів людей.

Не дивлячись на багато десятиліть міграції сільських жителів в міста, сільське населення станом на 2026 р. тримається на рівні близько 24,5% від загальної кількості жителів, що становить приблизно 7-9 мільйонів осіб в умовах тривалої міграції та демографічних змін. Точний облік ускладнений через воєнний стан і відсутність нового загальнонаціонального перепису.

Понад 28 300 сільських населених пунктів нараховується в країні на початок 2026 року.

Найбільша концентрація сільських жителів спостерігається на Заході та в центральних регіонах (Поділля, Прикарпаття, Галичина).

Сільські поселення – місця зосередження населення, для якого характерний специфічний спосіб життя, що історично склався в процесі заняття жителями сільськогосподарською працею.

Для сільських поселень **характерні:**

- відносно мала щільність населення і стабільність його складу;
- мало різновидів видів трудової діяльності;
- погано розвинута сфера побутового обслуговування;
- мала кількість (або повна відсутність) установ культури і вкрай обмежені можливості для проведення дозвілля (за винятком великих сіл);

- швидке старіння сільських мешканців та переважання смертності над народжуваністю;
- міграція значної частини працездатного населення до великих міст або за кордон через війну.

Реально сільські поселення, що існують сьогодні, можна розглядати як мезофактор соціалізації великої частки населення України, бо при всьому різноманітті (маленькі села, великі села) вони володіють рядом типових характеристик, які в цілому можна назвати *сільським способом життя*.

По-перше, від своєрідності **природних чинників** залежать особливості житла, начиння, особливості соціальної взаємодії, вибудовується аграрний календар, на основі якого формується святковий цикл. Сімейні цикли, що знаходяться в тісному взаємозв'язку з календарною обрядовістю, таким чином, також виявляються пов'язаними з природними.

По-друге, **ритм життя** сільських жителів достатньо розмірений, неквапливий (окрім періодів сівби, збору врожаю і тому подібне), зберігає елементи природододільності. Час, як правило, не розглядається ними як соціальна цінність.

По-третє, сільська праця має свої **особливості**:

- підпорядкованість ритму і циклам природи і нерівномірність трудової зайнятості протягом року;
- важчі, ніж в місті, умови праці;
- малі можливості для професійної мобільності жителів;
- велике злиття праці і побуту, трудовістька праця в домашньому і підсобному господарствах (так, робота на присадибних господарствах, в саду, городі займає у сільських жителів, за даними останніх досліджень, буквально півжиття – в середньому 181 день на рік).

По-четверте, життя селян великою мірою **«публічне»**, тобто «доступне» для сусідів, а «приватність», тобто відособленість і інтимність, викликають засудження і навіть агресію оточуючих.

По-п'яте, для села характерна **«відвертість» спілкування**, тут відсутня анонімність. Відносна близькість у відносинах, відсутність великих соціальних і культурних відмінностей між жителями, нечисленність реальних і потенційно можливих контактів роблять спілкування селян тісним і таким, що охоплює всі сторони життя. Дружба і приятельство диференціюються слабо, а тому емоційна глибина і інтенсивність спілкування з різними партнерами рідко має серйозні

відмінності. Чим менше село, тим більш всеохоплююче спілкування її жителів.

Стабільність складу жителів сільських поселень, як правило, етнічна однорідність, слаба соціально-професійна і культурна диференціація, типові тісні споріднені і сусідські зв'язки **сприяють збереженню в життєвому устрої селян елементів традиційного способу життя сусідської общини.**

Село як вид поселення впливає на соціалізацію своїх жителів майже **синкретично (нерозчленовано).** У сучасному селі продовжує переважати **принцип передачі культури через міжособові взаємодії** («з вуст в уста»), але при цьому в особовому спілкуванні і взаємодії відбувається **трансляція насамперед масової, групової свідомості**, а не особового, індивідуального. Ідентичність поколінь формується і зміцнюється в процесі **засвоєння конкретної культури.** Переважання сімейного, родового, загально-сільського «ми» над індивідуальним «я» зберігається, що також дозволяє культурі бути стійкішою. У системі традиційних нормативів в селі **прояв індивідуальності і особливості не схвалюється.** Усвідомлення і вираження себе в контексті традиційної системи стосунків, що склалася, підтримує соціальну спільність в стабільності. **Конфлікти між поколіннями в селах слабо виражені**, оскільки вони регламентуються рамками відносин між старшими, середніми і молодшими поколіннями, які задаються традицією. У селах збереження традицій є цінністю, а їх порушення викликає соціальне засудження.

Результатом цього є те, що в сільських поселеннях **дуже сильний соціальний контроль за життям і поведінкою людини.** Оскільки жителів небагато, зв'язки між ними достатньо тісні, остільки всі знають всіх і про всіх, анонімне існування людини практично неможливе, кожен епізод її життя може стати об'єктом для оцінки з боку оточення.

Сільська сім'я відіграє в житті і соціалізації своїх членів значно більшу і дещо іншу роль, ніж міська, оскільки в ній зазвичай зосереджені і праця, і відпочинок, і найбільш значущі соціальні зв'язки людини. Так, за даними, сільські хлопці ідентифікують себе зі своїми батьками значно більшою мірою, ніж міські школярі. Це, очевидно, пов'язано з тим, що в селі не лише обмежене коло спілкування, але і люди, що до нього входять, мало відрізняються один від одного по соціально-культурних характеристиках. Вплив сім'ї йде, як правило, в тому ж напрямі, що і села в цілому, незалежно від соціально-професійного положення і освітнього рівня її членів.

Школа, тісно інтегрована в сільське життя, впливає на виховання підростаючих поколінь в основному в руслі прийнятних в сільському соціумі цінностей. У житті своїх учнів вона може грати істотнішу роль, ніж міська. Це пов'язано з тим, що якщо вона і не завжди єдиний центр культурного життя, то майже завжди – єдина виховна установа в селі.

Особливу роль в соціалізації сільських жителів грає постійно зростаючий вплив міста на село. Засоби масової комунікації завдяки широкому проникненню в побут села радіо, кіно, телебачення демонструють зразки міського образу життя, рекламують предмети тривалого користування, стандарти моди та інші елементи і риси життя в місті.

Вплив міста йде і в результаті міграційних процесів. Протягом десятиліть щороку з сіл в місто переїжджало по декілька десятків, а то і сотень тисяч чоловік, але у них в селі залишалися родичі, яких вони відвідують, які їздять до них в гості.

Частка жителів сіл, розташованих недалеко від міст, в них працюють, хоча продовжують жити в селі і не планують зміни місця проживання. Вплив йде і через сільську молодь, що виїхала на навчання або роботу в довколишні міста, але на вихідні і свята що приїжджає додому.

Все це впливає на соціально-психологічну атмосферу села, позначається на **формуванні життєвих стандартів і прагнень** сільських дітей, підлітків, хлопців, дівчат, а також і дорослих, на їх кругозорі, нормах, цінностях. Відбувається певне переакцентування цінностей життя між реальними цінностями, доступними для реалізації в умовах села, і цінностями, властивими власне місту, які можуть бути для сільського жителя лише цінністю-еталоном, цінністю мрії, а можуть стати і стають стимулом для переїзду в місто.

У сучасних сільських поселеннях під впливом умов соціалізації формуються два типи особи:

- особа, орієнтована на сільський спосіб життя і яка має позитивне відношення до села.;
- особа, урбаністично орієнтована, з негативним відношенням до села і сільського способу життя. Це ті, хто при нагоді вважав за краще б жити в місті, а також ті, хто хотів би, щоб їх діти жили в місті.

3. Міські поселення

Місто – вид поселення, для якого **характерні:**

- концентрація великої кількості жителів і висока щільність населення на обмеженій території;
- високий ступінь різноманітності людської життєдіяльності (як у трудовій, так і у позапрофесійній сферах);
- диференційовані соціально-професійна і, як правило, етнічна структури населення.

Більшість людей прагнуть в міста з тієї причини, що, як би не було важке там життя, воно все ж краще, ніж сільське. Будинки, де вони поселяться, може виявитися жалюгідною будкою без опалювання і водопроводу, але місто дає їм шанс.

Місто володіє рядом **характеристик**, які створюють специфічні умови соціалізації його жителів, особливо підростаючих поколінь.

По-перше, сучасне місто – **осередок людських ресурсів**, що володіють множинними варіативними особливостями (генетичними, психофізичними, соціокультурними і іншими), і, відповідно, осередок людського потенціалу (фізичного, психологічного, інтелектуального, емоційного, соціального і іншого).

По-друге, сучасне місто об'єктивно – **концентрація культури**: матеріальної (архітектура, промисловість, транспорт, пам'ятники матеріальної культури), духовної (освіченість жителів, установи культури, учбові заклади, пам'ятники духовної культури тощо). Завдяки цьому, а також кількості і різноманіттю шарів і груп населення місто – осередок позитивної інформації, потенційно доступної її жителям.

По-третє, сучасне місто – **осереддя контркультури**: політичного і інших видів екстремізму; квазірелігійних об'єднань; кримінальних структур і груп. У середніх і крупніших містах спостерігаються всі види відхилень у поведінці; велика кількість неблагополучних сімей з криміногенним потенціалом; є більш-менш велика кількість споживачів наркотичних і токсичних речовин (особливо серед молоді); поширені проституція і захоплення азартними іграми; спостерігається більш менш масове прилучення різних груп жителів до дрібної комерції, реально або потенційно криміналізованої. Ці обставини впливають на життя всіх вікових груп.

По-четверте, найважливішою характеристикою міста як фактора соціалізації є **специфічний міський спосіб життя**, який історично складається в середніх, великих і більших містах (оскільки малому місту він не властивий, остільки мале місто як чинник соціалізації розглянемо окремо).

Розглянемо окремо особливості соціалізації великих і малих міст

Велике місто (більше 50 тис. населення)

Міський спосіб життя

Міський спосіб життя включає наступні основні **ознаки** (вони мають певну специфіку залежно від тих або інших параметрів конкретного міста):

- переважання анонімних, ділових, короткочасних, часткових і поверхневих контактів в міжособовому спілкуванні, але в той же час – висока міра вибіркової в емоційних уподобаннях;
- висока суб'єктивно-емоційна значущість сім'ї для її членів, але в той же час поширеність інтенсивного позасімейного спілкування;
- невелика значущість територіальних спільнот жителів, в основному слабо розвинені, вибіркові і, як правило, функціонально обумовлені сусідські зв'язки (кооперація сімей з маленькими дітьми або людьми похилого віку по нагляду за ними, тощо);
- різноманіття стилів життя, культурних стереотипів, ціннісних орієнтацій;
- нестійкість соціального статусу містянина, велика соціальна мобільність;
- слабкий соціальний контроль за поведінкою людини і значна роль самоконтролю внаслідок наявності різноманітних соціальних зв'язків і анонімності.

Спілкування між старшими і молодшими (у сім'ї, в школі і взагалі) у міру дорослішання дітей, як правило, стає менш інтенсивним і відкритим (хоча, звичайно, є і виключення з цієї загальної тенденції).

Спілкування з однолітками має явно виражені вікові і соціально-професійні особливості. У дітей воно йде зазвичай в групах, що виникають у дворі, в класі. Але чим старше стає школяр, тим частіше він може шукати і знаходити партнерів поза двором, класом, школою.

Певний час людина, що живе в місті, може проводити серед людей, йому абсолютно **невідомих** (на вулицях, в транспорті, в парках, в кіно, магазинах і так далі), дістає можливість в окремі відрізки часу існувати анонімно.

Велику роль грає і міра укорінення людини в місті.

Мігранти з села (першого або деколи і другого покоління) сприймають місто як антитезу звичному або більш близькому їм по духу сільському способу життя, їм властиве відчуття «гостя», відчуття нестабільності свого буття.

Корінному містянину більше властиве відчуття «власника» по відношенню до свого міста (але зовсім не обов'язково «хозяїна»), яке сприймається ним як щось органічне притаманне його життю.

Сприйняття міста і використання різноманітності його можливостей зв'язані і з віком людини. **По-перше**, з віком у людини розширюється пізнаний, сприйнятий і освоєний простір: від двору (у дошкільників) через вулицю, квартал (у молодших школярів), мікрорайон (у підлітків) до інших частин міста в юності і дорослості. А в старості – це простір може звужитися знову аж до кварталу, двору (у частини пенсіонерів). **По-друге**, в підлітковому або юнацькому віці з'являються інтимно значущі місця міста, тобто ті, з якими зв'язані значущі сфери життя і спілкування, а пізніше – і спогади. **По-третє**, з віком з'являється орієнтація на проведення частки часу в громадських місцях, інтенсивність якої досягає піку в юності, а потім, як правило, йде на спад.

Екологічні умови, в яких живуть містяни, нерідко негативно позначаються на їх здоров'ї. Населення великих міст страждає від різних захворювань набагато частіше, ніж населення сільських районів: хвороби нервової системи реєструються у містян в 2,5 – 3 рази частіше, хвороби ендокринної системи – в 2 рази частіше, злоякісні новоутворення у дорослих – в 3 рази, хвороби шкіри – в 4 рази, вроджені вади – в 2 рази частіше, ніж у жителів сіла. А у великих промислових центрах ситуація є ще загрозливішою.

Дослідження показують, що вплив міста на розвиток людини специфічний і на **психофізіологічному рівні**. Так, тривалу дію міських шумів викликає зміна функціонального стану не лише з боку органу слуху, але і всього організму в цілому. Всю різноманітність розладів, що виникають під впливом сукупності виробничого, транспортного, житлово-побутового шуму вчені об'єднали в симптомокомплекс **шумової хвороби**.

Негативний вплив на людину надає і так званий **стрес перенаселеності**, тобто постійне порушення відчуття «особистого простору» – мінімум життєвого простору у індивіда в місті. Стрес перенаселеності веде до підвищеної нервової збудливості містян, сприяє появі саморуйнівної поведінки.

Архітектурно-планувальні особливості різних міст і різних районів одного міста мають істотне вплив на сприйняття дітьми навколишнього середовища.

Відеоекологи вважають за небезпечні гомогенні і **агресивні візуальні поля**. Перші – це голі стіни, скляні вітрини, глухі огорожі,

однотонні полотна тканин. Другі – різноманітні поверхні, поцятковані однаковими, рівномірно розташованими елементами, від яких рябить в очах. Від них людина швидше стомлюється, починає переживати почуття незручності, дискомфорту.

Найважливіший ефект соціалізації людини під впливом міста, міського способу життя – **мобільність**. Мобільність може бути розглянута як постійна потреба в новій інформації, як реакція на різноманітність стимуляторів, які містить місто, як схильність (але не обов’язково як підготовленість і прагнення) до змін себе і свого життя (місця роботи або мешкання, характеру дозвілля, соціальної групи, смаків і так далі).

Місто, особливо середнє і велике, різко збільшує мобільність людей вже тому, що за **одиницю часу чоловік в місті отримує досить великий об’єм вражень**, різного роду інформації. **Носіями інформації** є і архітектура, і планування, і транспорт, і реклама, і потік людей, і люди індивідуально, і установи, організації, вогнища культури тощо. Мобільність, якою володіють жителі міста, робить їх потенційними споживачами будь-якої інформації, що йде з цих джерел.

Для соціалізації містянина основне значення має те, що місто створює умови для соціальної мобільності, **як горизонтальної** (зміни видів занять і груп членства в рамках одного соціального шару), так і **вертикальної** (переходи з одного соціального шару в інший – вгору або вниз по соціальних сходах).

Мобільність сприяє тому, що, за даними англійських дослідників, житель міста в порівнянні з сільським жителем:

- більш підготовлений до використання нових форм і способів діяльності і пізнання,
- обережніший і майстерніший в спілкуванні з незнайомими,
- пунктуальніший і взагалі краще усвідомлює значення часу,
- підготовленіший до несподіванок в повсякденних контактах,
- швидше міркує, краще орієнтується в оточуючій дійсності,
- схильний до ризику і нестандартних відповідей на виклики життя.

В той же час він **менш прив’язаний до традицій, сім’ї**, у нього менше зв’язків з сусідами, вони менш міцні і так далі

Місто як осереддя культури і контркультури, як зосередження просоціальних, асоціальних і антисоціальних альтернатив, міський спосіб життя в цілому надають кожному жителеві **величезний перелік самих**

різних альтернатив. Це створює потенційні можливості для індивідуального вибору в різних сферах життєдіяльності.

У середніх і великих містах людина з дитинства (і чим старшою вона стає, тим більшою мірою) послідовно і одночасно є **членом багатьох організацій і груп.** Причому територіально між собою і не зв'язаних: місця проживання, навчання, роботи, проведення дозвілля, занять улюбленою справою можуть досить далеко знаходитись один від одного.

Фактично людина може одночасно **жити як би в декількох «соціальних світах».** Наприклад, у школяра батьки – службовці, товариші в класі – в основному діти робітників, а в спортивній секції – діти військовослужбовців, в науковому гуртку – контакти із студентами, в компанії на вулиці – з тими, хто працює і хто вчиться в закладах професійної освіти і так далі.

Кожен з цих **«соціальних світів»** має свої особливості, інтереси, погляди, норми поведінки і норми ставлення до оточуючих. У кожному з цих «світів» складається свій кодекс вимог, свої стандарти життя і спілкування.

Соціально-культурна диференціація міського населення, з одного боку, а з іншої – **досить тісне територіальне сусідство** представників різних соціальних і професійних шарів приводять до того, що городянин не лише бачить і знає різні стилі життя і ціннісні устремління, але і має можливість «приміряти» їх до себе.

В цілому роль міста в соціалізації дітей, підлітків, юнаків, дівчат, дорослих пов'язана з тим, що вона **надає кожному потенційно широкі можливості вибору кіл спілкування, системи цінностей, стилю життя, а отже, і можливостей самореалізації і самоствердження.**

Мале місто (менше 50 тис. населення)

Мале місто, істотно відрізняючись від великих міст, створює специфічні умови для соціалізації своїх жителів.

Основними ознаками малого міста як чинника соціалізації можна вважати:

- кількість жителів (до 50 тис.);
- наявність історичного минулого, що перевищує приблизно столітній мінімум (як правило);
- зайнятість населення в несільськогосподарських сферах;
- специфічний соціально-психологічний клімат.

Зазвичай мале місто на відміну від середніх і більших має **одну або дві переважаючі економічні функції:** промислову, транспортну,

агропромислового, рекреаційного, обслуговування великих міст і міст-гігантів. Робота на присадибних і садових ділянках зазвичай лише доповнює основний вид занять жителів.

Сучасні малі міста зберігають в життєвому устрої **багато що від традиційної сусідської общини**, в якій практично неможливе анонімне існування людини. Особливо явно це виявляється в тому, що жителі мікрорайону або як мінімум однієї вулиці знають всіх і про всіх, а також про їх родичів і знайомих.

Для малих міст, як і для сіл, характерна **відвертість спілкування, відсутність великої соціальної і вікової дистанції** між жителями, їх відносна близькість, нечисленність реальних і можливих контактів, соціально-культурна обмеженість кола спілкування.

Проте **міський спосіб життя** як соціологічне і соціально-психологічне явище **малому місту не властивий**, що принципово відрізняє його роль в соціалізації людини в порівнянні з середніми і більшими містами.

У підростаючих поколіннях малих міст фіксуються дві стратегії визначення індивідуального майбутнього:

- перший тип – «осілий», тобто вибір затребуваних в місті професій, прагнення рано вийти заміж;
- другий – «емігрантський», тобто прагнення виїхати в більше місто на навчання або навіть без певних планів.

У загальному вигляді соціалізація в малому місті має **відмінності від соціалізації в сільських поселеннях і крупніших містах**.

У малому місті в порівнянні з селом більше можливостей для:

- освітнього і професійного вибору;
- різноманітності занять у вільний час;
- споживання духовних цінностей;
- соціальної творчості, самореалізації, самоствердження.

В порівнянні з великими і середніми містами в малому місті менше стимулів, що впливають на мобільність його жителів, і менше варіантів для здійснення вибору в різних сферах.

4. Селище як вид поселення

В Україні селище — це сільський населений пункт із переважно садибною забудовою, де живе не менш як 5 тисяч людей. Новий закон «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-

територіального устрою України» залишив три категорії населених пунктів: міста, селища та села.

Селище в класичному розумінні специфічне саме для країн, які утворились на теренах СРСР. Історичними попередниками сучасних селищ була слобода – фабричні села, приміські селища ремісників, відставних солдатів тощо. Це характерно особливо для промислових районів південно-східної частини України, де в період бурхливого капіталістичного розвитку кінця XIX – початку XX століття та в період радянської індустріалізації 20-40-х років XX століття виникали із такі робітничі селища. Вони формувались переважно із селян, які шукали заробітку, тікали від злиднів сільського життя або примусово направлялись на об'єкти індустріалізації. Багато хто з них з часом перетворився на промислові малі і навіть середні міста, а частина увійшла до складу великих міст, зберігши на довгий час деяку відособленість.

Розростання міст, що також поглинали довколишні сільські поселення, привело до виникнення у середніх і великих містах мікрорайонів з явно вираженими залишковими ознаками сільського способу життя (індивідуальна забудова, присадибні ділянки). Мігранти з села, що зазвичай компактно селилися в 30-40-і роки XX століття в будинках барачного типу, а пізніше в гуртожитках і багатоповерхових будинках нових мікрорайонів, фактично **створювали внутрішньоміські селища**, культурно-побутове середовище яких мало **багато рис сільського способу життя** (проектування жител, гігієнічні традиції, інтенсивні сусідські зв'язки тощо). Для прикладу можна назвати Кам'янець-Подільський, в околицях якого є, наприклад селище Сахкамін, а межах міста – селище цукрового заводу та селище цементного заводу (Першотравневе), заселене переважно працівниками колишнього цукрового та діючого цементного заводу.

У загальному вигляді можна назвати наступні типи селищ:

- робітничі – при добувних або переробних, а також крупних залізничних станціях;
- приміські селища, жителі яких переважно працюють в місті;
- селища всередині великих міст, в яких живуть робітники одного заводу або зосереджені мігранти перших поколінь;
- переселенські, в яких «звозили» жителів сіл із зон затоплення при будівництві ГЕС і водосховищ, а також з територій закритих зон, що створювалися;
- вимушених переселенців і біженців з колишніх республік СРСР, «гарячих точок» і екологічно забруднених територій.

Не дивлячись на велику кількість внутрішньо переміщених осіб у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації в Україну, ми не спостерігаємо на сьогодні створення компактних поселень – селищ для таких категорій громадян.

Головні ознаки селища:

- кількість жителів: від 5 тисяч і більше;
- тип забудови: переважно садибна (будинки з присадибними ділянками);
- відмінність від села: у селі живе менше ніж 5 тисяч людей;
- відмінність від міста: міста мають компактну багатоповерхову забудову та інший рівень розвитку інфраструктури.

Не дивлячись на типологічні відмінності селища, як правило, мають багато загального в образі життя, соціально-психологічній атмосфері, що і дозволяє розглядувати їх як специфічний чинник соціалізації людини.

Селище як поселення і не сільське, і не міське, а якесь проміжне, серединне, створює специфічні умови для соціалізації своїх жителів. **Соціалізація селищного жителя** відбувається у взаємодії з системою стосунків, норм, цінностей, звичаїв, традицій, які і не сільські, і не міські, і навіть не сплав традиційних сільських і урбаністичних. Всі їх (норми, стосунки і ін.) навіть навряд чи можна вважати перехідними від сільських до міських. Швидше за все, **в селищі людина виявляється в рамках особливої, абсолютно іншого серединного способу життя.**

Два полюси тяжіння – місто і село, – визначаючи серединний характер селищного способу життя, диктують домінанту поведінки жителів. Тут більш всього схвалюється посередність поведінки, посередність стилю життя («не висовуйся!»), посередність людських характерів. В результаті селищна соціалізація продукує своєрідного серединного типа людини – і не селянина, і не міського жителя.

Селище як вид поселення надає своїм жителям більші можливості, ніж село, для соціальної мобільності.

Таким чином, поселення будь-якого вигляду в процесі соціалізації людини виступає як:

- матеріальна і соціокультурна середовище, що надає різні умови для його становлення і розвитку;
- умови, що обумовлюють можливість і міру соціальної мобільності і свободи вибору в різних сферах життєдіяльності;
- система ситуацій, що визначають напрями і способи самовизначення і самореалізації;
- певний тип свідомості і межа самореалізації.

Порівняльна характеристика середовищ соціалізації

Критерій	Сільська місцевість	Мале місто	Мегаполіс / Велике місто
Характер соціального контролю	Відкритий, суворий, загальногромадський	Змішаний (локальні осередки контролю)	Анонімний, опосередкований (інституційний)
Коло спілкування	Вузьке, постійне, різновікове	Середнє, відносно стабільне	Широке, плинне, однолітки/субкультури
Варіативність освітньо-розвивального простору	Обмежена	Середня	Максимальна
Темп життя та рівень стресогенності	Низький / Сприятливий	Помірний	Високий / Загрозливий

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть найважливіші характеристики соціалізуючого впливу селища. Що таке регіон і які фактори обумовлюють його вплив на соціалізацію?
2. Як збройна агресія Російської Федерації в Україні змінила особливості впливу регіону на соціалізацію?
3. Які види поселень існують в Україні?
4. Що характерно для сільського поселення і сільського способу життя?
5. Що сприяє збереженню в життєвому устрої селян елементів традиційного способу життя сусідської общини?
6. У чому полягає синкретичність впливу села на соціалізацію людини?
7. Яка роль сільської сім'ї у соціалізації?
8. Яка роль сільської школи у соціалізації?
9. Як місто впливає на соціалізацію у селі?
10. Які типи особистості формуються у процесі соціалізації у селі?
11. Що характерно для міста як типу поселення?
12. Які головні ознаки міського способу життя?
13. Які особливості спілкування у містах?
14. Яка роль рівня укорінення в місті на соціалізацію?
15. Які особливості сприйняття міста різних вікових груп?
16. Як впливають на соціалізацію екологічні умови, архітектура міста?
17. Які особливості мобільності у великому місті?
18. Які відмінності у ставленні до традицій, сім'ї у місті?
19. Яка роль «соціальних світів», з якими людина зустрічається в процесі соціалізації у містах?
20. Які основні ознаки малого міста як чинника соціалізації?

21.Що поєднує, а що різнить мале місто з сільським і міським способами життя?

22.Які стратегії визначення індивідуального майбутнього підростаючих поколінь фіксуються у малих містах?

23. Яка особливість селища як поселення? Коли і за яких умов формувались селища? Які їх типи існують?

Тема 8

СІМ'Я, СУСІДСТВО, МІКРОСОЦІУМ ЯК МІКРОФАКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

План

1. Сучасна сім'я та її функції у соціалізації дитини.
2. Особливості сімейного виховання в процесі соціалізації.
3. Сусідство і мікросоціум як чинники соціалізації.

Література

1. Бурлакова І. А., Ващенко І. В. Особливості впливу сім'ї на соціалізацію особистості. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2018. № 3(2). С. 11-19.
2. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
3. Гук О. В., Ревть А. Б. Особливості сімейного виховання та його роль в процесі соціалізації дитини. Інноваційна педагогіка. 2023. Вип. 60. С. 163-166.
4. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
5. Коляда Н. М., Коляда Н.І. Соціалізація дитини в умовах дитячого будинку сімейного типу. Соціальна робота та соціальна освіта. 2024. Вип. 1. С. 188-195.
6. Мироненко В. П. Сім'я як головний інститут соціалізації дитини. Юридична наука. 2013. № 2. С. 49-54.
7. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
8. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості – середовищний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. № 73(2). С. 168-172.
9. Синякова В. Соціалізація дитини в умовах прийомної сім'ї. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 10. С. 153–158.
10. Сушик Н. Особливості впливу сім'ї на соціалізацію дитини. Нова педагогічна думка. 2021. № 1. С. 64-70.
11. Ярошук А. Сімейна соціалізація та матримоніальні функції сім'ї як соціального інституту. Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки. 2019 . Вип. 4. С. 62-68.

1. Сучасна сім'я та її функції у соціалізації дитини.

Найближче оточення людини виступає мікрофакторами соціалізації. Найважливішими з них, що здійснюють безпосередній вплив на дитину, є сім'я, сусідство, групи однолітків, навчальні та виховні заклади, громадські організації, що діють за місцем проживання, владні структури тощо.

Століттями шлюб був необхідною умовою для виживання, він забезпечував безпеку і економічну стабільність, легалізував появу дітей,

статус «заміжня» або «одружений» гарантував визнання і більш привілейовані позиції в соціумі. У третьому тисячолітті всі ці функції все більше втрачають вагу і погляди людей на сім'ю та інститут шлюбу зазнають значних змін.

У класичному визначенні сім'я – це мала група, заснована або на шлюбі, або на кровній спорідненості (наприклад, мати і діти), або на спільності житла і бюджету (без реєстрації шлюбу), члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою. У сім'ї виробляється сукупність норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємодію між подружжям, батьками і дітьми, дітей між собою.

Однак сім'я зараз — це вже не стратегія виживання і не спільне господарство. Усе це можливо реалізовувати і поодиночі. Це і не батьківство — батьками можна бути і не створюючи «осередок суспільства». Репродуктивна функція сім'ї знизилася в рази: якщо зараз подружжя має три дитини (що ще 100-150 років тому було «стартовою» цифрою), сім'я вже вважається багатодітною. Сучасна сім'я — це і не спільні захоплення і інтереси, із цим завданням прекрасно справляються друзі і однодумці

Існують різні класифікації сімей. Ми використаємо класифікацію, в основі якої взаємовідносини між членами родини. За цим параметром функціонують декілька різних типів сім'ї: *патріархальна*, або традиційна, *діти-центристська*, або сучасна, *подружня*, або пост-сучасна («шлюб добрих друзів», що об'єдналися для сумісного будування життя і виховання дітей, тобто дитина не розглядається як мета створення сім'ї, а сприймається швидше як партнер зі своїми правами і обов'язками).

На початку XXI ст. в Україні, відповідно до загальноєвропейських тенденцій, спостерігається своєрідна криза сім'ї. За перші 30 років незалежності кількість зареєстрованих шлюбів зменшилась у 3 рази. І хоч зменшилось само населення на 15 відсотків, частина живуть спільно, не реєструючи відносини, цифра ця вражаюча. За кількістю розлучень на 100 шлюбів Україна взагалі займає перше місце у Європі. І це дані на передвоєнний (2022) рік. Війна, розв'язана Російською Федерацією проти України ситуацію ще погіршила: небажання укласти шлюби за воєнного стану, зростання розлучень через масовий виїзд жінок за кордон з початком війни, облаштування там ними нового життя.

Причинами послаблення традиційних устоїв сім'ї, де проголошувалась домінуюча роль чоловіка, безумовна покора старшим у

родині, де велика кількість дітей у подружжя була нормою стали наступні чинники.

По-перше, зменшився тиск суспільства на сім'ю. Розлучення, непокора жінки через своє приниження вже не викликають такого осуду як раніше.

По-друге, жінки стали самотійно заробляти, стали фінансово незалежними. Хто ж захоче просити і звітувати за кожную копійчину, щоб у випадку розлучення чи смерті чоловіка залишитись без засобів до існування і без можливості себе самотійно утримувати?

По-третє, жінки не хочуть займати другорядні і обслуговуючі ролі і не лише у сім'ї. Вони хочуть проявляти і розвивати власний потенціал, талант і можливості, як це робили і роблять чоловіки.

По-четверте, зміна життєвих цінностей, коли формується прагнення уникнути сімейних стосунків, прожити життя лише для себе, без дітей.

Однак, людство своєму сьогоднішньому існуванню завдячує інституту сім'ї, як ретранслятору цінностей, знань, традицій, як осередок соціалізації наступних поколінь.

Сучасна сім'я вельми істотно відрізняється від сім'ї минулих сторіч корінною зміною її емоційно-психологічних функцій. Відносини подружжя все більше визначаються мірою і глибиною їх емоційно-психологічної прихильності один до одного, тому різко підвищується їх рівень очікувань по відношенню один до одного. Але це, як не парадоксально це звучить, не спрощує сімейне життя, а лише ускладнює його, бо різко підвищує рівень очікувань по відношенню до сімейного життя, реалізовувати які дуже багато сімей просто не в змозі через культурні традиції суспільства, засвоєний досвід батьківської сім'ї і індивідуальних особливостей.

Сучасне подружжя невідомо або усвідомлено, як правило, сподіваються, що в сімейному житті вони знайдуть емоційно-теплі відносини, що характеризуються відвертістю і довірливістю спілкування (тобто дістануть можливість безболісно обговорювати всі теми, що хвилюють їх), високий рівень емпатії, взаємну пошану і схвалення, нарешті, повну інтимність. На ділі за відсутності відповідного досвіду, підготовленості і певних зусиль досягти цього вельми непросто.

Труднощі в реалізації і досягненні очікуваного від сімейного життя ведуть до конфліктів, розчарувань, розлучень. У будь-якому випадку ці труднощі ускладнюють життя сім'ї, заважають їй стати чинником позитивної соціалізації подружжя, а потім і їх дітей.

Проблема взаємин батьків з дітьми також украй складна у зв'язку з тими змінами, які зазнала сім'я за останні десятиліття. Відносини дітей і батьків міняються, стаючи все більш емоційно-психологічними. У минуле відійшли традиції безумовного авторитету батьків, абсолютного послууху дітей, використання фізичних покарань як традиційних методів виховання.

Батьківські заборони стають все менш вагомими і впливовими. Діти вимагають поваги до себе, а тому батькам важко визначитись, коли їх заборони доцільні, а коли шкодять взаємовідносинам з дітьми. Сьогодні авторитет батьківської влади часто не спрацьовує – на зміну йому приходить авторитет особи батьків. Але процес цей довгий і важкий, в першу чергу для батьків.

Стосунки між батьками і дітьми все більше визначаються глибиною їх прихильності один до одного, бо для більшого числа людей саме діти стають однією з головних цінностей життя. Діти нерідко мають вищий рівень освіти, ніж батьки; вони велику частину вільного часу проводять поза сім'єю. Цей час діти наповнюють заняттями, прийнятими серед однолітків, і далеко не завжди піклуються про схвалення цих занять з батьками. Все це ускладнює ситуацію і робить позицію батьків у відносинах з дітьми достатньо важкою.

В Україні великий відсоток неповних сімей (як правило — мати і дитина), велика кількість сімей однодітних і які складаються з двох поколінь – батьків і дітей (нуклеарна сім'я). Бабусі і дідусі, інші родичі, як правило, живуть окремо. В результаті батьки і діти не мають можливості повсякденно користуватися досвідом і підтримкою попереднього покоління (хоча застосовність цього досвіду часто проблематична), а крім того, зникла різноманітність, що вносила до міжособових відносин старшими родичами, сиблінгами (братами – сестрами), тітками, дядьками та іншими родичами. Проте українська нуклеарна сім'я, на відміну від європейської і американської, як правило, підтримує досить тісні зв'язки з сім'ями родичів.

Сім'я – найважливіший чинник соціалізації людини. Вона являє собою особисте середовище життя і розвитку дітей, підлітків, хлопців, дівчат, дорослих, якість якої визначається такими **параметрами конкретної сім'ї**.

- *Демографічний параметр* – **структура сім'ї** (велика, включаючи інших родичів, або нуклеарна, така, що включає лише батьків і дітей; повна або неповна; бездітна, одиначка, мало- і багатодітна).

- *Соціально-культурний параметр* — **освітній рівень** членів сім'ї, їх участь в житті суспільства.
- *Соціально-економічний параметр* — **майнові** характеристики і **зайнятість** членів сім'ї на роботі.
- *Техніко-гігієнічний параметр* — **умови мешкання**, облаштування житла, особливості способу життя.

Соціалізація людини в сім'ї здійснюється головним чином завдяки дії *традиційного механізму*, тобто неусвідомлюваного некритичного сприйняття норм і цінностей, пануючих в сім'ї, і самореалізації в ній в тих межах і формах, які обумовлені її культурним рівнем, соціальним положенням і психологічною атмосферою.

Найефективніше традиційний механізм соціалізації в сім'ї діє по відношенню до малолітніх дітей.

Сучасні сім'ї розрізняються тим, яким особистим середовищем розвитку дитини вони є, яким змістом наповнюється в них традиційний механізм соціалізації. Зауважимо, що є сім'ї, в яких батьки прагнуть не стільки «формувати» особу дитини, дисциплінувати його, скільки допомагають її індивідуальному розвитку, добиваючись емоційної близькості, розуміння, співчуття.

Проте є багато інших сімей, в яких діти і підлітки не тільки без догляду, але і опиняються в антисоціальному, криміногенному середовищі, яке і визначає їх розвиток.

І нарешті, сьогодні розповсюдилося прагнення збуватись дітей з рук. У окремих випадках – родичам, частіше – на піклування держави, деколи дітей просто виганяють з будинку, багато випадків вбивств і продажу небажаного немовляти. Все це – прояви дезорганізації сім'ї, що відображає негативні процеси в суспільстві і державі.

Сім'я – найважливіший чинник соціалізації і для дорослих і людей похилого віку. Від неї багато в чому залежить те, як йде фізичний, емоційний і соціальний розвиток людини впродовж всього життя. **Фізичний розвиток** пов'язаний з налагодженістю і характером побуту сім'ї. На **емоційному розвитку** позначається атмосфера і відносини в сім'ї, те, наскільки вона здатна бути екологічною нішею для своїх членів. В процесі соціального розвитку сім'я грає велику роль у зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужість або засудження позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають йому або заважають шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до обставин його життя, що змінилися, встояти в змінних соціальних умовах.

В цілому можна визначити наступні **функції сім'ї в процесі соціалізації**.

По-перше, *сім'я забезпечує (чи ні) фізичний і емоційний розвиток людини*. У дитинстві і в ранньому дитинстві сім'я грає визначальну роль, яка не може бути компенсована іншими агентами соціалізації і виховними організаціями.

Так, коли мати відмовляється забирати новонародженого, і він залишається під опікою держави, йому нерідко забезпечують повноцінне годування і догляд. Але не дивлячись на це, немовля постійно знаходиться в загальмованому стані. Він млявий, погано їсть, погано додає у вазі, не реагує на зовнішні подразники. Якщо через місяць мати узяла дитину додому, картина різко міняється. Дитина стає рухомою, реагує на увагу матері, пізніше — на іграшки. Але буває, що опісля декількох місяців матері набридає метушня з дитиною, і він знов потрапляє до дитячої установи. І знов у нього з'являються ті ж ознаки загальмованості. Після третього повернення до дитячої установи або після суцільного тримісячного «позбавлення любові» матері дитина, впавши в стан емоційної пасивності, зазвичай з нього вже не виходить. У його психіці, в його емоційній сфері відбуваються зміни, які вже не можна повністю усунути.

Це явище емоційної загальмованості у дітей, відлучених від матері і поміщених до дитячої установи, ще в 20-і рр. ХХ в. вітчизняні психологи назвали «госпіталізмом» (пізніше з'явився термін «депривація»). Що стає причиною госпіталізму? Різкий дефіцит спілкування з дорослими. У сім'ї 75 % часу неспання немовля спілкується з людьми і активно грається; лише 25 % цього часу відводиться на пасивне стеження за оточуючими і на бездіяльність. У дитячих установах це співвідношення майже зворотне (Й.Лангмейер, З. Матейчек).

Чому ж немовляті необхідні для нормального розвитку інтенсивне спілкування з дорослими, їх ласка, слова, сенсу яких він, здавалося б, не розуміє? Очевидно тому, що він не залишається пасивним об'єктом ласкавої уваги. Емоційність відношення дорослого будить в немовляті у відповідь реакції. У відповідь на емоційно забарвлені звернення до дитини у нього розвиваються відповідні відгуки, відбувається первинне перетворення природних завдатків на людські здібності — до емоційного контакту, до співрадість і співчуття.

На думку відомого американського психофізіолога Н.Міллера, дефіцит батьківського тепла в ранньому дитинстві веде не тільки до зниження інтелекту і аномалій соціальної поведінки, але і до підвищення

уразливості, сильної нервової напруги, агресивності. Деякі дані свідчать про те, що дефіцит спілкування з батьками може стати однією з причин шизофренії у юнаків і дорослих.

Проте ціла серія досліджень привела учених до висновку про те, що коли батьківська любов виявляється перебільшеним чином, коли з дитини не спускають око, результат буває теж негативний. В цьому випадку у дитини також не формуються механізми, що дозволяють здійснювати емоційний контакт. Нерідко трапляється, що у такої дитини, коли він зростає, не складаються відносини з людьми. З'являються такі риси особи, як холодність відчуттів і егоцентризм.

Зміст, емоційна глибина спілкування з батьками, той «обмін» емоціями, який при цьому відбувається, впливають на те, як сприймає дитина все навкруги, на глибину і забарвленість його емоцій.

У дитячому і підлітковому віці вплив сім'ї на емоційний розвиток людини залишається таким, що веде, але перестає бути єдиним. Потім роль цієї функції зменшується, а в старечому віці знов стає домінуючою.

По-друге, *сім'я впливає на формування психологічної статі людини і його статево – рольову соціалізацію*. Статева ідентичність включає: усвідомлення індивідом своєї статевої приналежності; вироблення відповідної нею самосвідомості і стилю поведінки; формування відповідних психосексуальних установок (інтерес до іншої статі і ін.).

Міжособистісні відносини дітей з батьками і батьків між собою грають кардинальну роль в процесі формування психологічної статі дитини (особливо в перші три роки життя), бо саме в сім'ї йде незворотній процес статевої типізації, завдяки якому дитина засвоює атрибути приписуваної йому статі. Ці атрибути містять особові характеристики, особливості емоційних реакцій, а також різні установки і смаки, поведінкові зразки, пов'язані з мужністю або жіночністю.

Ряд досліджень показали, що в процесі статево-рольової або гендерної соціалізації в сім'ї дуже важливу роль відіграє батько, бо саме він, як правило, диференційовано відноситься до дочки і сина (зокрема, заохочує активність, агресивність у сина і жіночність, м'якість у дочки).

Оскільки мати зазвичай однаково тепло відноситься до дітей обох статей, остільки відсутність в сім'ї батька або його лише формальну наявність роблять статево-рольову соціалізацію проблематичною.

На подальших вікових етапах на статево - рольову соціалізацію впливає не тільки сім'я, але і інші чинники. Проте сім'я продовжує

грати істотну роль в цьому плані в підлітковому і ранньому юнацькому віках, а потім від неї великою мірою залежить сексуальна самореалізація людини.

По-третє, ***сім'я грає провідну роль в розумовому розвитку дитини*** (американський дослідник Блум виявив, що відмінність в коефіцієнті розумового розвитку дітей, що вирости в благополучних і неблагополучних сім'ях, доходить до двадцяти балів), а також впливає на відношення дітей, підлітків, хлопців і дівчат до навчання і багато в чому визначає її успішність.

На всіх стадіях соціалізації освітній рівень сім'ї, інтереси її членів позначаються на інтелектуальному розвитку людини, на тому, які пласти культури він засвоює, на прагненні до продовження освіти і до самоосвіти.

Проте відсутність сім'ї або низький освітній рівень батьків можуть не мати фатальних наслідків для інтелектуального розвитку дитини, якщо у нього складаються тісні міжособові відносини з іншими дорослими, які стають для нього суб'єктивно значущими.

Інтелект людини в середньому пов'язаний з соціальним положенням батьків, але все-таки не визначений ним жорстко. Є люди, які не використовують сприятливі умови розвитку. А є такі, які можуть подолати несприятливі умови, завдяки:

а) зусиллям батьків, які примудряються компенсувати дитині увагою і правильним вихованням те, чого вона позбавлена через їх низький соціальний статус;

б) самі діти змінюють свій низький соціальний статус завдяки своїм природним задаткам і особистим особливостям (М.С.Єгорова).

По-четверте, ***в сім'ї формуються фундаментальні ціннісні орієнтації людини*** в сферах соціальних і міжетнічних відносин, а також що визначають його стиль життя, напрями і рівень домагань, життєві цілі, плани і способи їх досягнення.

Так, американський дослідник С.Любелл виявив, що третину опитаних ним студентів взагалі не бачили істотних світоглядних відмінностей між собою і батьками. Понад половина опитаних сказала, що хотіли б дати своїм майбутнім дітям приблизно таке ж виховання, яке отримали вони самі.

По-п'яте, ***сім'я грає велику роль в оволодінні людиною нормами і стилем виконання ним сімейних ролей***. Зокрема, дослідження показують, що вибір чоловіка/дружини і характер спілкування в сім'ї детерміновані атмосферою і взаєминами в батьківській сім'ї. Батьки, які самі в

дитинстві пережили недолік уваги або яким не вдалося успішно вирішити в сім'ї свої дитячі або пубертатні конфлікти, як правило, не здатні встановити зі своєю дитиною тісний емоційний зв'язок.

Як показали дослідження, індивідуальний стиль батьківства сильно залежить від минулого сімейного досвіду чоловіка і передається з покоління в покоління. Причому індивідуальні властивості батька (мускулістичність, інтелект і навіть теплота) впливають на розвиток дитини менше, ніж характер взаємин між ними.

Засвоєння норм і цінностей в сім'ї в дитинстві йде, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою **імпринтінгу**. Діти багатьма нитками пов'язані зі світом дорослих, випробовують на собі його різні дії, виробляють неоднозначне відношення до цього світу в цілому і до окремих його представників. Їх спілкування зі світом дорослих йде і тоді, коли вони просто бачать життя дорослих, чують їх розмови між собою, спостерігають їх взаємини. І це надає, як правило, сильнішу дію на дитяче сприйняття світу, чим звернені до них слова дорослих. Це природно, бо сприйняття світу завжди, а в дитинстві особливо, йде не тільки на раціональному рівні, але і на емоційному.

Міжособові відносини з батьками роблять величезний вплив на те, які норми і цінності засвоюються дітьми, бо, підкріплюючи, заохочуючи певну поведінку дитини, караючи його за порушення тих або інших правил, батьки упроваджують в його свідомість певну систему норм, знання про те, які з них схвалюються, а які — ні. Крім того, дитина наслідує батьків, орієнтується (свідомо або несвідомо) на їх приклад, тобто ідентифікує себе з ними.

По-шосте, **сім'ї властива функція соціально-психологічної підтримки людини**, від чого залежить його самооцінка, рівень його самоповаги, міра самовизнання, напрями і ефективність самореалізації.

Щоб діти росли нормально, вони повинні відчувати дбайливі руки батьків. Багато що може бути в їх житті скромним: їжа, одяг, житло. Але не можна відчувати нестачі у відчутті захищеності. Дитина без цього відчуття гине. У неї у такому разі розвиваються якості, які ускладнюють знаходження свого місця в суспільстві.

Проте є велика кількість сімей, в яких діти не відчують себе захищеними. У цих сім'ях ненормальні відносини між батьками, атмосфера напружена, відносини дітей і батьків загострені і нетактовні.

У таких сім'ях неминучий конфлікт між батьками і дітьми, конфлікт відкритий або прихований, такий, що періодично проривається назовні. У підлітків, юнаків, юнок з таких сімей можуть сформуватися стійка

ворожість до батьків, недовіра до дорослих взагалі, труднощі в спілкуванні з однолітками, з навколишнім світом.

Вплив таких сімей на дітей достатньо згубний. Антисоціальна атмосфера в сім'ї – причина багатьох випадків злочинів підлітків. Литовський дослідник В.Кояла виявив, що частка важких підлітків в сім'ях, де процвітають егоїзм, черствість, грубість, вдсятеро вище, ніж в сім'ях, де відносини були дбайливими, доброзичливими, поважними. Вплив поганої сімейної атмосфери далеко виходить за рамки шкільного віку. Воно виявляється і у зрілих людей: близько половини тих, що зловживають алкоголем мали в дитинстві батьків, які пили, що в чотири рази перевищує цей показник серед тих, що помірно вживає алкоголь.

Функція соціально-психологічної підтримки в сім'ї по відношенню до її дорослих членів теж вельми важлива. Це пов'язано з тим, що, в сучасному суспільстві, для якого характерні різноманітні безособові контакти, особа відчувала б себе самотньою і нездатною задовільно вирішувати труднощі, з якими вона зустрічається, якби вона була позбавлена міцної бази, від якої вона могла б відправлятися і куди могла б повертатися. Сім'я і є тим джерелом задоволення любові і інтересу, необхідних для підтримки особи серед багатьох коротких і тимчасових контактів із зовнішнім світом. Людина часто буває не в змозі впоратися зі своїми психологічними труднощами, якщо йому не вдається поділитися ними в сім'ї.

Сім'я грає велику роль в процесі соціального розвитку людини у зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужість або засудження позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають або заважають йому шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до обставин життя, що змінилися, вистояти в змінних соціальних умовах. Цінності і атмосфера сім'ї визначають і те, наскільки вона здатна стати середовищем самозміни і ареною самореалізації її членів.

Отже, в будь-якій сім'ї людина проходить стихійну соціалізацію, характер і результат якої визначаються її об'єктивними характеристиками: складом, рівнем освіти, соціальним статусом, матеріальними і іншими умовами, ціннісними установками, стилем життя і взаємин членів сім'ї.

2. Особливості сімейного виховання в процесі соціалізації.

Що ж до виховання в сім'ї як відносно соціально контрольованої соціалізації дітей, підлітків, хлопців і дівчат, то його в змозі

здійснювати відносно невеликий відсоток українських сімей (за різними даними — розклад дуже великий — від 20 до 60 %).

Виховання в сім'ї як більш менш осмислена дія відбувається, головним чином, по відношенню до дітей.

Зміст, характер і результати сімейного виховання залежать від ряду характеристик сім'ї, в першу чергу від тих особистісних ресурсів, які в ній є.

Особистісні ресурси, з одного боку, визначаються **складом сім'ї** (наявність обох батьків або одного з них, сіблінгів – братів і/або сестер, близьких родичів, включених в сімейне життя, – бабусь, дідусів, тіток, дядьків і ін.), а з іншого боку (і головним чином) – такими характеристиками старших членів сім'ї, як **стан здоров'я, характер, рівень і вид освіти, індивідуальні захоплення, смаки, ціннісні орієнтації, соціальні установки, рівень домагань і ін.**

Наявні в сім'ї особистісні ресурси можуть доповнюватися в певні періоди залученням до виховання няні, репетиторів і домашніх вчителів, гувернерів.

Особистісні ресурси, зокрема рівень освіти старших членів сім'ї, їх соціальний статус, ціннісні орієнтації, рівень домагань і тому подібне, впливають на цілі і стиль сімейного виховання.

Цілі виховання в сім'ї можуть бути вельми різними по спектру, змісту і по характеру.

Так, спектр цілей сімейного виховання включає прищеплення молодшим гігієнічних навиків, побутових умінь; культури спілкування; фізичний, інтелектуальний, експресивний, особовий розвиток; культивування окремих здібностей (у яких-небудь видах спорту, мистецтва, галузі знання); підготовку до певної професії або сфери діяльності.

За змістом цілі можуть бути суто інструментальними, направленими на досягнення конкретних результатів, або доповнюватися певними духовно-ціннісними складовими. Характер цілей сімейного виховання не обов'язково відповідає суспільно схвалюваним установкам (у сім'ї, наприклад, можуть свідомо культивувати індивідуалізм, жорсткість, нетерпимість і тому подібне).

Найважливішою характеристикою сім'ї є **стиль виховання** в ній, тобто типові для старших система прийомів і характер взаємодії з молодшими. Залежно від міри його «жорсткості-м'якості» стиль може бути визначений як авторитарний або демократичний з рядом проміжних варіантів.

Авторитарний (владний) стиль характеризується прагненням старших максимально підпорядкувати своєму впливу молодших, присікати їх ініціативу, жорстко добиватися виконання своїх вимог, повністю контролювати їх поведінку, інтереси і навіть бажання. Це досягається за допомогою невсипущого контролю за життям молодших і покарань. У ряді сімей це виявляється в нав'язливому прагненні повністю контролювати не тільки поведінку, але і внутрішній світ, думки і бажання дітей, що може вести до гострих конфліктів. Немало батьків і матерів, які фактично розглядають своїх дітей як віск або глину, з яких вони прагнуть «ліпити особу». Якщо ж дитина чинить опір, його карають, нещадно б'ють, вибиваючи свавілля.

При такому стилі виховання взаємодія між старшими і молодшими відбувається за ініціативою старших, молодші проявляють ініціативу лише у разі потреби отримати санкцію на які-небудь дії. Комунікація направлена переважно або виключно від старших до молодших.

Такий стиль, з одного боку, дисциплінує молодших і формує у них бажані для старших установки і навички поведінки, з іншого боку, може викликати у них відчуження від старших, ворожість по відношенню до тих, що оточують, протест і агресію часто разом з апатією і пасивністю.

Демократичний стиль характеризується прагненням старших встановити теплі відносини з молодшими, заохочувати їх до вирішення проблем, хвалити ініціативу і самостійність. Старші, встановлюючи правила і більш менш твердо проводячи їх в життя, не вважають себе непогрішними і пояснюють мотиви своїх вимог, заохочують їх обговорення молодшими; у молодших цінується як слухняність, так і незалежність. Довіра до молодших в принципі відрізняє тип контролю за ними в порівнянні з авторитарним стилем виховання, робить основними засобами виховання схвалення і заохочення. Зміст взаємодії визначається не тільки старшими, але і молодшими, при цьому беруться до уваги їх інтереси і проблеми. Комунікація має двосторонній характер: і від старших до молодших, і навпаки. Такий стиль сприяє вихованню самостійності, відповідальності, активності, дружелюбності, терпимості.

У реальності авторитарний і демократичний стилі виховання в чистому вигляді зустрічаються не так вже часто. Зазвичай в сім'ях практикуються **компромісні варіанти**, які ближче до одного або іншого полюсу. Крім того, старші члени сім'ї можуть реалізовувати різні стилі виховання (наприклад, батько — більш авторитарний, мати — демократична). Так, є сім'ї, в яких мати прагне до емоційної близькості з

дитиною, взаєморозуміння, співчуття. В той же час метою батька є підготовка дитини до життя через тренування його волі, навчання потрібним і корисним умінням (зрозуміло, згідно його уявленням).

Певну роль в сімейному вихованні грають **матеріальні ресурси**: дохід на кожного члена сім'ї, витрати на виховання, продумане живлення, наявність у молодших особистої території в домі (окремої кімнати, «кута», своїх столу, шафи і ін.), відповідного гардероба, ігор і іграшок, домашньої бібліотеки, періодичних видань, спортивного інвентаря, аудіо і відеоапаратури, комп'ютера, необхідних для задоволення різних інтересів предметів (музичних інструментів; столярних, слюсарних наборів; етюдників і ін.).

Домашній затишок

Ефективність реалізації функцій сім'ї в процесі стихійної соціалізації людини і в його вихованні залежить багато в чому від того, чи вдалося подружжю, а потім ним разом з дітьми створити домівку.

Житло сім'ї стає затишком в тому випадку, якщо її члени мають можливість і прагнуть задовольняти в ній потреби в укритті, підтримці і емоційній безпеці, в якісних емоційних відносинах, в ідентифікації з сімейними цінностями. Тобто коли сімейне житло стає для людини своєрідною «екологічною нішею», в якій він завжди може сховатися від життєвих бурь, отримати підтримку і де її безумовно визнають і люблять.

Природно, що основною умовою перетворення житла сім'ї в затишок є доброзичлива атмосфера в сім'ї. Але вона, у свою чергу, багато в чому залежить від деяких об'єктивних обставин.

Так, дослідження естонського ученого М.Хейдметса показали, що чималу роль грає те, чи має кожен член сім'ї свою **персональну територію** в житлі, тобто місце, яке він вважає своїм, що визнають інші члени сім'ї. Це може бути не обов'язково окрема кімната, але і кут (відгороджений або умовно позначений), свій стіл, свій стілець за обіднім столом, своє крісло перед телевізором і так далі. У сім'ях, де у дитини (особливо починаючи з віку 9-10 років) не було в квартирі «свого місця», тобто об'єктів особистого контролю, взаємини між батьками і дітьми були набагато конфліктнішими, чим в сім'ях, де діти мали персональну територію. Більш того, наявність «свого місця» у членів сім'ї веде до того, що в цих сім'ях частіше спостерігалася їх спільна діяльність, а при його відсутності переважала індивідуальна. Парадокс лише здається, бо можливість по своєму бажанню «сховатися» в своїй ніші стимулює прагнення до взаємодії.

Чи стане житло затишком, залежить і від організації побуту сім'ї: розподілу домашніх обов'язків, сумісного виконання робіт по будинку, переваги домашньої їжі в не домашній.

Важливо і те, про що і як розмовляють члени сім'ї за столом, на кухні і ін.

Важливо і те, наскільки члени сім'ї люблять і мають можливість займатися удома якою-небудь діяльністю — шити, в'язати, майструвати, читати, слухати музику і ін., як відносяться до занять один одного, чи люблять вони робити що-небудь сумісно. Навіть загальне перегляд телевізійних передач в одних сім'ях має сумісний характер, а в інших — фактично індивідуальний.

Нарешті, житло стає затишком і сприймається таким тоді, коли, з одного боку, життя сім'ї — замкнута система, яку не обговорюють із сторонніми і навіть з родичами, зберігаючи інтимність сімейного життя і взаємин. А з іншої — саме в будинку прийнято зустрічатися з друзями, родичами, відзначати свята із запрошенням гостей.

У таких сім'ях зазвичай дуже близькі, дружні відносини між і батьками і їх з дітьми. Атмосфера цих сімей найбільш сприятлива для розвитку дитини, підлітка, бо батьки мають можливість не тільки бути в курсі його (її) справ, багатьох думок і переживань, але і робити дієвий вплив в тих сферах життя підлітка, хлопця, дівчини, про яких в інших сім'ях тільки підозрюють.

В. Даринська виокремила класифікацію сімей за мірою їх виховного впливу на дітей. За її класифікацією, **сприятливими** для формування особистості є ті сім'ї, де є обоє батьків й не менше двох дітей, де вміють доцільно й змістовно організувати життя й діяльність її членів, а у внутрішньосімейних взаєминах панують повне взаєморозуміння, демократичний стиль спілкування й поведінки. Такій сім'ї властива позитивна трудова й моральна атмосфера, культурне й раціональне дозвілля; у батьків досить високий рівень освіти, загальної культури й педагогічної підготовленості. Матеріальне становище такої сім'ї задовільне або гарне.

Сприятливо-нестійкими вважаються сім'ї, які виявляють в основному позитивний вплив на виховання дітей. Як правило, у сім'ї 1-2 дитини, батьки люблять дітей, прагнуть створити всі умови для їхнього сприятливого розвитку. Моральна й трудова атмосфера тут позитивна. Однак немає повного взаєморозуміння між дорослими, тому між ними часто виникають конфлікти. У батьків, як правило, невисокий рівень загальної культури, недостатня освіта і педагогічні уміння. Ці сім'ї

можуть бути як повними, так і з дезорганізованою структурою. Матеріальне становище посереднє.

До **вкрай несприятливого** типу відносяться сім'ї з аморальним мікрокліматом і негативним впливом на розвиток дитини. Для них характерні ослаблена морально-трудова атмосфера, конфліктність, антипедагогічне ставлення до дітей, нервозність у взаєминах між членами сім'ї, відсутність загальної культури й духовних запитів. Виокремлення типів сімей за їхнім виховним впливом на дитину передбачає проведення цілеспрямованої роботи з батьками й досягається шляхом впровадження інформаційно-методичного комплексу з проблеми формування гуманних міжособистісних взаємин у сім'ї.

Несприятливими для формування особистості дитини є сім'ї, для яких духовні потреби другорядні; натомість переважають матеріальні, що й робить малоефективним розвиток дітей. Нерідко один з батьків веде аморальний спосіб життя. Для сім'ї характерні споживацтво як життєвий ідеал, низький рівень освіти, культури. Ці батьки, хоча й відвідують школу, вислуховують учителів, однак не завжди спроможні впливати на дітей педагогічними виховними засобами, що призводить до авторитарного стилю спілкування, взаємного нерозуміння. Звідси – невміння розумно організовувати життєдіяльність сім'ї, небажання проводити спільне дозвілля через відсутність культурних запитів з боку дорослих і занадто різних інтересів дітей і батьків. Матеріальне становище полярне – іноді це сім'ї з значним достатком, іноді характеризується бідністю.

3. Суспільство і мікросоціум як чинники соціалізації.

Визначити мікросоціум не завжди просто. У сільських поселеннях, в селищах, в малих містах його межі, як правило, співпадають з межами конкретного поселення. Але вже в середніх і в великих містах визначення меж мікросоціуму стає проблематичним.

Простір мікросоціуму в місті можна обмежувати двором (якщо мова йде про мікросоціумі маленьких дітей); кварталом (для молодших школярів), мікрорайоном (для більш старших вікових груп). Зазвичай саме мікрорайон розглядається як мікросоціум.

У деякій мірі умовно мікросоціум – це конкретні сільські поселення, селища і малі міста, а в середніх і більших містах – мікрорайон.

***Мікросоціум** — це спільність, що діє на певній території, включає сім'ю, групи однолітків, різні громадські, державні, релігійні, приватні,*

виховні і контркультурні організації, а також різні неформальні групи жителів.

У невеликих сільських поселеннях і селищах мікросоціум і сусідство практично співпадають. Але вже в більших сільських поселеннях і селищах, а також в малих містах вони диференціюються і об'єктивно, і суб'єктивно (у сприйнятті жителів).

Сусідство являє собою близько територіально проживаючу групу людей (у одному під'їзді, в одному будинку, поряд в індивідуальних будинках, що стоять). Цю спільність характеризують міжособові зв'язки, певне відношення до місця свого мешкання (як до «своїї» або «чужої» території), деколи деякі загальні цілі і спільна діяльність (турбота про порядок і т. п.).

За визначенням дослідника А. У. Баранова, сусід – це: «найближчий чужий»; просторово близький, але духовно далека людина; він являється ні другом, ні родичем.

Що ж до дітей, підлітків і великої частини хлопців і дівчат, то для них сусід — одноліток, хоча і не родич (як правило), але вельми значущий агент соціалізації, бо серед сусідів багато приятелів, а також з них можуть «рекрутувати» друзі і кохані.

Характеристики мікросоціуму

Мікросоціум володіє рядом характеристик. **Просторові характеристики** конкретного мікросоціуму: у місті той або інший мікрорайон може розташовуватися в центрі, на околиці, в середині зони і по-різному бути пов'язаним з іншими частинами міста; село або селище можуть бути більш менш ізольованими і віддаленими від інших поселень.

З просторовими тісно пов'язані **архітектурно-планувальні особливості** мікросоціуму: забудова, що історично склалася або індустріальна, співвідношення малоповерхової і висотної забудови, відкритість—замкненість, наявність, кількість і якість малих архітектурних форм і так далі

Від цих характеристик залежить **функціональна структура** простору мікросоціуму: наявність або відсутність місць для ігор дітей і підлітків, можливостей для проведення часу невеликих груп людей того або іншого віку, сприйняття жителями простору як напівприватного або абсолютно безособового і так далі

Важливою характеристикою мікросоціуму можна вважати його **упорядкованість** і розвиненість комунального господарства на його території, а також насиченість сфери обслуговування і її якість.

Вплив мікросоціуму на соціалізацію людини багато в чому залежить від його культурно-рекреаційних *можливостей ~ наявності* і якості роботи навчально-виховних установ, кінотеатрів, клубів, спортзалів, стадіонів, басейнів, музеїв, театрів, бібліотек т.п.

Найважливішою характеристикою мікросоціуму як мікрочинника соціалізації слід вважати *демографічну*, тобто склад його жителів: їх етнічну приналежність, її однорідність або неоднорідність; соціально-професійний склад і ступінь його диференційованості; особливості статеві - вікового складу (може мати місце переважання жіночого або чоловічого населення, велике число пенсіонерів або їх майже повна відсутність і так далі); склад сімей.

Вплив мікросоціуму на процес соціалізації дітей, підлітків, хлопців, дівчат і представників більш старших вікових груп залежить від об'єктивних характеристик мікросоціуму в цілому і особливостей найближчого сусідського оточення, а також від суб'єктивних характеристик самої людини.

Сусідство і стихійна соціалізація

Сусідство грає ту або іншу роль в стихійній соціалізації людини залежно від його віку, соціально-культурного статусу, вигляду і розміру поселення, в якому він живе. До певного віку сусідство — не тільки середовище життєдіяльності, але і могутній чинник соціалізації. Потім, з віком, для великої частини людей сусідство все більш і більш втрачає соціалізуючу роль, залишаючись лише місцем проживання.

Діти — дошкільники, молодші школярі і, як правило, молодші підлітки — досить інтенсивно спілкуються з сусідами-однолітками. Для них це спілкування — вихід за рамки сім'ї, освоєння нових соціальних ролей, набуття нового соціального досвіду, ступінь пристосування до соціуму.

У відносинах з сусідами-однолітками вони дізнаються і засвоюють нову лексику, нові, нерідко інші в порівнянні з сімейними, норми, стереотипи і забобони. У цьому спілкуванні вони отримують уявлення про життєві цінності, стилі статево - рольової поведінки. Обмінюючись з сусідами-однолітками новою інформацією, дитячим (і не тільки дитячим) фольклором, вони залучаються до певного пласта культури, а також до дитячої субкультури.

Спілкуючись з сусідами-однолітками, діти засвоюють новий вигляд позитивних і негативних соціальних санкцій, пізнаючи в соціальній практиці, за які особові і поведінкові прояви ці санкції застосовуються суспільством однолітків.

Чим старію стає дитина, тим більшу роль в її соціалізації грають міжособові відносини з однолітками. Так, п'ятирічний малюк на пропозицію матері замінити йому в грі відсутніх однолітків, рішуче відповів: «Мені треба дітей, а ти не дитина».

Для дітей сусідське спілкування має великий об'єктивний і суб'єктивний сенс, бо дає їм відчуття приналежності до суспільства однолітків, відчуття своїй прийнятості соціумом (який для них в основному обмежений місцем безпосереднього мешкання). Відсутність сусідів-однолітків або складнощі у взаєминах з ними можуть негативно позначитися на соціалізації людини в цьому віці або дати відстрочений негативний ефект.

Дитяча ігрова група прискорює формування комунікативних навиків, допомагає дитині приймати на себе роль іншого і стримує дитячий егоцентризм (Е. У. Субботський).

Спілкування з сусідами-однолітками виявляється дуже важливим для психосексуального розвитку дитини взагалі, а зокрема — для його емоційного сприйняття всієї сфери сексуальних відносин. Воно допомагає дитині, підліткові адаптуватися до тих змін, які відбуваються в його організмі і у фізичній зовнішності, освоїти і до певної міри викорінити ті переживання, що хвилюють, які пов'язані з сексуальною сферою. Відсутність або недолік спілкування з однолітками в дитинстві може зіграти вельми негативну роль на наступних вікових етапах, особливо в старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці.

Таким чином, інтенсивні сусідські зв'язки грають важливу соціалізуючу роль в дитинстві і юнацтві, як позитивного, так, природно, і негативного характеру. Але це — об'єктивний чинник, вплив якого залежить багато в чому від співвідношення з сімейним впливом, а також з впливом інших життєвих обставин і чинників, що соціалізують людину, що росте. Зокрема, велике значення має те, в які групи однолітків входить дитина, підліток, хлопець, дівчина. У дитинстві вони зазвичай складаються з сусідів, але вже в юнацтві ці групи можуть вельми слабо або зовсім ніяк не перетинатися з сусідськими зв'язками.

Істотно інакше йде справа, коли мова йде про сусідські зв'язки дорослих і їх ролі в житті і соціалізації людини. Сусідські відносини дорослих в місті розвинені слабо, більш селективні і персоналізуються, чим в сільських поселеннях (у яких більш солідарні, недиференційовані відносини). Характер, зміст, інтенсивність сусідських відносин залежать від віку жителів, демографічного складу сімей, соціально-культурної однорідності — неоднорідності сусідів.

У середніх і великих містах якісні міжособові зв'язки, включеність в сусідство є потребою, а часто необхідною умовою для підтримки психічного благополуччя і здоров'я лише деяких категорій жителів: малорухливих, немолодих, членів неповних і багатодітних сімей, сімей з маленькими дітьми, а також взагалі жителів з низьким освітнім рівнем.

Для основної маси городян сусідські зв'язки не є об'єктивно значущими. Це виявляється і в поведінковому, і в емоційному планах.

Мікросоціум і стихійна соціалізація

Найважливішою характеристикою мікросоціуму з погляду спрямованості його впливу **на соціалізацію людини** є соціально-психологічний клімат, що склався в нім, який багато в чому є результатом взаємодії всіх характеристик мікросоціуму.

Мікроклімат визначається рівнем освіти жителів, співвідношенням кількості жителів з просоціальним, асоціальним і антисоціальним стилями життя, наявністю криміногенних сімей і груп, контркультурних структур, якістю роботи виховних, культурних, спортивних і інших організацій.

Абсолютно очевидно, що принципово по-різному складається життя людини і відбувається його соціалізація в центрі і на околиці міста.

Традиційними є робітничі райони чи райони, де переважно селилась творча інтелігенція чи представники інших не робітничих професій.

Соціально-економічні процеси останнього десятиліття привели до появи нового типу мікросоціумів. Це удома, і, іноді, квартали в містах, а частіше заміські селища, в яких селяться «нові українці» різного типу. Їх жителів зазвичай об'єднує приблизно загальний рівень доходу. Віковий склад домовласників зазвичай досить однорідний, як і сфера їх інтересів, способи проведення часу. У цих будинках, кварталах, селищах, як правило, вирішені проблеми небажаного сусідства (чужим не продадуть котедж), комфорту, безпеки і соціального престижу. У подібних мікросоціумах, кількість яких має тенденцію до зростання, створюються вельми специфічні умови соціалізації їх жителів, яких ще належить вивчити.

Ефективність дії цих механізмів і міра впливу мікросоціуму на соціалізацію конкретної людини залежать від ступеня його включеності в життя мікросоціуму. А тут є вельми істотні відмінності.

У селі, селищі, малому місті практично все населення у високому ступені включене в життя мікросоціуму.

У середніх і більших містах ступінь включеності має вікові і соціально-культурні відмінності. Діти, підлітки і чимала частина людей похилого віку основну частину життя проводять в мікросоціумі. У ранній юності відбувається диференціація: мікросоціум залишається значущою сферою життя для менш освіченої частини населення, а більш освічена в його житті практично не бере участь. Відповідно і його вплив на ці групи розрізняється вельми істотно.

Міра сприятливості того або іншого мікросоціуму для соціалізації його жителів визначається рядом обставин. По-перше, рівнем стресу, залежним від шуму, забрудненості, перенаселеності, перенасиченості середовища мешкання різними імпульсами. По-друге, від можливостей для задоволення людиною його потреб, що створює або не створює у нього відчуття задоволеності. По-третє, від того, які можливості є в мікросоціумі для вирішення вікових завдань розвитку його жителів. По-четверте, від того, як жителі сприймають вирішення про розвиток свого місця існування і в якому ступені вони беруть участь в ухваленні таких рішень.

Відносно соціально контрольована соціалізація в мікросоціумі

Відносно соціально контрольована соціалізація (виховання) в мікросоціумі здійснюється в декількох напрямках.

По-перше, вона здійснюється різними групами і організаціями, територіально розташованих в мікросоціумі:

- тими сім'ями, в яких реалізується не тільки стихійна соціалізація, але і сімейне виховання;
- релігійними організаціями, в діяльність яких включено планомірне релігійне виховання;
- тими державними, суспільними і приватними організаціями, які приділяють спеціальну увагу вихованню своїх членів і співробітників;
- дитячими і юнацькими громадськими організаціями;
- контркультурними організаціями, в яких відбувається дисоціальне виховання.

По-друге, відносно соціально контрольовану соціалізацію окремих вікових і/або соціокультурних категорій жителів мікросоціуму може здійснювати *спеціально створена для цього муніципальна або суспільна служба*, що має бюджет, штат фахівців і волонтерів, програму і методики роботи з людьми. Вона реалізує свої функції в діяльності різних установ: соціально-педагогічного центру, центру соціально-психологічної допомоги, медико-психолого-педагогічної консультації і тому подібне

По-третє, відносно соціально контрольована соціалізація стає реальністю, якщо в мікросоціумі створений так званий **виховний простір**

(ідея і поняття належать педагогам А. Т. Куракіну і Л. І. Новіковій). Воно являє собою цілеспрямовано створену систему взаємозв'язку і спільної виховної роботи виховних, культурно-освітніх, суспільних і інших організацій, розташованих в мікросоціумі, місцевих засобів масової комунікації (кабельне телебачення, радіо, газети), робота яких ініціюється і координується фахівцями різного профілю (соціальними педагогами, соціальними працівниками, психологами, управлінцями і ін.).

Створення виховного простору мікросоціуму стає реальним, а його функціонування і розвиток ефективним і довготривалим в тому випадку, якщо досить велика частина жителів, зокрема діти, підлітки, хлопці і дівчата, виявляються його суб'єктами, тобто у них виникають прагнення і можливість реалізувати в його життєдіяльності свої суб'єктивні потреби, інтереси, особові ресурси.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке сім'я і які існують типи сімей?
2. Як змінилась структура сім'ї та відносини у ній за останній період?
3. Навіть параметри сучасної сім'ї.
4. Назвіть головні соціалізуючі функції та особистіні ресурси сім'ї.
5. Назвіть цілі виховання у сім'ї за напрямками (спектром) виховання, за змістом виховання, за характером цілей виховання.
6. Назвіть найпоширеніші стилі виховання у сім'ї.
7. Що включають у себе матеріальні ресурси сім'ї?
8. Від чого залежить затишок у сім'ї?
9. Що таке «мікросоціум» та «суспільство»?
10. Назвіть основні характеристики мікросоціуму.
11. Поясніть роль сусідства у стихійній соціалізації.
12. Від чого залежить соціально-психологічний клімат мікросоціуму?
13. Чим забезпечується соціально-контрольована соціалізація у мікросоціумі?

Тема 9

ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Організації в соціалізації особистості.
2. Соціальне виховання.
3. Контркультурні організації як чинник десоціалізації.

Література:

1. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
2. Канишевська Л. В., Лесик А. С. Педагогічні умови виховання соціальної зрілості старшокласників у позаурочній діяльності. Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). 2024. № 4. С. 281-288.
3. Малков Д. Ю. Соціальне виховання підлітків у клубах за місцем проживання. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24(2). С. 92-98.
4. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf
5. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компринт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>
6. Сушик Н. Компетентнісний підхід у реалізації технології соціального виховання «Формування життєвих навичок» дітей підліткового та юнацького віку. / Ввічливість. 2022. Вип. 1. С. 131-137.
7. Чернуха Н. М., Гук О. Ф. Соціальне виховання у сучасному українському соціумі: реалії, досвід, перспективи. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24(2). С. 153-158.

1. Організації в соціалізації особистості.

Організація – це об'єднання людей, створене для вирішення певних завдань і реалізації певних функцій.

Є два види організацій, які можна розглядати як мікрочинники соціалізації всіх або переважної більшості людей. Спочатку це **виховні** організації різного типу (дитячі садки, школи, вузи і ін.). Потім – ті **громадські, державні і приватні** організації *різних типів*, в які входить або з якими так чи інакше взаємодіє людина впродовж свого життя (від дитячих поліклінік до підприємств, установ і любительських суспільств).

Абсолютно інший вид організацій – **релігійні**, які є мікрочинником соціалізації не всіх, а лише послідовників тієї або іншої конфесії.

Можна виділити ще один тип – **добровільні** організації. Особливий тип організацій – **контркультурні** (кримінального і тоталітарного типів), в яких входить лише певна кількість людей. Оскільки вони формують у своїх членів антисоціальну свідомість і поведінку, остільки їх можна розглядати не як чинник соціалізації, а як чинник десоціалізації.

Ознаки організації

Організації всіх названих видів, маючи істотні ціннісно-нормативні і інші відмінності, в той же час володіють рядом ознак, властивих будь-якій організації. Нижче названі лише ті ознаки, які, по-перше, наявні в більш менш явному вигляді в будь-якому з виділених вище видів організацій, а по-друге, очевидно грають певну роль в соціалізації членів організації.

1. Наявність фіксованого членства.
2. Соціальна структура, що включає формалізовану і неформалізовану підструктури.
3. Структура влади і система управління і координації.
4. Ієрархія ролевих позицій у формалізованій підструктурі.
5. Розділення і опис функціональних обов'язків по всіх ролевих позиціях.
6. Ієрархія статусів в неформалізованій підструктурі.
7. Канали вертикальної і горизонтальної комунікації.
8. Нормативна регуляція поведінки членів організації.
9. Система соціального контролю: нагляд, позитивні і негативні санкції (стимулювання, винагорода, примушення, покарання).

Виховні організації

Визначення виховної організації і її типи

Виховні організації – спеціально створювані державні і недержавні організації, основним завданням яких є соціальне виховання певних вікових груп населення. До них відносяться:

- учбово-виховні установи різного типу (дитячі ясла і сади, початкові школи, ліцеї, гімназії, кадетські корпуси, технікуми, коледжі, курси, вузи і так далі);
- установи для дітей, підлітків, молоді з істотно ослабленим здоров'ям (лісові школи, санаторії і ін.);
- установи для обдарованих в тих або інших сферах пізнання і видах діяльності дітей, підлітків, хлопців, дівчат, а також для тих, що мають стійкі інтереси, яскраво виражені здібності (Палади і будинки дитячої і юнацької творчості, станції юних техніків, туристів і ін., спортивні, музичні і інші школи, клуби по інтересах і ін.);

- організації, що займаються соціально-культурним і іншими видами оздоровлення мікросередовища; індивідуальною і груповою опікою дітей, підлітків, хлопців, дівчат (соціально-педагогічні центри, соціально-культурні комплекси, притулки і дитячі будинки і ін.);

- установи для дітей, підлітків, хлопців, дівчат з психосоматичними і/або соціальними відхиленнями і/або дефектами (допоміжні освітні установи, спеціальні школи і професійні училища тощо.);

- організації, що займаються перевихованням і реабілітацією дітей і підлітків-правопорушників (закриті інтернати, виправні установи і ін.);

- дитячі і юнацькі громадські організації (піонерські, скаутські і ін.).

Виховні організації можуть бути охарактеризовані по ряду щодо автономних параметрів.

За принципом входження людини у виховну організацію можна виділити обов'язкові (школа і ін.), добровільні (клуби, дитячі і юнацькі організації і ін.), примусові (спец установи для дітей з антисоціальною поведінкою, психічними і іншими аномаліями).

По юридичному статусу виховні організації можуть бути державними, суспільними, комерційними, конфесійними.

По відомчій приналежності – це організації Міністерства освіти, інших міністерств (охорони здоров'я, культури, оборони, соціального захисту і так далі), профспілок, спортивних союзів.

По рівню підлеглості – федеральні, регіональні, муніципальні.

По ступеню відкритості–закритості: відкриті (школи і ін.), напівзакриті (інтернатного типу), закриті (спец установи).

По провідній функції – освітні, просвітницькі, такі, що розвивають, захищають, оздоровчі, корекційні, що перевиховують.

По тривалості функціонування – відносно постійні (що працюють протягом року і більш) або тимчасові (що функціонують конкретно певний час, наприклад літні табори).

По статевому віковому складу: одностатеві, одновікові, різностатеві, різновікові.

У всіх виховних організацій загальне завдання – виховання людини, але вирішується воно в кожній з них по-різному, і роль їх не тільки не однакова, але і не рівна.

Через систему виховних організацій суспільство і держава повинні прагнути забезпечити рівні можливості, з одного боку, для виховання

всіх, а з іншого боку – для реалізації кожним своїх позитивних потреб, здібностей і інтересів.

Функції виховних організацій в процесі соціалізації

В процесі соціалізації виховні організації грають двояку роль. З одного боку, саме в них здійснюються соціальне і корекційне виховання як відносно соціально контрольована частина соціалізації.

З іншого боку, вони, як всякі людські спільності, впливають на своїх членів стихійно в процесі взаємодії членів організації. І цей вплив за своїм характером не співпадає з цінностями і нормами, що культивуються в процесі соціального і корекційного виховання.

Основними функціями виховних організацій в процесі соціалізації можна вважати наступні:

- залучення людини до культури суспільства;
- створення умов для індивідуального розвитку і духовно-ціннісної орієнтації;
- диференціація вихованців відповідно до їх особових ресурсів стосовно реальної соціально-професійної структури суспільства;
- автономізація підростаючих поколінь від дорослих.

Соціалізація у виховних організаціях відбувається перш за все за допомогою інституційного механізму. Взаємодіючи в різних організаціях, людина накопичує відповідні знання і досвід соціально схвалюваної поведінки. Одночасно він набуває досвіду імітації такої поведінки, досвід щодо безконфліктного уникнення виконання культивованих у виховних організаціях суспільних норм.

Які норми будуть засвоєні, які лише імітуватимуться, які уникати – залежить від характеру життєдіяльності і атмосфери тих колективів, які виникають у виховних організаціях.

Позитивна соціалізація в колективі відбувається тоді, коли життя колективу настільки насичене і привабливе, що створює можливості для задовольняючого спілкування з товаришами і викликає прагнення спілкуватися з ними. На жаль, ці умови далеко не завжди є в реальності.

Так, життя ліцелях, гімназіях, професійних училищах нерідко нецікаві і формальні, а деколи перетворюються на низку галасливих і тріскачих заходів. В результаті спостерігаються зменшення ролі колективів в життя багатьох підлітків (особливо у міру їх дорослішання), прагнення задовольнити свої інтереси і потреби, у тому числі і в спілкуванні, поза виховними організаціями.

Дуже інтенсивну роль інституційний механізм соціалізації відіграє в літніх і зимових оздоровчих таборах. У таборі дитина, підліток

потрапляють в абсолютно нову ситуацію. Нове оточення, нові умови життя вимагають від людини багато в чому перебудовувати спілкування з людьми, інтенсивно проявляти себе, щоб знайти приятелів, друзів. У таборі життя не тільки обмежене в часі і просторі, але і дуже насичене спілкуванням в процесі вельми різноманітної взаємодії. Концентроване, різноманітне спілкування примушує проявляти в одному і тому ж оточенні свої найрізноманітніші особові властивості. Невдачі в спілкуванні в таборі компенсувати ніде. Тому, потрапивши сюди, людина вимушена розбиратися в самому собі, для того, щоб знайти вірні шляхи для контакту з оточуючими. Не менш інтенсивно йде тут і пізнання інших людей. А попутно і засвоєння норм і еталонів поведінки, а також оволодіння на практиці способами імітації цих норм і еталонів.

Разом з **інституційним** механізмом соціалізації у виховних організаціях вельми ефективно виявляються між **особовий і особливо стилізований механізми**.

В процесі стихійної соціалізації виховна організація як всяка соціально- психологічна спільність впливає на тих, хто входить до неї в ході реальної практики взаємодії її членів, яка за своїм змістом, стилем і характером неідентична, а деколи істотно розходиться з декларованими прагненнями вихователів. Знання і досвід реального життя, які при цьому стихійно отримують вихованці, у великій своїй частині виявляються «непрактичними» для взаємодії у виховній організації з погляду її основної функції – виховання, але допомагають пристосовуватися до життя в суспільстві.

На процес самозміни своїх членів виховна організація впливає залежно від її побуту, змісту і форм організації життєдіяльності і взаємодії, які створюють більш менш сприятливі можливості для розвитку людини, задоволення нею своїх позитивних потреб, здібностей і інтересів.

2. Соціальне виховання

У відносно соціально контрольованій соціалізації виховні організації грають провідну роль, бо саме в них людина в більшій або меншій мірі набуває інституалізованих знань, норм, досвіду, тобто саме в них здійснюються соціальне і корекційне виховання. Такі організації забезпечують важливу функцію – **соціальне виховання**. Соціальне виховання можна розглядати як процес **відносно соціальної але контрольованої соціалізації**, здійснюваний в **спеціально створених**

виховних організаціях, який допомагає розвинути можливості людини, здібності, що включають її, знання, зразки поведінки, цінності, відносини, позитивно цінні для суспільства, в якому вона живе.

Іншими словами, соціальним вихованням є **формування особистості в ході планомірного створення умов для її цілеспрямованого позитивного розвитку і духовно-ціннісної орієнтації**.

Ці умови створюються в ході взаємодії **індивідуальних і групових** (колективів) суб'єктів в трьох взаємозв'язаних і в той же час відносних автономних за змістом, формами, способами і стилями взаємодії процесах:

- організації соціального досвіду,
- освіти
- індивідуальної допомоги.

Організація соціального досвіду здійснюється через:

- організацію побуту і життєдіяльності формалізованих груп (колективів);
- організацію взаємодії і навчання йому;
- стимулювання самодіяльності у формалізованих групах і впливу на неформальні мікрогрупи.

Соціальний досвід – в широкому сенсі – єдність різного роду умінь і навиків, знань і способів мислення, норм і стереотипів поведінки, ціннісних установок, відображених відчуттів і переживань, досвіду взаємодії з людьми, досвіду пристосування і відособлення, а також самопізнання, самовизначення, самореалізації і самоствердження.

Освіта включає:

- систематичне навчання (формальна освіта, як основна, так і додаткова);
- просвіту, тобто пропаганду і розповсюдження культури (неформальна освіта);
- стимулювання самоосвіти.

Індивідуальна допомога людині реалізується через:

- сприяння в рішенні проблем;
- створення спеціальних ситуацій в життєдіяльності виховних організацій, в яких людина захоче і зможе позитивно розкритися, реалізуватися, утвердитися тощо;
- стимулювання позитивної самозміни.

Індивідуальна допомога – це свідома спроба допомогти людині: придбати знання, установки і навички, необхідні для задоволення своїх

позитивних потреб і інтересів і аналогічних потреб інших людей; усвідомити свої цінності, установки і уміння; розвинути самопізнання, самовизначитися, само реалізуватися і само стверджуватися; розвинути розуміння і сприйнятливість по відношенню до себе і інших людей, до соціальних проблем; розвинути відчуття причетності до групи і до соціуму.

Природно, що міра систематичності, інтенсивності, характер, зміст, форми і способи організації соціального досвіду, освіти і індивідуальної допомоги безпосередньо залежать від віку і до певної міри від етнічної і соціокультурної приналежності вихованців. Вони також специфічні в різних виховних організаціях, співвідношення і роль яких на кожному віковому етапі різні в тому або іншому суспільстві.

Природно також, що в різних типах виховних організацій і в конкретних організаціях об'єм і співвідношення окремих складових (організації соціального досвіду, освіти і індивідуальної допомоги) істотно різні. Відмінності залежать як від типу організації, так і, головним чином, від ціннісних устремлінь, установок і концепцій виховання, які реалізують в своїй діяльності педагоги, що працюють в них. Останнє, зокрема, визначає те, яка взаємодія реалізується у виховній організації.

Взаємодія в процесі соціального виховання є обміном між його суб'єктами інформацією, типами і способами пізнання, гри, діяльності і спілкування, ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, відбір і засвоєння яких має виборчих характер.

В цілому взаємодія – діалог вихователів і вихованців, і його виховна ефективність визначається тим, які особи в нім беруть участь, якою мірою вони самі відчують себе особами і бачать особу в кожному, з ким спілкуються.

Здійснюване в процесі взаємодії соціальне виховання в різних виховних організаціях створює більш менш сприятливі умови і можливості для оволодіння людиною необхідними з погляду суспільства соціальними, духовними і емоційними цінностями (знаннями, переконаннями, уміннями, нормами, відчуттями, зразками поведінки і так далі), а також для його позитивної самозміни в ході пристосування до соціуму і відособлення в нім.

Державні і приватні організації в системі соціального виховання. Типи організацій

Державні і приватні організації об'єктивно можна розглядати як чинник соціалізації залучених в них людей, хоча соціалізація не є

функцією цих організацій. Вони соціалізують своїх членів органічно в процесі вирішення тих завдань, заради яких ці організації створені.

Численні державні і приватні організації можна згрупувати відповідно до завдань, для вирішення яких вони створені:

- виробничі – промислові, сільськогосподарські і інші підприємства, що проводять товари;
- економічні – фінансові, торгові, посередницькі, рекламні, маркетингові і інші організації;
- наукові – дослідницькі центри, інститути, академії ;
- добродійні – фонди, суспільства, опікунські установи;
- охорона здоров'я – медичні, профілактичні, санаторно-курортні установи;
- культури – театри, музеї, кінотеатри, філармонії і ;
- засоби масової комунікації – редакції газет і журналів, телестудії, кіностудії, видавництва, радіостанції;
- спортивні – стадіони, басейни, професійні спортивні клуби;
- державної влади і управління – законодавчі, старанні і розпорядливі органи федерального, регіонального і муніципального рівнів, місцевого самоврядування;
- охорона суспільства і держави – армія, міліція, прокуратура, суд, служби безпеки і ін.

Як мікрочинник соціалізації людини можна розглядати ті організації, в які вона входить безпосередньо: військову частину, а не армію в цілому; завод, а не холдинг, в який він може входити, і так далі

Організації і стихійна соціалізація

Державні і приватні організації впливають на соціалізацію громадян як прямо, так і опосередковано. Прямий вплив йде на членів конкретної організації.

Соціалізація членів організації має двоякий характер.

З одного боку, в ній як у формалізованій групі в процесі ділового спілкування людина засвоює і реалізує певні цінності, установки, зразки поведінки, відповідні цілям організації.

З іншого боку, в будь-якій організації виникає міжособове спілкування між її членами і складається система неформальних відносин, які також мають істотне соціалізуюче значення. Причому в ефективній організації неформальні відносини випробовують на собі

істотний нормативно-регламентуючий вплив формалізованих відносин. У неефективній – ситуація може бути зворотною.

Організація в ідеалі прагне сформувати зі своїх членів певний тип особи, адекватний уявленням керівництва і ідеологів організації про людину, найефективніше здатною, готовою і підготовленою реалізовувати свої функціональні обов'язки так, щоб завдання організації вирішувалися оптимальним чином. Залежно від типу і ідеології (у широкому сенсі слова) тієї або іншої організації тип потрібної їй особи може мати значну специфіку. У одних випадках

– це вузький фахівець з орієнтацією на раціональний стиль поведінки; у інших – фахівець, що володіє креативним потенціалом; у третіх – фахівець «з людських відносин» і тому подібне

У будь-якій організації відбувається **стихійна соціалізація**. Її зміст і характер визначаються корпоративною культурою, що склалася в ній, або субкультурою організації, яка є сукупністю *колективних уявлень про норми, цінності, способи поведінки, що приймаються, розділяються і реалізуються членами організації; своєрідність бачення і розуміння, схожі способи сприйняття і інтерпретації миру, схожий образ думок, що виражається в специфічних зразках поведінки.*

Ефективність і характер впливу організації на стихійну соціалізацію конкретного її члена залежать, очевидно, як від особливостей корпоративної культури, так і від індивідуальної своєрідності людини, а також від тривалості її перебування в організації і ступені її референтності для неї.

Відносно соціально контрольована соціалізація в організації

Чим ефективніша організація, тим більшою мірою в ній відбувається і відносно соціально контрольована соціалізація. Ефективність багато в чому визначається створеною **організаційною культурою, яка припускає цілеспрямовану роботу з кадрами**. Створюються системи навчання і перепідготовки кадрів. За допомогою системи санкцій стимулюється самоосвіта.

Все більше організацій приділяють увагу тому, що в соціальному вихованні позначається як *організація соціального досвіду*. Зокрема цьому сприяють і залучення членів організації до рішення питань її життя; і створення специфічних символіки, атрибутики, традицій повсякденної поведінки і сумісного проведення дозвілля, різних форм залучення членів сімей до проведення дозвілля, пізнавальним, спортивно-розважальним і тому подібним програмам.

І нарешті, все більше організацій стурбовані наданням індивідуальної допомоги у вирішенні проблем своїм членам. Цим зайняті фахівці з роботи з персоналом, а також спеціально запрошені фахівці.

Практика проведення групових тренінгів різного характеру, що все ширше розповсюджується, групових дискусій і індивідуальних консультацій – типовий прояв усвідомлення необхідності соціального виховання в організаціях різного типу.

Добровільні організації

Добровільні організації, об'єднуючі своїх членів за їх ініціативою відповідно до яких-небудь індивідуальних інтересів, потребами і так далі, є важливим елементом цивільного суспільства (так, в США до 75 % дорослих американців входять хоч би в одну добровільну організацію).

Добровільні організації можна класифікувати на різних п і д с т а в а х :

по спрямованості – просоціальні (про яких мова піде в цьому розділі) і антисоціальні – контркультурні (їм присвячений наступний розділ);

за віком – дитячі, юнацькі, дорослі, змішаного вікового складу;

за статтю – чоловічі, жіночі, змішані;

за принципом відособлення, який визначає характер і зміст життєдіяльності організації, а також критерії прийому в неї нових членів:

- *відстоювання певних інтересів* – політичні партії;

- *створення умов для життя окремих категорій громадян і захист їх інтересів* (суспільства глухих, сліпих, різних груп інвалідів, пенсіонерів і ветеранів);

- *збереження і розвиток національно-культурної своєрідності* – національно-культурні суспільства, козачі союзи і т.п.;

- *задоволення і розвиток і/або охорона професійних інтересів* – профспілки; суспільства, асоціації і гільдії адвокатів, підприємців, банкірів, комерсантів, вчених різних спеціальностей, працівників творчих професій (письменників, художників, дизайнерів, архітекторів, композиторів, кінематографістів), соціальних працівників, педагогів, психологів;

- *реалізація індивідуальних інтересів* – об'єднання філателістів, філоменистів, акваріумів, нумізматів, фалеристів ;

- *охорона природи* – екологічні клуби, асоціації;

- *організація взаємодопомоги* – асоціації домовласників,

автомобілістів, анонімних алкоголіків і ін.

Значення тієї або іншої добровільної організації в житті конкретної людини і її роль в її соціалізації істотно різняться. І те і інше (і значення, і роль) залежать від ступеня залученості людини в життєдіяльність організації і від міри її референтності для неї.

Добровільні організації відносно соціально контрольованої соціалізації.

Добровільні організації – соціальний або соціально-педагогічний проект. Вони не виникають спонтанно, а є продуктом спеціальної організаторської роботи. Створенню організації передують поява лідера або групи лідерів, що висувують якусь ідею, для реалізації якої і створюється організація (залежно від того, хто стає творцем організації, вона набуває масштабу федеральною, регіональною, муніципальною або локальною).

Організація як соціальний або соціально-педагогічний проект припускає, що її творці заздалегідь проектують (а по ходу справи доповнюють і уточнюють): завдання, для вирішення яких вона створюється; необхідний для вирішення завдань зміст життєдіяльності і форми її організації; адекватні завданням організаційну структуру, символіку, атрибутуку і ін.

Добровільні організації завжди більшою чи меншою мірою виховні організації.

Залежно від того, хто створює ту або іншу організацію, в ній може здійснюватися той або інший вид виховання. У створюваних конфесіями – релігійне виховання. У створюваних просоціальними суб'єктами (групами осіб і окремими лідерами) – соціальне виховання, тобто планомірне створення умов щодо цілеспрямованого позитивного розвитку і духовно-ціннісної орієнтації людини. У створюваних контркультурними організаціями (кримінальними або тоталітарними

– політичними і квазікультурами) – дисоціальне виховання, тобто цілеспрямоване формування у членів цих організацій антисоціальної свідомості і поведінки.

Добровільні організації як чинник стихійної соціалізації

У добровільну організацію людина входить по своєму бажанню і володіє можливістю вийти з неї, що і визначає багато в чому роль цієї організації в соціалізації своїх членів.

Бажання приєднатися до тієї або іншої організації обумовлене властивими людині потребами в спілкуванні, в самореалізації і самоствердженні, прагненням відчувати себе прийнятим оточуючими і

цінованим ними. Тому людина входить в ті організації, які спочатку привабливі для нього якими-небудь зовнішніми ознаками, або «за компанію» з приятелями. Якщо перше враження не одурює, організація стає референтною для конкретної людини, тобто він віддає перевагу їй над іншими групами членства і орієнтується на прийняті в ній норми і цінності. Референтність – необхідна умова тривалого знаходження людини в організації.

Будь-яка добровільна організація є, умовно кажучи, суспільство односторонців, в якому складаються міжособові відносини, що виявляються в характері і способах взаємодії членів організації, а також в її статусній і ролевій структурах.

Суспільство односторонців, що складається в рамках добровільної організації, навчає його членів відповідній поведінці, адекватній їх об'єктивним і суб'єктивним особливостям; створює умови для вирішення соціально-психологічних вікових завдань (розвитку самосвідомості, самовизначення, самореалізації, самоствердження); створює відчуття підтримки; учить уникати конфліктів, пов'язаних з приналежністю до організації, і так далі

Добровільні організації – творці і носії субкультури.

У кожній організації з часом складається специфічна субкультура – сукупність соціально-психологічних і соціально-педагогічних характеристик, що дозволяє членам організації усвідомити себе як якогось «ми», відмінного від

«вони» (інших представників соціуму). До цих характеристик відносяться: ціннісні орієнтації; норми поведінки, взаємодії і взаємин усередині організації; статусна структура; ієрархія джерел інформації, яким віддаються переваги; естетичні пристрасті; жаргон; фольклор; традиції; режим життєдіяльності; стиль самоврядування і ін.

Дитячі і юнацькі добровільні організації і соціалізація

Дитячі і юнацькі добровільні організації (зазвичай їх називають суспільними) за основними характеристиками соціалізуючих функцій не відрізняються від добровільних організацій дорослих. Але в той же час вони мають досить істотні особливості. Позначимо деякі з них.

Добровільність в дитячих і юнацьких організаціях присутня в чистому вигляді. Входять в ту або іншу організацію і залишаються в ній лише тоді і доти, коли і поки вона чим-небудь приваблива для конкретних дітей, підлітків, хлопців, дівчат або їх приятельських і/або дружніх груп (у профспілку або в гільдію адвокатів входять теж добровільно, але по цілком практичних мотивах).

Основний соціалізуючий ефект дитячих і юнацьких добровільних організацій залежить від того, наскільки та або інша з них стає для конкретної дитини, підлітка, хлопця, дівчини референтною групою, що компенсує різні міжособистісні та особові дефіцити, створює відчуття прийняття однолітками і відчуття захищеності, що виконує роль арени самореалізації і самоствердження.

3. Контркультурні організації як чинник десоціалізації.

Контркультурні організації і їх ознаки.

Контркультурні організації (кримінальні, тоталітарні – політичні і квазікультові) – об'єднання людей, що спільно реалізують інтереси, програми, цілі, соціально-культурні установки, що протистоять фундаментальним принципам, цінностям і правилам суспільства.

Контркультурні організації володіють ознаками, загальними для будь-якої організації. Проте ціннісно-змістовні характеристики цих ознак, по-перше, істотно відрізняються від властивих просоціальним організаціям, а по-друге, специфічні в різних типах контркультурних організацій.

Будь-яка контркультурна організація утворюється на основі певного принципу відособлення (злочинна діяльність, політичний екстремізм, поклоніння ідолу і так далі). Принцип відособлення – основа виникнення солідарності, відчуття «ми». Він дозволяє розглядати людей, що не входять в організацію, як «чужих», як «вони».

Контркультурна організація володіє жорстко фіксованим членством і жорсткою ієрархічною структурою керівництва – підпорядкування. Зазвичай на чолі організації стоїть харизматичний лідер, тобто людина, що відрізняється привабливою силою для членів організації і що володіє внаслідок цього незаперечним авторитетом.

Ієрархічні групи (страти), що склалися в контркультурній організації, фіксуються за допомогою різних стратифікаційно-маркуючих елементів: спеціальних найменувань кожної страти, привілеями в чому-небудь або обмеженнями і заборонами на що-небудь, елементами зовнішнього оформлення – одягом, зачісками, макіяжем, татуїровками і ін.

Як правило, подібні організації мають певну атрибутику: від кличок і татуїровок до форми і прапорів, а також нерідко вони володіють яким-небудь майном (у деяких воно може бути досить вагомим).

Контркультурні організації мають певні центри об'єднання. Звичайно це приміщення (у яких збираються їх члени) як належні

організації, так і «окуповані» ними (кафе, клуби, спортивні зали і ін., які стали місцями їх постійних зустрічей).

У більшості контркультурних організацій складається замкнута від сторонніх система комунікацій. Її закритість забезпечує створений в них жаргон, який може мати характер криптолалії (таємноговоріння). Вона забезпечує проходження інформації, необхідної для реалізації цілей організації і її життєдіяльності в цілому.

Десоціалізуючий характер контркультурних організацій

Десоціалізація в даному випадку розуміється як *негативна соціалізація членів контркультурних організацій* (лат. *de* – приставка, що позначає: 1) відділення, видалення – в нашому випадку від суспільства; 2) рух вниз, зниження, наприклад, деградація, в нашому випадку зниження пристосованості до життя в суспільстві).

Десоціалізація членів контркультурних організацій ґрунтується на тому, що людина в них розглядається не як особа (самоусвідомлюючий відповідальний суб'єкт), а як індивід (тобто як представник біологічного роду або соціальної групи), як об'єкт дії лідерів. Тому взаємодія членів організації з лідерами має позбавлений індивідуальності, суто інструментально-діяльний характер (наприклад, в ході кримінальних або екстремістських дій – в політичних тоталітарних організаціях).

Життєдіяльність контркультурної організації і кожного її члена визначається і регулюється відповідними її характеру (кримінальному, екстремістському, квазікультовому) нормами, що упорядковують відносини усередині групи і поведінку по відношенню до «вони» (правила поведінки по відношенню до членів організації не розповсюджуються на людей, що до неї не належать); зразками взаємодії і поведінки; системою соціального контролю – клятвами і прокляттями; способами стимулювання –

У останні десятиліття десоціалізуючий вплив контркультурних організацій росте, що виявляється у ряді тенденцій.

По-перше, росте інтерес в різних вікових і соціокультурних шарах суспільства до всіх типів контркультурних організацій: і до квазікультових (аж до сатаністських), і до кримінальних, і до екстремістських – політичним, релігійним, терористичним.

По-друге, збільшується діапазон прийнятності по відношенню до ідеології і практики контркультурних організацій у досить великих груп населення. Це виявляється і в зростанні *ксенофобії* (ненависті до іногородців), і в культурній і релігійній нетерпимості, і в інших тенденціях.

По-третє, спостерігається кількісне зростання контркультурних організацій всіх типів і збільшення як числа членів організацій, що діють, так і потенційної бази їх зростання.

По-четверте, спостерігається ідеологічне сходження, а також практичне сполучення і зрощення контркультурних організацій всіх типів з певними сегментами економічних, ідеологічних, політичних і владних структур суспільства. Цьому сприяє ряд об'єктивних соціокультурних обставин, активна робота в цьому напрямі контркультурних організацій і адекватність їх цінностей поглядам і переконанням ряду представників перерахованих вище структур.

По-п'яте, відбувається експансія контркультурних організацій в сферу соціального виховання через завуальоване, а також і пряме їх проникнення в деякі виховні організації.

Всі ці тенденції істотні для розповсюдження десоціалізуючого впливу контркультурних організацій як на своїх членів, так і на потенційних учасників.

Десоціалізація в контркультурних організаціях визначається поряд особливостей їх структури і життєдіяльності.

Для контркультурних організацій характерний високий ступінь інтеграції їх членів, що виражається у високому ступені засвоєння ними цілей, норм і субкультури організації.

У подібних організаціях практично неможливе відособлення людини. Автономія в рамках контркультурної організації або неможлива, або мінімальна, або ілюзорна, бо у людини відсутній діапазон свободи у виборі конкретних форм поведінки, норм і цінностей, або цей діапазон мінімальний, а частіше просто ілюзорний.

У контркультурних організаціях відбувається адаптація їх членів до контркультурних цінностей і установок і девіантне відособлення по відношенню до суспільства, тобто вони роблять десоціалізуючий вплив на своїх членів. Цьому сприяє і дисоціальне виховання, яке здійснюється в контркультурних організаціях.

Дисоціальне виховання

Дисоціальне виховання (лат. dis – приставка, що повідомляє поняттю протилежний сенс) – цілеспрямоване формування антисоціальної свідомості і поведінки у членів контркультурних (кримінальних і тоталітарних – політичних і квазікультових) організацій (співтовариств).

Здійснюють дисоціальне виховання керівники контркультурних організацій (їх можуть називати по-різному – вождь, вчитель, лідер, шеф

і ін.) і перевірені члени організації, що входять в її ядро. Незалежно від характеру організації всіх їх можна назвати вихователями – компрачикосами (цим словом в середньовічній Європі називали тих, хто купував або викрадав дітей і спотворював їх для продажу як блазні, жебраки і ін.).

Як і будь-який вид виховання, дисоціальне виховання має специфічні завдання, цілі, зміст і засоби.

Завдання дисоціального виховання – залучення і підготовка кадрів, необхідних для функціонування кримінальних і тоталітарних груп і організацій.

Цілі дисоціального виховання залежать від характеру тих груп і організацій, в яких воно реалізується. Але в будь-якій з них виховання має на меті добитися абсолютного підпорядкування членів організації лідерові, засвоєння ними відповідних норм і цінностей і некритичної реалізації цих норм і цінностей в повсякденному житті.

Дисоціальне виховання здійснюється за допомогою певного набору **засобів**, найважливішими з яких можна вважати наступні:

- **основний рід занять** групи або організації (кримінальний, квазікультовий, екстремістський);
- **автократичний (самовладний) стиль керівництва**, що припускає одноосібне управління лідером життєдіяльністю групи або організації, беззаперечне підпорядкування рядових членів лідерові, жорсткий контроль за життям і поведінкою кожного, використання широкого набору негативних санкцій (включаючи фізичне насильство, а в кримінальних і деяких тоталітарних групах – фізичне знищення) по відношенню до порушників норм і наказів. Реалізація автократичного стилю керівництва веде до того, що відносини, що спочатку складаються, «лідер – відомий», «учитель – учень» перетворюються на відносини «пан – раб», тобто до повного придушення членів групи або організації;
- **характер основного роду занять, цінності і норми**, що упродовжуються в групі або організації, формують специфічну для неї субкультуру (жаргон, способи вільного проведення часу, естетичні пристрасті – одяг, зачіска, тату, пірсинг і ін., стиль взаємин усередині групи і взаємодії поза групою, фольклор), яка стає ефективним засобом дисоціального виховання.

Процес дисоціального виховання в загальному вигляді включає ряд **етапів**.

Перший етап – виникнення у людини образу організації, привабливого для нього в силу статевовікових, соціально-культурних або

індивідуальних особливостей, бажання увійти до неї і отримати в ній визнання.

Наприклад, кримінальна або екстремістська діяльність приваблюють підлітків, хлопців і частину дівчат через їх вікові особливості своєю незвичністю, можливістю компенсувати збитковість, самостверджуватися.

Квазікультові організації привертають, як правило, людей невлаштованих, самотніх, таких, що втратили або шукають сенс життя і так далі

Другий етап – включення людини в життєдіяльність організації, пізнавання і освоєння ним її норм, цінностей, стилю взаємин.

Третій етап – задоволення певних потреб людини в антисоціальних формах, трансформація ряду потреб і інтересів в антисоціальні.

Наприклад, установка на кримінальні дії спочатку складається під впливом потреби в престижі, визнанні, самоствердженні. При неодноразових здійсненнях подібних дій ця установка закріплюється, приводить до зміни мотивації, формування самостійної потреби в кримінальних формах поведінки.

Четвертий етап – закріплення антисоціальних дій до рівня неконтрольованих свідомістю автоматизмів, що свідчить про виникнення фіксованих антисоціальних установок (Т. Ш.Ангуладзе, Н. Р. Маградзе), які і визначають поведінку членів контркультурних організацій.

Питання для самоконтролю

1. Які існують види організацій?
2. Які ознаки організації?
3. Які є види організацій?
4. Визначте функції виховних організацій в процесі соціалізації.
5. Що таке соціальне виховання і як воно здійснюється?
6. Як організації впливають на стихійну соціалізацію?
7. Як організації впливають на відносно соціально контрольовану соціалізацію?
8. Яка роль добровільних організацій у соціалізації особистості?
9. Які організації є контркультурними?
10. У чому проявляється десоціалізуючий характер контркультурних організацій?
11. У чому сутність дисоціального виховання? Які його етапи?

Тема 10

**ГРУПИ ОДНОЛІТКІВ ТА МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ В
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

План

1. Групи однолітків як чинники соціалізації.
2. Соціалізуючі функції групи однолітків.
3. Поняття молодіжної субкультури.
4. Класифікація молодіжних субкультур.

Література

1. Бойко Л. П. Соціокультурне значення молодіжних субкультур у сучасних реаліях. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2019. № 2. С. 152-155.
2. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>
3. Володченко Ж. М., Кондратьєв І. М., Кондратьєва Г. В. Профілактика соціальної ізоляції старших підлітків у середовищі однолітків. Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. 2019. № 3. С. 7-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2019_3_3.
4. Гірняк А. Н., Гірняк Г. С. Формовияви девіантної поведінки у сучасних молодіжних субкультурах та їх соціально-психологічний аналіз. Психологія і суспільство. Психологічні науки. 2023. № 1. С. 199-204.
5. Карпова А. В. Соціалізація підлітків в середовищі молодіжних субкультур. Психологія: реальність і перспективи. 2018. Вип. 11. С. 66-70.
6. Литвинчук О. В. Субкультури в молодіжному просторі: соціально-філософський аналіз. Гілея: науковий вісник. 2020. Вип. 153. С. 308-311.
7. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компринт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
8. Павелків В. Роль впливу молодіжних субкультур на поведінку молоді в кризовий період. Психологія: реальність і перспективи. 2023. Вип. 20. С. 154-160.
9. Печериця Н. Основні напрями профілактики сучасних деструктивних молодіжних субкультурних рухів серед здобувачів освіти. Ввічливість. 2023. Вип. 2. С. 122-126.
10. Сурвілайте Д. В. Молодіжні субкультури: сутність та особливості функціонування. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 287-292.

1. Групи однолітків як чинники соціалізації.

Група – це об'єднання людей, засноване на їх участі в деякій діяльності, зв'язане системою відносин, які регулюються формальними або неформальними соціальними інститутами

Групи бувають: великими і малими, від двох чоловік і більш, умовними і реальними. Реальні групи ділять на малі та великі, офіційні та не офіційні, стійкі та ситуативні, організовані та стихійні, контактні та не контактні.

Формальні групи характеризуються організованою структурою. Соціальні відносини тут носять безособовий характер (різні партії). У неформальній групі існують особисті, соціальні відносини, які здійснюються в ролях, визначуваних внутрішнім середовищем, симпатіями (це друзі, приятелі, «клуб по інтересах»).

Зазначимо причини, що зумовлюють вступ людини до **неформальної групи**.

Люди зазвичай знають, чому вони хочуть приєднатися до тієї або іншої формальної організації. Зазвичай вони хочуть допомогти їй в досягненні цілей або потребують винагороди у вигляді доходу або престижу. Для вступу в неформальні групи у людей також є причини, але вони часто не усвідомлюють їх.

Найважливішими причинами приєднання до неформальних груп є почуття причетності, взаємодопомога, захист, спілкування, симпатія, загальні інтереси.

Причетність. Соціальна потреба в приналежності до тієї або іншої групи – є однією з найсильніших. У групі відбувається самопізнання, самовизначення, самоствердження. Групова динаміка активізує існуючі потреби людини, створює нові і одночасно є джерелом їх задоволення.

Взаємодопомога. Атмосфера довіри і взаємодопомоги є основою синергетичного ефекту групової взаємодії.

Захист. Люди завжди знали, що сила в єдності. Усвідомлена потреба в захисті є важливою причиною приєднання людей до тієї або іншої групи. Об'єднання відбувається досить часто при виникненні якої-небудь загрози, небезпеки, для спільного захисту або групових інтересів.

Спілкування. У основі неформального спілкування лежать інтереси, цінності, захоплення і т.п. Однією з важливих причин вступу людей в неформальні групи є прагнення отримати доступ до каналу неформальних комунікацій – каналу чуток. По ним поширюються чутки та інша інформація, яка або зовсім не доходить з офіційних джерел, або доходить з великим запізненням. Ця інформація здатна задовольнити потребу індивідуума в психологічному захисті і причетності, а також забезпечити швидкий доступ до пов'язаної з його діяльністю інформації.

Симпатія і загальні інтереси. Люди часто налагоджують тісні взаємини з тими, хто знаходиться у безпосередній близькості до них, чим з

тими, хто працює в декількох метрах від них. Люди зазвичай тягнуться до тих, хто, із їхньої точки зору, здатний задовольнити їх потребу в причетності, компетентності, захисті, повазі. Група надає людині можливість супроводження часу в приємному для себе оточенні, уникнути стану втраченої, непотрібності.

Група однолітків – це об'єднання не обов'язково однолітків. У нього можуть входити люди, що хоча і різняться за віком на декілька років, але об'єднані системою відносин, певними загальними цінностями або ситуативними інтересами і що відокремлюють себе від інших однолітків якими-небудь ознаками відособлення, тобто такі, що володіють «Ми-відчуттям».

Групи однолітків можна класифікувати за декількома автономними параметрами (І. С. Кон).

По соціально-психологічному статусу вони діляться на групи приналежності, в яких людина існує реально (шкільний клас, спортивна секція, клуб або компанія приятелів), і референтні групи, на які людина в думках орієнтується і з думкою яких співвідносить свою поведінку і самооцінку (він може входити до такої групи, але може і не бути її членом).

За типом лідерства вони можуть бути демократичними або авторитарними.

По просторовій локалізації вони можуть бути дворовими, квартальними, функціонувати в рамках якої-небудь установи (ліцей, клуб, бар).

По ціннісній спрямованості групи можуть бути просоціальними (соціально позитивними), асоціальними (соціально нейтральними) і антисоціальними.

По юридичному статусу і місцю в соціальній системі групи однолітків діляться на офіційних, тобто визнані суспільством, пов'язані з якими-небудь державними, суспільними або приватними організаціями, такі, що мають деяку організаційну структуру і фіксоване членство (про них мова піде в подальших розділах), і неофіційні (неформальні), такі, що існують як би самі по собі (про них і йде мова в даному розділі).

Групи однолітків утворюються найчастіше **на підставі просторової близькості** їх членів; збіги індивідуальних інтересів; наявність ситуації, загрозливої особистому благополуччю (зокрема в колективі, в новій організації). Вони можуть бути досить стабільними (відомі групи, що існують по 40 – 50 років), тимчасовими, короткостроковими, випадково-ситуативними. Міграція і інші процеси

новітнього часу привели до типового відособлення груп по етнічній і релігійній приналежності їх членів, а також по соціальному статусу.

Кількісні межі групи однолітків – від двох-трьох до п'яти членів в дружніх групах, в приятельських – до семи-дев'яти, в асоціальних і антисоціальних – до декількох десятків.

У групі складаються міжособові відносини – відносини, що суб'єктивно переживаються, між її членами. Вони об'єктивно виявляються в характері і способах взаємодії членів групи, а також в **розподілі ролей в групі**.

По-перше, виділяється *лідер*. Жодної групи, що не має лідера, в експериментальних дослідженнях не виявлено. Може бути декілька лідерів: діловий, емоційний, інтелектуальний.

Інші ролі – фаворит лідера, *«шестірка»*, спонсор (гаманець), халявщик, гальмо, клоун, миротворець, жалісник і ін. У групі може бути роль *«цапа-відбувайла»*. Йому дістається за все і за всіх. Виникає питання: чому він залишається в групі? Людині без групи буває погано, а потім він, як правило, «усередині-груповий цап», іншим групам його чіпати не дозволяють. Ну і, нарешті, буває, що в групі існує роль *«паршивої вівці»*, носія цієї ролі за людину ніхто не вважає, і його можуть навіть не захищати, він просто ходить за групою, а його не просто терплять, але і третирують як завгодно. Проте неодноразово фіксувалося, що коли така «паршива вівця» раптом йшла з групи, остання розпадалася. Аналогічні ситуації фіксувалися і з «козлом відпущення», тому що, як це не дивно, але цементували групу саме ці «козел відпущення» і «паршива вівця».

Характеристика складу груп однолітків включає такі ознаки: віковий склад, статевий склад (групи молодших підлітків частіше одностатеві, а хлопців – нерідко змішані), соціальний склад.

Значення групи однолітків в процесі соціалізації стабільно росте від раннього дитинства до юності, коли це значення досягає свого максимуму, а потім з віком знижується, але не зникає навіть в старості (навпаки, в старості роль групи однолітків може знов стати досить важливою).

2. Соціалізуючі функції групи однолітків.

У групах однолітків соціалізація відбувається головним чином завдяки дії таких механізмів, як **стилізований і міжособовий**, але чималу роль можуть грати і **традиційний, рефлексія і механізм екзистенціального натиску**.

Функції групи однолітків в процесі соціалізації, маючи певну вікову специфіку, в загальному вигляді можуть бути визначені таким чином:

- залучення до культури даного суспільства, до норм, що превалюють в ній;
- навчання поло рольовій поведінці (через пред'явлення зразків поведінки, що личить представникові кожної статі того або іншого віку і засудження не схвалюваної поведінки);
- навчання поведінці, відповідній етнічній, релігійній, регіональній, соціальній, професійній приналежності членів групи;
- допомога членам в досягненні автономії від суспільства, від вікових і соціальних страт;
- творення умов своїм членам для розвитку самосвідомості, для самовизначення, для самореалізації і самоствердження.

Ці функції реалізуються по-різному і по ступеню ефективності, і по змістовній спрямованості в залежності: від статі і віку членів групи і їх індивідуальних особливостей; від спрямованості групи і інших її характеристик, про які йшла мова вище; від етнічних, регіональних і соціокультурних умов, в яких існує група.

Можна визначити ряд основних і декілька специфічних соціалізуючих функцій групи однолітків в дитячому, підлітковому і юнацькому віках.

1. По-перше, група однолітків допомагає своїм членам відокремитися в соціумі, створюючи умови для автономізації від дорослих і батьківської сім'ї, з одного боку, і від суспільства однолітків і вікової субкультури – з іншою.

Автономізація від дорослих і від батьківської сім'ї в групах однолітків починається вже в старшому дошкільному віці, коли у дітей з'являється прагнення грати з однолітками, обмінюватися з ними «секретами» і так далі. З віком роль групи однолітків в автономізації від дорослих і сім'ї збільшується, досягаючи піку в юності.

Автономізація у складі приятельської і/або дружньої групи від суспільства однолітків і вікової субкультури виявляється по-різному.

Приятельські і дружні групи, прагнучи відповідати еталонам суспільства однолітків в одязі, стилі поведінки, в той же час можуть ретельно оберегати свою автономію, обмежуючи можливості приєднання до їх груп іншим дітям і підкреслюючи несхожість своєї компанії на інших (свої секрети, умовні слова, способи проведення часу, маршрути

прогулянок, особливі елементи одяг, свій музичний і інші захоплення і так далі).

В процесі спілкування з однолітками у дитини, а особливо у підлітка, хлопця і дівчини складаються певні погляди, або засвоюються ті або інші норми і цінності. Це відбувається унаслідок ідентифікації (ототожнення) себе з групою і некритичного сприйняття домінуючих в ній поглядів, відносин, норм.

Якщо група ставить під сумнів важливість або достовірність яких-небудь відомостей, отриманих одним з її членів навіть з компетентного джерела, то дуже часто ця людина може погодитися з думкою групи. В результаті навіть відомості, джерелом яких є учбово-виховний процес і засоби масової комунікації, сприймаються і засвоюються дітьми не в «чистому», а в тому або іншому ступені трансформованому вигляді.

Група однолітків є специфічною (неофіційною, неформальною) соціальною організацією, яка сприймається її членами як екологічна ніша.

По-друге, найважливішою функцією групи однолітків є навчання дітей, підлітків, хлопців, дівчат статевої поведінці.

У групі однолітків пізнається, освоюється і програвся:

- як прийнято поводитися з однолітками своєї статі;
- як прийнято поводитися з однолітками протилежної статі;
- як слід поводитися із старшими, молодшими і дорослими залежно від своєї їх статевої приналежності.

Нарешті, саме в групі однолітків в підлітковому і юнацькому віках, як правило, відбувається сексуальний дебют і набувається первинний сексуальний досвід.

У групі однолітків навчання статевої поведінці відбувається через пред'явлення зразків поведінки, очікуваних від хлопчиків і дівчаток, хлопців і дівчат, що личать в тому або іншому віці, а також за допомогою негативних санкцій по відношенню до не схвалюваної статевої поведінки.

Це тим більше важливо, що однолітки вчать однолітків багатьом нормам життя і спілкування, що приховуються від них дорослими, компенсуючи тим самим пропуски в пізнанні життя. Так, нагадаємо, що, за зарубіжними даними, незалежно від соціального походження, раси, релігії, наявності або відсутності в школі курсу статевого виховання, 90 % школярів найбільш достовірною інформацією про відмінності статей і сексуальності вважають ту, яка отримананами від друзів (І. С. Кон).

У дитинстві, отрочстві, юності йде інтенсивний процес становлення мужності і жіночності як характеристик особи і поведінки людини. І становлення це багато в чому залежить від реального спілкування з однолітками свого і протилежної статі, від того досвіду, який діти з нього виносять. Бути захопленим, цікавитися особами іншої статі – з одного боку, в цьому розкривається передчуття дорослості, що ще не настала. А з іншого боку – до цього спонукають товариші. Норми, пануючі в середовищі старших підлітків і старшокласників, наприклад, наказують необхідність спілкування з особами іншої статі, вважають його високопопулярним. Тому навіть коли семикласники або одинадятикласники і не прагнуть до такого спілкування суб'єктивно або бояться його, вони вимушені його шукати, нерідко просто вигадувати його, щоб «відповідати».

Спілкування з однолітками своєї статі істотно впливає на спілкування з особами протилежної статі і виявляється дуже важливим для психосексуального розвитку взагалі, зокрема – емоційного сприйняття сфери сексуальних відносин. Розмови з приятелями і друзями (часто досить грубі) допомагають дитині, підліткові, хлопцю, дівчині адаптуватися до тих змін, які відбуваються в їх організмі і фізичній зовнішності, освоїти і зжити до певної міри ті переживання, що хвилюють, які пов'язані з сексуальністю, що прокидається. Неможливість виразити свої емоційні переживання, пов'язані з психосексуальним розвитком, нерідко приводить до важких душевних переживань і травм, особливо в старшому підлітковому і ранньому юнацькому віках.

Починаючи, очевидно, із старшого дошкільного віку, група однолітків доповнює вплив сім'ї на статевою рольову соціалізацію дітей. А в підлітковому і юнацькому віках – періоді статевої ідентифікації – група однолітків багато в чому замінює сім'ю (хоча роль останньою залишається значній).

По-третє, група однолітків, з одного боку, *середовище самовизначення в актуальному житті* дітей, підлітків, хлопців, дівчат, а з іншої – *джерело впливу на вибір аспектів і способів їх самовизначення «тут і тепер».*

У групі однолітків **самовизначення** в актуальному житті її членів відбувається, як мінімум, завдяки:

- освоєнню соціальних реалій конкретного мікросоціуму, поселення, етноконфесіонального ареалу, регіону мешкання;
- навчанню способам пристосування до соціуму і уникнення

його деяких реалій;

- оволодінню і використанню певних форм рекреативної поведінки.

Вплив групи на самовизначення в актуальному житті може виявлятися по-різному. Так, член групи може виявляти свою цікавість і, зустрічаючи розуміння збоку приятелів, друзів, зміцнюватися в своїх схильностях. Збагачуючи один одного різними відомостями, члени групи можуть дати поштовх виникненню у одного з них інтересу до тієї сфери, яка раніше не привертала його уваги. Але в той же час спілкування в групі може руйнувати, гасити інтереси, що вже є у дітей, схильності. У групі однолітків можуть формуватися і соціально **неприйнятні**, навіть соціально **небезпечні** інтереси. Спілкування в групі може надавати корисному пізнавальному інтересу негативну спрямованість або потворну форму: коли, наприклад, інтерес до марок трансформується в користолюбство або захоплення технічною творчістю супроводжується протиправними діями з метою добути гроші тощо.

Досвід рекреативної поведінки, що набувається і реалізовується в групі однолітків, теж вельми суперечливий.

З одного боку, в позитивно орієнтованих групах рекреативне спілкування може бути не тільки змістовним, але і вельми повчальним. Спілкуючись в таких групах, хлоп'ята можуть прагнути вирішити свої сумніви, утвердитися в правоті своїх висновків.

З іншого боку, в дуже багатьох групах ситуація абсолютно інша. Так, в групі всі настроєні один до одного доброзичливо і із задоволенням проводять разом багато часу. Але в процесі цього проведення часу час витрачається на сумісне байдикування, смакування анекдотів і так далі. І проте навіть цей досвід виявляється нерідко вельми корисним.

По-четверте, взаємодія в групі однолітків грає чималу роль в *розвитку самосвідомості людини*. Природно, що ця роль різна у зв'язку з статеві віковими, соціокультурними і індивідуальними характеристиками людини.

Вельми істотна взаємодія в групі однолітків впливає на формування **образу Я** дитини, підлітка, хлопця, дівчини, бо група для них своєрідне дзеркало, яке з тією або іншою мірою адекватності або спотворення відображає їх властивості, що виявляються в процесі взаємодії або групи, що відчуються членами. Таким чином, людина, що росте, отримує певну інформацію про самого себе (вона складається

з результатів його дій, з реального і передбачуваного ним відношення до нього інших людей). На основі цієї інформації у дитини, підлітка, хлопця або дівчини формується певний образ самого себе. Потрапляючи в найрізноманітніші ситуації спілкування в групі, користуючись нормами і характеристиками, сприйнятими від її членів і з практики життя групи, діти, підлітки, хлопці і дівчата пізнають ті або інші сторони своєї особи. Спілкуючись в групі, вони нерідко отримують про себе інформацію в оцінних термінах.

Роль групи однолітків в становленні образу *Я* її членів має деякі вікові особливості.

Якщо молодший школяр, співставивши себе з однолітками, частково ще орієнтується на ті оцінки, які дає йому і його товаришам вчитель, то підліток в першу чергу співвідносить себе з групою однолітків, враховуючи те, наскільки її члени схвалюють або не схвалюють які-небудь його властивості, що виявляються в справах, вчинках. Старшокласники ж пізнають себе, головним чином, виходячи з відношення до себе приятелів, друзів, а також порівнюючи себе з лідерами (навіть неприємними їм) або з визнаними «еталонами» в групі (ерудитами, спортсменами і ін.).

На підставі уявлення про себе, що склався під впливом групи, підлітки нерідко конструюють власну лінію поведінки, будують відносини не тільки з групою, але і з тими, що оточують. Спотворена образу, що склався, *Я* може привести до того, що людина, що росте, виявляється позбавленою більш менш певного уявлення про себе або це уявлення різко розходиться з його реальним чином.

По-п'яте, група однолітків – *арена самореалізації людини*, особливо в підлітковому і юнацькому віці.

У групі людина, що росте, дістає дійсну або ілюзорну (що найчастіше не усвідомлюється) можливість реалізувати себе і особистісно, і зовні.

Особистісно – тому що в компанії однолітків він відчуває себе рівним, прийнятним, а отже, цінним. Це украй важливе відчуття, без якого важко розлучатися з дитинством, рвати емоційну пуповину, що пов'язує з батьками. Воно, це відчуття, дозволяє рахувати себе на кожному віковому етапі що «вже виріс».

В той же час в групах однолітків йде і зовнішня реалізація себе: бути таким, як всі, відповідати стандартам моди, поведінки. Вже молодшого підлітка починає долати смутний неспокій: «Чи такий я, як всі?» Чим старше він стає, тим нав'язливіший цей сумнів. Наявність

компанії допомагає переконатися в тому, що з цим все гаразд. (Інша справа, що вже в старшому підлітковому віці паралельно виникає інший неспокій: «Невже я такий, як всі?»)

Група однолітків створює різноманітні умови для самореалізації своїм членам вже тому, що їх спілкування нерідко відрізняється психологічною і змістовною багатогранністю. У ньому часто поєднуються такі здавалося б несумісні компоненти, як філософський діалог, висока символіка, авантюрна фантастика і натуралізм трущоби (цей ряд визначень запозичений у М.Бахтіна, який застосовував його, природно, по відношенню до інших предметів). Кожен з цих компонентів може мати різний рівень змістовності, якраз відповідний для рівня розвитку членів групи.

По-шосте, група однолітків грає провідну роль в самоствердженні людини, особливо до настання молодості.

Сама наявність групи допомагає відчувати свою потрібність комусь, упевненість в собі і своїх силах. Група – джерело високої самоповаги, бо від неї чекають (і часто отримують) високу оцінку своїх якостей, вчинків, особи в цілому, що набагато важливіше за оцінки решти всіх людей. Той, хто не має приятелів, хоч би ілюзії дружньої компанії, відчуває своє життя неповним, себе – невдахою, свої можливості – нереалізованими.

Позитивну роль в самоствердженні група грає в тому випадку, якщо взаємодія в ній не тільки інтенсивна, але і змістовна, коли підліток, хлопець або дівчина не тільки відчують себе в ній прийнятими на рівних, але і мають приятелів і друзів, коли їх зовнішньо групові зв'язки не сприймаються товаришами і ними самими як щось чуже цій групі.

По-сьоме – соціалізуюча функція групи однолітків: взаємодія в ній може стати **стимулом до самозміни людини**. Причому як позитивного – самовдосконалення і самобудівництва, так і негативної – саморуйнівної поведінки. Останнє особливо часто зустрічається в підліткових і юнацьких групах.

Стимулом до самозміни можуть стати як характер занять в групі, так і прагнення бути схожим на її лідера.

Самозміна в групі однолітків може мати глибинний характер, а може мати суто пристосувальну властивість.

Всі виділені соціалізуючі функції групи однолітків реалізуються по-різному і по ступеню ефективності, і по змістовній спрямованості залежно від статі і віку членів групи і їх індивідуальних особливостей; від спрямованості групи і інших її характеристик.

Група однолітків залучає своїх членів до культури даного суспільства, навчаючи поведінці, відповідній етнічній, релігійній, регіональній, соціальній приналежності членів групи.

Група однолітків істотно впливає на соціальний і особовий розвиток людини, створюючи для цього сприятливі або несприятливі умови, стимулюючи або гальмуючи вирішення вікових завдань – розвитку самосвідомості, самовизначення, самореалізації і самоствердження.

У останні десятиліття групи однолітків стали одним з найважливіших мікрочинників соціалізації підростаючих поколінь. Їх роль значно зросла в порівнянні з попередніми епохами, чому сприяли ряд обставин.

Урбанізація веде до того, що все більше число дітей, підлітків, хлопців і дівчат живуть в містах, де мають можливість спілкуватися з великим числом однолітків; це спілкування, як правило, не контрольоване дорослими. Перетворення великої сім'ї на малу, зростання числа одиноких і неповних сімей, дезорганізація сім'ї підвищили необхідність для молодших її членів шукати спілкування поза домом, як своєрідну компенсацію дефіциту емоційних контактів з батьками. Загальнодоступне джерело знань – засоби масової комунікації – сприяє тому, що підростаючі покоління стали більш однорідними за середнім рівнем освіченості, і культурного розвитку загалом (за наявності порівняно нечисленної «групи підтримки»). На консолідацію підлітків, хлопців і дівчат в групах однолітків істотно впливає мода, яка задає еталони не тільки одягу і зачісок, але і всього стилю життя.

Діти, підлітки, хлопці і дівчата одночасно входять в декілька груп, спілкування в яких може мати істотні відмінності.

Неформальні групи впливають на соціалізацію дітей, підлітків, хлопців і дівчат залежно від їх складу, спрямованості, стилю лідерства, а головне – від міри значущості для того або іншого їх члена.

3. Поняття «молодіжної субкультури».

Поняття «молодіжна субкультура» (позиціонується як певне явище, основою якого є інноваційні потенції молодіжної культури, джерело подальшого прогресивного розвитку суспільної культури) у сучасному науковому вимірі не має загальноприйнятого трактування.

Наприклад, Т. Латишева вважає, що молодіжна субкультура – сукупність естетичних, політичних та інших ціннісних орієнтацій,

моделей поведінки, символіки, стилю життя та зовнішньої атрибутики будь-якої групи молоді.

Д. Хебдідж зауважує, що субкультури займають складне двояке положення у суспільстві, не асоціюючись автоматично з «істинним» супротивом суспільним структурам, балансуючи між «ствердженням та відповіддю, комерціалізацією та бунтом, супротивом та відповідністю».

Молодіжні субкультури позиціонуються також як барометри сучасності, вираження основних структурних та культурних перетворень в суспільстві. Вираження та стилі молодіжних субкультур набувають особливих характеристик в певні історичні періоди, реагуючи на соціальні зміни, що впливають на балансування між елементами субкультур та загальної культури.

Т. Йохансен стверджує, що субкультури та загальна культура з часом змінюються, і, як правило, поєднуються. Дослідник, вивчаючи зв'язок між субкультурами та актуалізацією певних цінностей, думок та практик, наводить бодибілдінг як приклад тенденції перевтілення субкультурних цінностей і настроїв у прийнятні способи ставлення до здоров'я та тіла. Бодибілдінг перетворюється на фітнес, проте його основні цінності – тренувані м'язи, тверде тіло, здоров'я та аскетизм, широко представлені в багатьох інших розповсюджених та домінуючих соціокультурних моделях, відповідно загальна культура інтегрує певні атрибути та цінності образу життя субкультур.

Варто зауважити, що молодіжні субкультури, як відносно самостійні структури в загальній культурній системі, включають в себе й специфічний набір соціально-психологічних ознак, у тому числі соціально-психологічні якості, потреби та мотиви, інтереси та мету, ціннісні орієнтації та норми, що впливають на стиль життя та мислення.

Д. Парфенюк зауважує, що представниками молодіжних субкультур є молодь віком 14–22 років зі специфічною соціально-психологічною спрямованістю, яка визначається характеристиками мотиваційної галузі, соціально-психологічними якостями та диспозиційною концепцією соціальної поведінки особистості.

Сучасні молодіжні рухи в Україні можна назвати своєрідною «молодіжною культурою», що містить у собі різноманітні напрямки і якісно відмінні види діяльності молоді. Саме поняття «молодіжна культура» є багатозначним і має безліч синонімів. Так, у залежності від ідеологічної спрямованості, говорять про «молодіжну культуру», про «часткову молодіжну культуру», «молодіжну субкультуру» і навіть про «контркультуру».

Порівняно безпечне поняття **«молодіжна культура»** у більшості випадків характеризує порушення відносин між молодими людьми та їхніми батьками; радикальний же термін **«контркультура»** означає серйозний конфлікт між молоддю і суспільством, що за певних обставин може перерости у свого роду «молодіжну революцію».

Термін **«неформальний молодіжний рух»** не цілком тотожний терміну «молодіжна субкультура», позаяк є ширшим поняттям. Неформальним молодіжним рухом можна назвати систему молодіжних субкультур і широкої неорганізованої молодіжної діяльності у взаємозв'язку між собою і з суспільством загалом. У свою чергу, молодіжний неформальний рух є частиною ширшого середовища «андеграунду».

Деякі дослідники вважають, що неформальний молодіжний рух, андеграунд і молодіжні субкультури – це явища одного порядку, чи взагалі – терміни, тотожні за своєю суттю. Однак, ці поняття відрізняються. **Андеграунд** – це контркультурне середовище, до якого належать не тільки молодіжні субкультури, але й специфічні спільноти людей, які за віком не підпадають під поняття «молодь». Окрім того, андеграунд – це не тільки середовище культурних ініціатив, але явище як соціальне, так і політичне. Він відбиває ту суспільну активність, що не вписується в загальну соціальну і політичну систему. Молодіжні субкультури є передовими спільнотами андеграунду. Фактично вони визначають характер і напрямки андеграунду.

Молодіжна субкультура – будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, норми і цінності.

Молодіжна контркультура – об'єднання молоді, що має всі ті елементи культури, що й субкультура, але чиї норми та цінності перебувають в активній чи пасивній опозиції до існуючих у суспільстві норм і цінностей.

По суті, молодіжні субкультури – це результат пошуку своєрідної, нової ідентичності, створення нового стилю. Джерелом цього стилю можуть бути романтизовані чи ідеалізовані образи іншої цивілізації чи культури («культурні міти» або «культурні утопії»). Для молодіжних субкультур Заходу джерелами «нового стилю» стали культури Азії, Африки й американських індіанців. Це було радше конструювання, ніж запозичення: образ чужої культури очищався від рис, які не сприймалися середовищем, поповнювався власними інтерпретаціями культурних феноменів. Тому результат міг кардинально відрізнитися від оригіналу.

Джерелом конструювання «культурних мітів» вітчизняних молодіжних субкультур став насамперед Захід.

Причина появи молодіжних субкультур спільна як для західних країн, так і для України. Молодь завжди прагне до спілкування з ровесниками, намагається втекти від духовної самотності в родині, у суспільних інститутах, іноді це спроба піти від суспільства загалом. Цю самотність переживають як діти забезпечених батьків, так і вихідці з малозабезпечених родин. Окрім духовної самотності молоді людини існує і соціальний підтекст – визначення ролі та місця молоді в суспільстві. Розквіт молодіжних субкультур на Заході збігається з кризою суспільних цінностей індустріальної епохи, самих основ капіталістичної системи. Молодим пропонували слухняно успадковувати приклад своїх батьків, що будували для них світ споживання і достатку, ініціатива не схвалювалася. Протест американської молоді шістдесятих років відбувався під гаслом Сартра: «Вони украли в мене сенс життя!».

Дослідники сходяться на думці, що андеграунд формується з тих, хто «видав» із суспільства. Багато дослідників підкреслювали роль дезадаптації, невміння увійти в трудовий чи навчальний колектив, конфлікти в родині у формуванні альтернативних молодіжних спільнот.

Субкультура – соціальне угруповання, яке об'єднане тим, що кожен з його представників себе до нього зараховує (тобто ідентифікує). Члени такого угруповання можуть формувати групи безпосереднього спілкування (компанії, клуби, тусовки), але їхній зв'язок одне з одним може відбуватися і віртуально, завдяки захопленню одним героєм. Наприклад, субкультура «толкієністів», які грають в рольові ігри за мотивами фентезі-повістей Толкієна найчастіше мають власні клуби, а «поттеромани» (фанати Гаррі Поттера), як одна з наймолодших субкультур, ще тільки формується, то її прихильники згуртовані тільки віртуально завдяки книжкам Джоан Роулінг.

Кожен представник чи носій субкультури приймає норми, цінності, картину світу, стиль життя та інше – за зразок свого існування. Але паралельно з цим існують і зовнішні атрибути, які свідчать про приналежність до певного угруповання, як наприклад: жаргон (сленг), зачіска, одяг, зовнішній вигляд та ін. Наприклад, для хіппі було характерне довге волосся, а для панків – вистрижена голова зі смужкою волосся посередині, яка називається «ірокез». Чи от інша ілюстрація – скінхеди своїм взуттям вважають тільки черевики фірми «Dr. Martins», а байкери не визнають черевиків і воліють навіть влітку ходити в шкіряних чоботях, і бажано з кованою підошвою.

Найчастіше субкультури виникають довкола певного центру чи ініціатора, який проповідує певні новації у сфері музичних стилів, способу життя, ставлення до якихось соціальних явищ. Ідейний центр формує цілісну картину світу, ставлення до нього, випрацьовує спеціальні тексти, які набувають статусу культових (або у когось запозичує ці тексти і проголошує їх такими, що пасують до їхнього вчення, як було з роботами Карлоса Кастанеди, які писалися ним зовсім не для хіппі, але які хіппі визнали за свої, головню через те, що в них багато йшлося про вживання галюциногенних речовин).

4. Класифікація молодіжних субкультур.

Типологізація субкультур

Наприкінці ХХ ст. дослідниками активно розробляються різноманітні типологізації молодіжних субкультур. Відповідно до специфіки вітчизняного соціокультурного простору, найбільш доцільною, на наш погляд, є типологізація, запропонована Д. Колтуновим:

- за критерієм періоду розвитку – ретро-субкультури (бітники, стиляги, хіппі), субкультури недавнього минулого (байкери, люгери, металісти, гопники, скінхеди, панки, рокери та ін.) та субкультури нового часу (гламур, хіп-хоп, ролевики, толкієністи, хакери, фріки);

- за критерієм світогляду – світоглядні субкультури (панки, рокери, хакери, хіпі, скінхеди, люгери, пацифісти, нью-ейдж, гопники) та стилістично-світоглядні субкультури (готи, емо, хіп-хопери, ролери, ролевики, скейтери, граффітери, геймери, бітломани);

- за інтересами та гендерною орієнтацією – музичні (металісти, рокери, панки, хіп-хопери, рейвери), світоглядні (емо, гламур, готи, хіппі), асоціальні (гопники, скінхеди, нацисти, любери), спортивні (байкери, ролери, скейтери, футбольні фанати), релігійні (нью-ейдж, кришнаїди, сатаністи), ігрові (толкієністи, ролевики), соціально-активні (пацифісти, товариства охорони оточуючого середовища та тварин), інтернет-субкультури (геймери, хакери);

- за ступенем прийняття субкультурних норм – інституціональні (бітломани, графітери, рейвери) та нонінституціональні субкультури (нью-ейдж, рокери, хіппі);

- зв'язком із інформаційними технологіями – реальні та віртуальні субкультури.

Зауважимо, що досить популярною є типологізація субкультур за першим критерієм на дві групи, які зарубіжні науковці умовно визначають як «реанімовані» та «сучасні» молодіжні субкультури,

вітчизняні – як «традиційні» та «нові». До першої групи належать байкери, бітломани, бодібідери, панки, рокобіли, скінхеди, хіп-хопівці та хіпі, а до другої – брейкери, геймери, гопники, готи, емо, індіаністи, металісти, толкієністи, уніформісти, репери, рейвери, фурі та ін.

З урахуванням спільних цільових установок (музичні, спортивно-ігрові, кримінальні та субкультури «стилю життя») та гендерного орієнтування їх представників (андрогінно та маскулінно орієнтовані субкультури, а також субкультури без вираженої тендерної орієнтації), можемо виділити такі напрямки як: анархо-нігілістичні (радикально-деструктивні) – панки, скінхеди, металісти, сатаністи, хакери; романтико-ескапістські – хіпі, готи, емо, індіаністи; гедоністично-розважальні: байкери, гламурщики, растамани, рейвери, графіттери, репери та ін.

Провідною тенденцією сучасного світового соціокультурного простору є розширення субкультурних утворень, формування своєрідного конгломерату субкультур (метал, альтернатива та «dark-культура»), що поєднані загальними специфічними характеристиками (загальна візуальна, художня або музична стилістика, форми та способи проведення дозвіллевої діяльності), мають споріднені семіотичний і сенсовий виміри та єдиний комунікаційний простір. Т. Латишева стверджує, що інтегрування та сублімація молодіжних субкультур призводить до трансформації ідентичностей їх представників (вони усвідомлюють власний зв'язок з конгломератом, водночас заперечуючи приналежність до певної субкультури).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке «група» у соціології? Які бувають групи?
2. Що зумовлює вступ людини до неформальної групи?
3. Що являє собою група однолітків і за якими параметрами можна їх класифікувати?
4. Що є фактором утворення груп однолітків?
5. Які ролі можна визначити в групах однолітків?
6. Які соціалізуючі механізми притаманні для груп однолітків?
7. Які соціалізуючі функції груп однолітків?
8. Чому групи однолітків стали одним з найважливіших мікрочинників соціалізації підростаючих поколінь у сучасному місті?
9. Що таке «молодіжна субкультура»? Які її характеристики?
10. Дайте класифікацію молодіжним субкультурам.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ЗАСВОЄННЯ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ

План.

1. Соціальний статус і соціальні ролі особистості. Рольовий конфлікт.
2. Гендерна соціалізація.
3. Політична соціалізація.
4. Економічна соціалізація.

Література

1. Авер'янова Г.М., Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г.М. Авер'янова, Н.М.Дембицька, В. В. Москаленко. Київ : «ППП», 2005. 323 с.
2. Береза В. О. Політична соціалізація особистості: сучасні тенденції. Держава і право. Серія : Політичні науки. 2016. Вип. 72. С. 172-180.
3. Бідаш К. Політична соціалізація особистості та її роль у політично обумовлених сімейних конфліктах. Socialization & Human Development. 2024. Iss. 1. С. 65-92.
4. Галан Ю.. Гендерна соціалізація як одна із причин маргіналізації особистості в сучасному світі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. 2015. № 1(3), С. 15-18.
5. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / заг. ред. В. В. Москаленко. Київ, 2008. 336 с.
6. Кравець В. П. Гендерна педагогіка : навч. посібник. Тернопіль : Джура, 2003. – 416 с.
7. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель. 2006. № 3(17). С. 3-17.
8. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
9. Ніжинська М. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості. Collection of scientific papers «SCIENTIA». Lisbon, Portuguese Republic. 2025. С. 127-134. URL: <https://lnk.ua/C2re4GkAL>
10. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб./ МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компринт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
11. Уханова Н. С. Політична соціалізація молоді як передумова формування інформаційної культури. Інформація і право. 2020. № 3. С. 127-135.

1. Соціальний статус і соціальні ролі особистості

Ми живемо у стратифікованому суспільстві, тобто у суспільстві, де має місце соціальна нерівність. Окремі члени суспільства і соціальні групи різняться між собою за рівнем багатства й доходів, обсягом владних повноважень і доступом до політичної влади, за рівнем освіченості і престижністю професії, і завдяки цьому – вони займають неоднакове

місце у соціальній ієрархії. Розрізняють статуси соціальний і особистий. **Соціальний статус** – це становище індивіда (або групи людей) у системі соціальних зв'язків і відносин, що обумовлюється її приналежністю до певної соціальної спільноти та визначає сукупність її прав та обов'язків.

Статус людини формується різноманітними ознаками, серед яких є ті, які успадковуються – стать, етнічна приналежність, соціальне походження, а також ті, які людина здобуває завдяки власним зусиллям – освіта, професія, доходи тощо. Відповідно до цього розрізняють статус **аскриптивний** (приписаний) і статус **здобутий**.

Будь-яку людину можна охарактеризувати за допомогою певного статусного набору – це сукупність усіх статусів, що має дана людина. Якщо соціальний статус визначає місце індивіда в суспільстві, то – особистий його позицію в середовищі безпосередньо до оточуючих його людей. **Особистий статус** – це становище людини в малій (первинній) групі, що обумовлюється тим, як ставляться до нього оточуючі.

Але її положення у суспільстві визначає, так званий, **головний статус**.

Головним є статус, який визначає стиль життя людини, коло її спілкування, манеру вдягатися тощо.

У соціології використовуються також поняття соціальна позиція та соціальний престиж (франц. prestige – авторитет, престиж). Поняття «соціальна позиція» відображає усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, інтереси і цінності якої людина розцінює як свої власні та прагне реалізувати їх у своїй діяльності. Важливо розуміти, що люди, які об'єктивно за своїм походженням або належністю є членами однієї спільноти, можуть ототожнювати себе з іншою, свідомо відстоювати її інтереси. Самосвідомість людини як суб'єктивний чинник формування її соціальної позиції, як правило, відбиває складну сукупність соціальних зв'язків і відносин, складність соціальної структури суспільства.

Відповідно до пануючої у суспільстві системи цінностей, суспільна свідомість порівнює окремі соціальні групи, належних до них людей за статусними ознаками та вибудовує їх ієрархію.

Співвідносна оцінка, яку дає суспільство статусу особи або соціальної групи, називається соціальним престижем. У соціологічних дослідженнях престижність позиції визначається за допомогою таких індикаторів, як рівень освіти, престиж професії та рівень доходів (добробуту). Визначений на основі досліджень інтегральний показник

називають соціально-економічним індексом позиції (узагальненим статусом).

Інтеграція особистості до соціального середовища забезпечується не лише шляхом обіймання статусної позиції, а й засвоєнням особистістю відповідних соціальних ролей. Виконуючи соціальні ролі, людина безпосередньо включається у **життєдіяльність різноманітних соціальних груп.**

У сучасному суспільстві кожна людина виконує низку ролей, скажімо, студента, громадянина держави, сина, члена спортивної команди, клієнта, покупця та інші. Уся сукупність соціальних ролей, що виконується однією особистістю, називається рольовим набором. Людина не є абсолютно вільною у виборі та виконанні ролей. Набір ролей визначається її соціальним положенням у конкретній соціальній структурі – демографічній, сімейно-родовій, економічній, професійній, політичній тощо.

Соціальні ролі – це певні способи дій, поведінки індивіда (або групи), які відповідають прийнятим у суспільстві нормам та здійснюються залежно від соціального статусу. Якщо сам **статус** визначає позицію людини в суспільстві (учень, студент, військовий, дружина), то **соціальна роль** – функція, яка виконується нею в даній позиції. Функції (рольові дії) в кожному суспільстві визначаються загальноприйнятими в ньому нормами і часто закріплюються в різних документах (законах, правилах, інструкціях, статутах і т. п.).

Вимоги оточення (у вигляді приписів, побажань, очікувань) щодо виконання певних соціальних ролей втілюються у конкретні соціальні норми.

Соціальні норми – сукупність, зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності.

Для забезпечення належного виконання вимог створюється система соціальних санкцій позитивного і негативного характеру. Санкції існують тому, що далеко не всі члени суспільства належним чином виконують свої ролі. Головне призначення санкцій – привести поведінку людини у відповідність до соціальної норми, застерегти людину від порушень.

Соціальна роль є важливим засобом реалізації творчого потенціалу особистості, її розвитку, розкриття здібностей. Виконання ролі вимагає від людини певного обсягу знань, вмінь, досвіду, відповідного

інтелектуального та психологічного напруження. Людина формує ставлення до виконання своєї ролі – від активного, цілеспрямованого, творчого, відповідального до байдужого, пасивного. Порівнюючи результати виконання ролі з аналогічними діями інших людей, кожен з нас формує самооцінку, знаходить додаткові стимули для подальшого самовдосконалення особистості.

Якщо рольові вимоги не відповідають внутрішнім потенціалам особистості, її статусу, то виникає конфлікт між роллю та людським «Я». У таких випадках, як це показав ще З. Фрейд, спрацьовують захисні психологічні механізми – людина знаходить аргументи на користь своєї поведінки, виправдовує себе, але нерідко під впливом почуття тривоги, провини, постійної психологічної напруги відмовляється виконувати певні ролі, звільняється з роботи, розлучається, змінює коло спілкування.

Властивості особистості, що сформувалися унаслідок виконання нею певних ролей, змінюють структуру особистості. Соціальний статус людини, як і статус групи, до якої вона належить, мають вирішальне значення у формуванні властивостей особистості, зі зміною статусу діапазон властивостей особистості розширюється (був учнем – став студентом).

2. Гендерна соціалізація

В широкому розумінні гендерна соціалізація – це формування особистості як представника певної статі. Проблема гендерної соціалізації не є новою, проте актуальність її не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. Як і раніше, дослідників цікавлять питання, особистісних відмінностей чоловіків і жінок, закономірності формування психологічних особливостей статі, фізіологічні основи статевих відмінностей, формування гендерної ідентичності особистості, набуття гендерних ролей та ін.

Стать – це комплекс анатомічних, репродуктивних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку. В залежності від аспекту дослідження статі розрізняють: *біологічну стать* – це сукупність контрастуючих генеративних ознак осіб одного виду; *психологічну стать* – це характеристика особистості і поведінки індивіда з точки зору маскулінності-фемінності. **Маскулінність** – сукупність ознак, які відрізняють чоловіка від жінки. **Фемінність** – це сукупність ознак, які відрізняють жінку від чоловіка. Поняття «гендер» (рід) означає стать як *соціальне явище*, як усе те соціальне, що утворюється над

біологічною статтю. Отже **гендер** – це соціально-психологічне поняття, яке визначає статус людини з точки зору маскулінності або фемінності.

Дослідження психологічних відмінностей між статями здійснюється диференціальною психологією.

Бути чоловіком або жінкою - це не просто бути людиною з жіночою або чоловічою анатомією чи фізіологією; одного цього недостатньо. Необхідно, **по-перше**, щоб людина сама відчувала себе представником чоловічої або жіночої статі, а, **по-друге**, щоб це відчуття було в гармонії з прийнятими у суспільстві зразками поведінки. Отже, статеві відмінності формуються під впливом соціального оточення в результаті входження людини в певну соціокультурну систему через засвоєння її норм.

Гендерна соціалізація охоплює широке коло проблем, в основі вираження яких лежать такі **принципи**:

- 1) гендерна поведінка це не біологічне, а соціальне явище;
- 2) гендерна поведінка і установки індивідів зумовлені соціонормативною культурою суспільства;
- 3) гендерна поведінка, з одного боку, зумовлена біологічною природою людини, а з другого детермінована логікою культури як системного цілого;
- 4) гендерна поведінка індивідів різних суспільств і культур має багато спільного, проте вона різноманітна, історично мінлива і звідси впливає необхідність її порівняльно-історичного аналізу;
- 5) різні соціальні групи і верства одного й того ж суспільства можуть істотно відрізнятись за своїми установками і поведінкою, а тому існують чисельні статеві, вікові, етнічні і інші гендернорольові культури;
- 6) окремі елементи гендерної культури пов'язані з більш загальними соціокультурними явищами (гендерна культура пов'язана з загальною культурою). Це правильно не тільки щодо певних норм культури поведінки, але й поведінки окремих індивідів, яку можна зрозуміти тільки у зв'язку з їх конкретною соціальною належністю, статусно-рольовими характеристиками і т.ін.

Потрібно розрізняти поняття «**гендерна соціалізація**» і «**гендерне виховання**». В останньому наголос зроблено на цілеспрямованості процесу.

На відміну від статевого виховання цілі і програми статевої соціалізації ніхто спеціально не формулює, у неї немає спеціальних методів і відповідних виконавців. Дослідження формування особистісних характеристик дітей показують, що «непрямі» соціалізуючі впливи, наприклад, батьків, відбиваються на поведінці дітей не менше, а

може й більше, ніж впливи «прямі» – виховуючі. Статеворольове виховання є важливою стороною статево-рольової соціалізації, однією з її форм, але окрім цієї форми, існують також так звані «стихійні», незаплановані форми гендерної соціалізації.

В гендерній соціалізації можна виокремити такі **функції**:

- **соціальну адаптацію**, яка означає стандартизацію мови, жестів, характерних для індивідів певної статі, сприйняття гендерних стереотипів, засвоєння гендерних цінностей, значень, символів, формування соціального характеру гендера;
- **інкультурацію** – засвоєння традицій гендерної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню;
- **інтерпретацію особистості**, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей, інтересів, формування гендерної ідентичності, відповідності між психічною статтю і гендерною роллю.

Гендерна соціалізація здійснюється на рівні суспільства через такі **інституції**, як:

- **сімейна інституція**,
- **система навчання, виховання**
- **система ідеологічного впливу**, як свідомо організована, запрограмована і спеціалізована діяльність суспільства з метою формування у індивідів певних гендерних властивостей.

Успішність організації процесу гендерної соціалізації цими інституціями пов'язана з наявністю у них системи цілеспрямовано орієнтованих нормативів і стандартів гендерної поведінки в типових ситуаціях. Засвоєння індивідами ціннісно-нормативної системи суспільства відбувається завдяки трансформації її у всі інші системи соціального оточення індивіда, аж до груп безпосереднього міжособистісного спілкування, завдяки якому тільки-но і здійснюється процес **інтеріоризації** соціальних норм і цінностей.

Можна умовно виділити **три сфери, в яких здійснюється гендерна соціалізація**:

- поведінкова;
- сфера спілкування;
- сфера самосвідомості.

Протягом всього процесу гендерної соціалізації особистість засвоює моделі **гендерної поведінки**, які є позитивними для чоловічої і жіночої статі. Люди демонструють оточуючим, наскільки вони по відношенню до суспільства займають чоловічу, жіночу, або кроссгендерну позицію

своїми висловлюваннями на цю тему, поведінкою. Це публічне, зовнішнє вираження гендера називається гендерною поведінкою.

Друга сфера, в якій відбувається процес формування особистості, - це **спілкування**. В контексті гендерної соціалізації спілкування розглядається з боку засвоєння норм спілкування як з особами своєї, так і з особами протилежної статі. Важливою проблемою в зв'язку з цим є виховання гетеросоціальності як властивості особистості, через яку виявляється зрілість гендерної ідентичності чоловіка або жінки в системі їх міжстатевого спілкування. Ця проблема пов'язана також з вихованням культури міжстатевого спілкування у відповідності з нормами і законами суспільства.

Третя сфера, в якій відбувається формування особистості – це **розвиток самосвідомості**. В контексті гендерної соціалізації розвиток самосвідомості особистості розглядається як процес усвідомлення нею своєї статі. Людські істоти мають чітке внутрішнє відчуття своєї належності до певної статі. Це внутрішнє сприйняття статі визначається як гендерна ідентичність.

Гендерна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї статевої належності, суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється у єдності статевого усвідомлення та поведінки. Трагічність долі тих, хто не зміг сформувати гендерну ідентичність, переконує в тому, наскільки важливим для особистості є цей психологічний стан. Усвідомлення себе певною статтю - це усвідомлення себе людиною, особистістю. Тому гендерна ідентичність є основним компонентом самосвідомості людини, стрижнем її цілісності.

Гендерна ідентичність формується поступово в процесі гендерної соціалізації. Вирішальним етапом її формування є **підлітковий вік**. В цей період відбувається її **остаточне** формування.

Отже, процес гендерної соціалізації здійснюється як єдність змін у всіх трьох визначених сферах. У сукупності вони створюють для індивіда дійсність, яку він розширює, де він спілкується, пізнає і діє, засвоюючи не тільки своє найближче мікросередовище, але й всю систему соціальних відносин. З перших днів життя дитини соціальне оточення відіграє вирішальну роль у вихованні особистості як статі.

Стадійність процесу гендерної соціалізації

Процес статевої соціалізації починається з раннього дитинства, продовжується довгі роки і **відбувається стадійно**. Можна виокремити принаймні **такі періоди** гендерної соціалізації.

Первинна гендерна соціалізація. Період первинної гендерної соціалізації охоплює декілька вікових стадій:

- 1) від народження до початку навчання в школі;
- 2) від початку навчання в школі до соціальної зрілості.

У відповідності з *роллю провідної діяльності дитини*, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль у гендерній соціалізації, можна виділити **два важливих** етапи в первинній гендерній соціалізації:

по-перше, дитинство, в якому домінуючим інститутом є **сім'я**, а провідною діяльністю – **гра**,

по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, щодо сім'ї приєднується такий інститут, як **школа**, а провідною діяльністю стає **спілкування** з однолітками.

Вторинна гендерна соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується *все життя*. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого.

Якщо виходити з тези, що особистістю не народжуються, а нею стають, то ясно, що процес гендерної соціалізації за своїм змістом є процес, який починається з перших хвилин життя людини. При народженні спостерігається відносно небагато помітних відмінностей між статями. Взаємодіючи все більше з соціальним оточенням, діти засвоюють певні ролі, а потім, в період статевого дозрівання, гормональні фактори викликають значні зміни у статевій диференціації, збільшуючи відмінності між чоловіками і жінками. Більшість спеціалістів вважає, що хлопчики і дівчата в процесі виховання зазнають різного з ними поводження, що отримало назву диференціюючої соціалізації. В кожному суспільстві від жінок і чоловіків очікується відповідність приписаним ролям, і в кожному суспільстві чоловіки і жінки мають досить узгоджені уявлення про ці очікування, незалежно від того, подобаються вони їм чи ні. Підростаючи, діти підлягають подальшій соціалізації і засвоюють зразки поведінки, які вважаються прийнятними для їх статі. Поступово дитина все більше усвідомлює стать свого тіла, наявність у себе чоловічих або жіночих статевих органів і визначає їх як частину своєї статевої природи. Всі ці фактори приводять до розвитку первинної гендерної ідентичності.

Показником гендерної зрілості є формування у індивіда соціально-типових гендерних рис в результаті засвоєння ними стандартів гендерної культури. Гендерна зрілість – це не застигла сукупність раз і назавжди даних гендерних особливостей, а динамічна система, що постійно

розвивається. Особистість, вступаючи в нові зв'язки і взаємини з іншими людьми, змінюється все життя. Входження людини в нові для неї групи, прийняття нових ролей, позицій, зміна соціальних установок, мотивів, потреб триває безперервно. **Процес гендерної соціалізації** особистості продовжується до тих пір, *поки продовжується її спілкування, соціальне пізнання, соціальна активність.*

Звичайно, що в молоді роки цей процес протікає більш інтенсивно, ніж у старших людей, що досягли певного ступеня зрілості. Соціальне середовище – явище динамічне. Тому результатом гендерної соціалізації є все нові й нові гендерні властивості, яких потребує життя. А тому, розглядаючи с гендерну соціалізацію як процес, не можна стверджувати, що він завершується на якійсь стадії життєдіяльності індивіда. Сучасний стан трансформації всіх сфер життя не може не впливати на зміни вимог, які пред'являються особистості. У зв'язку з цим виникає безліч проблем, вирішення яких потребує наукового аналізу закономірностей процесу гендерної соціалізації

Отже, гендерна соціалізація – це цілісний процес, в результаті якого людина досягає найвищого ступеня вираження своєї належності до чоловіка чи жінки.

3. Політична соціалізація

Поняття політичної соціалізації.

Поняття «політична соціалізація» виникло у західній соціальній і політичній психології за аналогією з поняттям «соціалізація» для визначення і описування суспільних процесів, в результаті яких індивід приймає відповідну політичну позицію.

В широкому розумінні політична соціалізація - це процес включення індивіда в політичну систему суспільства, в результаті чого у нього формуються особистісні якості, завдяки яким він адаптується до цієї системи. Людині, щоб сформуватись як громадянину, необхідно отримати систему політичних цінностей, ідей, в які вона може вірити, і орієнтацій в політичному середовищі, які дозволяють їй адаптуватись до нього. Політична соціалізація на рівні індивіда являє собою втілення вимог політичної системи у внутрішню структуру особистості, інтеріоризацію її основних політико-культурних елементів. **Центральним моментом політичної соціалізації є формування адекватних уявлень про владу і владні відносини.**

Політична соціалізація є необхідною умовою функціонування суспільства. Вона є найбільш ефективним механізмом підтримки її

політичної системи, її зміцнення і стабілізації. В процесі політичної соціалізації відбувається відтворення інститутів політичної системи і здійснюється спадкоємність найважливіших політичних цінностей.

Стадії процесу політичної соціалізації та його агенти

Як і загальний процес соціалізації, політична соціалізація здійснюється поетапно і продовжується протягом всього свідомого життя людини. В ньому виділяються різні стадії, що обумовлено віковими змінами особистості. Більшість дослідників виділяють три вікових стадії політичної соціалізації.

Перша стадія може бути визначена віковим відрізком від **4 до 12 років**. Для неї характерно, перш за все, переважний розвиток емоційних компонентів майбутніх політичних установок і визначальний вплив на дитину батьків.

Друга стадія – 12-18 років. Ця стадія визначається швидкою інтеграцією емоційних компонентів з когнітивним змістом і формуванням в основному закінчених політичних установок. Розширюється коло соціальних факторів, які впливають на політичний розвиток індивіда.

Третя стадія охоплює **весь період** життя людини. Тут відбувається або стабілізація політичних установок на тому когнітивному рівні, який вже досягнуто, або подальший розвиток і поглиблення їх когнітивного змісту, або їх трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда. Кожна стадія пов'язана з попереднім розвитком, інтегрує все те, що було накопичено раніше.

Американські дослідники Д. Істон і Дж. Денніс виділили 4 специфічних риси сприймання дітьми влади: *політизація, персоналізація, ідеалізація і інституціоналізація*.

Політизація означає усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади існує інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею. Першими носіями такої влади, як правило, у свідомості дітей опиняються представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватись навіть батьки. Тут починають закладатись всі перші елементи законослухняності і поваги до влади.

Персоналізація – це така особливість сприйняття у дітей, завдяки якій політична влада для них виступає спочатку не як система закладів, а у вигляді конкретних індивідів. Так, наприклад, якщо дітям говорять про освіту, то вони мають на увазі вчителя, учня, директора школи, коли

говорять про закон - то поліцейського, суд, а коли про владу - то міністра, мера, королів.

Ідеалізація – це тенденція дітей ідеалізувати політичну владу, яка пов’язується у них тільки з позитивними оцінками і емоціями. Набуте в ранньому дитинстві позитивне ставлення до влади може зберігатись і в дорослому віці.

Інституціоналізація означає перехід в процесі розвитку від персонізованого сприйняття до усвідомлення існування її Інститутів, тобто уряду, парламенту і т. ін. Це перехідний етап розуміння влади як політичної системи.

В багатьох дослідженнях підкреслюється значення **юнацького періоду** у соціалізації як етапу політичного самовизначення, яке відбувається **вже не як пасивне вбирання сімейних цінностей, а як самостійний вибір позиції**. Це означає політичну зрілість, яка пов’язана з формуванням свідомості громадянина. **Результатом політичної соціалізації стає зрілий громадянин, стрижнем особистості якого стають базові переконання і принципи, які вироблені в процесі первинної політичної соціалізації**. Ці базові переконання дозволяють зберігати особистісну стійкість, завдяки якій особистість може сама просіювати зовнішні впливи, робити свій вибір. На відміну від дитини, доросла людина здатна відповідати за свою поведінку, зокрема і в сфері політики, керуватись своїми власними уявленнями про те, що входить в її обов’язки і право як людини і громадянина.

Історичний характер політичної соціалізації виявляється в тому, що, **по-перше**, кожна система має свої культурні особливості, свій набір важливих цілей і цінностей, які вона надає своїм особистостям. **По-друге**, не тільки політична система, але й режим, економічний лад, особливості державно-правового контексту визначають те, як громадяни будуть сприймати владу, яким буде психологічний клімат в політиці. **По-третє**, кожному типові політичного устрою відповідає певний ідеал громадянина, від якого залежатиме політична свідомість і поведінка, ступінь активності, ідентифікація з тими чи іншими політичними партіями і групами окремих громадян. Безперебійне функціонування політичної системи в умовах змін поколінь в політиці і трансформації суспільства в значній мірі залежить від результатів соціалізації взагалі і політичної соціалізації зокрема.

Політична соціалізація є складним процесом, **детермінованим багатьма факторами** – як макросередовищем, так і найближчим соціальним оточенням.

Фактори політичної соціалізації організуються в складну систему, в яку входять: характер і тип державного устрою, політичний режим, політичні інститути, партії і організації. За допомогою соціальних механізмів ці фактори регулюють і контролюють політичну поведінку індивідів. На особистість здійснюють вплив не тільки власне політичні фактори, хоча вони мають першочергове значення, але й **неполітичні умови**, в яких відбувається життєдіяльність людини.

Вирішальну роль, особливо на етапі первинної соціалізації, відіграє **сім'я**. До неполітичних агентів, які відіграють помітну роль в передачі політичних ідей, поглядів і цінностей, відносяться **групи однолітків, друзі**.

До агентів політичної соціалізації належать також **армія, громадські об'єднання, релігійні організації, церква**.

Навчальні заклади, в першу чергу загальноосвітня школа, є одним з основних агентів політичної соціалізації підростаючих поколінь. Педагоги і спеціалісти з питань політичної соціалізації відмічають зменшення показників загальної політичної обізнаності молоді.

Низький рівень політичної освіченості серед молоді та складність формування їх громадянської позиції має декілька **причин**. Серед них називається і така, як заборона залучати учнів до політики. Закон України «Про освіту», дійсно, забороняє залучати учнів до участі в політичних конфліктах, нав'язувати ідеологічні догми. Проте відмова від втягування неповнолітніх в боротьбу політичних партій не повинна означати відмови від навчання основам політики, виховання політичної культури молодого покоління. Закон України «Про освіту» націлює на виховання дітей в дусі свободи, гуманізму і демократії, і його не потрібно тлумачити в дусі «деполітизації». Відмова від втручання в процес політичної соціалізації з боку держави є небезпечним як для особистості, так і для самої держави.

Сучасне суспільство потребує масової участі громадян у політичному житті, а тому цілеспрямоване політичне виховання набуває особливої актуальності. **Невтручання в процес політичної соціалізації** з боку суспільства може спричинити такі **негативні явища** як відсутність

- політичної культури,
- низький рівень політичної освіченості,
- відсутність інтересу до політичного життя країни,
- небажання в ній жити, які є небезпечними як для країни, так і для самої особистості.

Людині, щоб сформуватись як громадянину, необхідно отримати систему політичних знань і ідей, які дають можливість орієнтуватися в політичному середовищі та дозволяють їй активно включитись у

суспільну діяльність. Проблема політичної орієнтованості особистості набуває особливого значення в умовах динамізму і різноманітності соціальних зв'язків, плюралізму ідеологій, багатоманітності, невизначеності, амбівалентності і протистоянь.

Форми та компоненти політичної соціалізації

Політична соціалізація існує в таких формах: цілеспрямованій і стихійній. Цілеспрямована, організована форма політичного впливу на особистість – це не що інше, як політичне виховання. Поняття «політичне виховання» відрізняється від поняття «політична соціалізація» за своїм об'ємом. **Політичне виховання – це цілеспрямована форма політичної соціалізації.** Остання включає не тільки цілеспрямовані, але й стихійні форми впливу на особистість.

Стихійні форми політичної соціалізації – це ті умови соціального оточення, які впливають на політичну позицію і політичну поведінку індивіда, так би мовити, неплановано.

В процесі різних форм політичної соціалізації відбувається саморозвиток політичності особистості, який включає в себе: *з одного боку*, засвоєння індивідом політичного досвіду через входження індивіда в політичний процес, в політичну культуру суспільства, *з другого* – як активне відтворення цієї системи індивідом через активний вибір, який відображається в політичній свідомості і політичній діяльності індивіда. Таке розуміння політичної соціалізації передбачає розглядати її як процес, що відбувається в трьох сферах: **когнітивній, афективній, поведінковій.**

Когнітивний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані зі знанням про політичну систему. Система цих феноменів виявляється, **по-перше**, через політичну поінформованість особистості; **по-друге**, через уявлення про ознаки, що підтверджують належність особистості до своєї політичної спільноти та відрізняють від членів інших спільнот (політінтегруючі та політдиференціюючі ознаки референтної групи); **по-третє**, через комплекс уявлень про риси, що притаманні типовому члену спільноти («політичний аутостереотип»); **по-четверте**, через уявлення про риси, притаманні власне особі як члену цієї спільноти (політичний «Я-образ»).

Афективний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з емоційним ставленням до політичної системи, уряду, політичного лідера та ін. Система цих елементів включає також переживання особистістю належності до політичної спільноти («ми-почуття», переживання співпричетності). Рефлексивний компонент виявляється через оцінювальні судження, через установки.

Конативний (поведінковий) компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з політичною поведінкою індивідів, тобто поведінкою, що регулюється інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної політичної спільноти. Ці феномени виявляються через політичну діяльність і участь у політичних рухах, політичних акціях, членство в партіях, участь у виборах тощо.

4. Економічна соціалізація.

Економічна соціалізація – процес входження підростаючої людини в економічну сферу суспільства як формування у неї економічного мислення, як процес *інтеріоризації* нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки і реалізацію їх в реальній дійсності.

Головне її завдання – забезпечити **включення людини в економічну сферу суспільства в якості суб'єкта економічної діяльності.**

Процес економічної соціалізації індивіда пов'язано з його соціальними умовами різного рівня:

- 1) з соціально-економічними проблемами суспільства;
- 2) з повсякденним життям, яке відбувається в різних групах;
- 3) з впливом різноманітних засобів, що здійснюються різними агентами соціалізації.

У межах економічної соціалізації виділяють *трудову* (формування ставлення до праці засобами поведінкового досвіду в різних сферах (домашня праця, навчальна діяльність)), *споживчу* (набуття навичок споживання та засвоєння знань про економічні поняття, які характеризують різноманітні аспекти споживання) та *власне економічну* соціалізацію (формування уявлень про економічні феномени – рекламу, банк, бідність, багатство, інфляцію тощо).

Базові форми економічної соціалізації:

- *цілеспрямована* – плановий процес, який реалізується через різні соціальні інститути (дошкільні заклади, школи, виши і т. д.) відповідно до норм і вимог суспільства;
- *стихийна* – процес соціалізації, якому властивий ситуативний характер (спілкування в сім'ї та поза її межами, вплив засобів масової інформації);
- *самовиховання* – самоорганізація особистості через власний досвід та значущі орієнтири розвитку

В роботах з економічної соціалізації розглядаються такі фактори, як класова належність, регіональні і національні особливості, вік, стать.

Економічна соціалізація може **бути добровільною та примусовою**. **Перша** передбачає активне та свідоме включення особистості в систему нових соціально-економічних відносин. **Друга** супроводжується внутрішнім конфліктом у неприйнятті нових економічних реалій на ціннісному рівні за наявності орієнтації на ці цінності в поведінці особистості. Для молоді характерна добровільна соціалізація. Натомість представники старшого покоління демонструють примусову економічну соціалізацію, яка може переходити в ресоціалізацію.

Основні етапи економічної соціалізації:

адаптація – процес при-стосування людини до умов соціально-економічної дійсності;

іденти-фікація – ототожнення особистістю себе з певною соціально-економічною групою;

індивідуалізація – збереження та розвиток індивідом тенденції до автономії, формування власної позиції, зумовленої особистісними особливостями;

інтеграція – досягнення певного балансу між окремими людьми, особистістю та суспільством, знаходження оптимального варіанта життєдіяльності в соціумі;

наднормативна індивідуалізація – створення власного феноменологічного простору.

Найважливішим засобом соціалізації особистості на всіх вікових етапах її розвитку є **гроші**. Через гроші людина пов'язана з іншими людьми в єдину економічну реальність. Через посередництво грошей відбувається ознайомлення людини зі всіма іншими соціально-економічними явищами і інститутами.

Гроші впливають на поведінку людей, зміни їх психіки. Встановлено зв'язок між ціннісним ставленням до грошей і способом життя людини. Ставлення людини до грошей, яке визначається характером їх використання, зумовлює психологічний економічний тип особистості. В психології розроблено різні грошові типології особистості.

Гроші є фактором у сприйманні однієї людини іншою, у самосприйнятті, впливають на становлення Я-образу. Гроші впливають на формування спрямованості і професійного вибору особистості, на реалізацію особистих інтересів, які прямо пов'язані з мотивацією економічної діяльності людини.

Особливу роль гроші як фактор соціалізації відіграють на етапі дитинства.

Для того, щоб людина добре розуміла економічні процеси й плідно займалася підприємництвом, вона обов'язково має засвоїти роль і природу

грошей. У 4–5-річному віці діти починають розуміти, що таке гроші, проте лише половина з них більш-менш розбирається в номіналі монет. До 9–10 років дитина засвоює уявлення про ціну грошей.

Економіка – це складна, багатоваріантна система, її ясне розуміння не є доступним маленькій дитині, проте діти будують різні моделі економіки у відповідності зі своєю здатністю уявляти цей процес. В цій моделі економічної реальності значне місце займають гроші, що знаходяться у використанні дитини. Останні отримали назву **«кишенькових грошей»**. Соціокультурні установки щодо функції грошей, надання дітям кишенькових грошей, використання їх як засобу економічного і морального виховання – це питання теорії і практики економічної соціалізації особистості. Саме власний досвід використання грошей, а не вік, інтелект чи соціокультурні умови, у яких перебуває сім'я, впливає на формування економічних уявлень особистості.

Отже, гроші виконують роль своєрідного посередника в процесі входження людини в економічну сферу суспільства.

Основи економічних знань, економічного мислення і поведінки починають закладатися ще в **дошкільному дитинстві**. Провідним фактором у включенні дитини в економічну реальність є практичний досвід повсякденного життя, який у **молодших дітей** здійснюється через виділення дітьми **грошей як особливих знако-символів** у відносинах людей, «купівлі-продажу», а також виділення магазину як місця цих відносин. В **підлітковому віці** з'являється новий досвід входження в економічний світ суспільства, з'являються тенденції переходу від «купівлі-продажу» до економічної реальності, в якій відбувається виробнича діяльність, відбувається **переорієнтація підлітка зі споживацького використання грошей на їх виробничо-діяльнісну функцію**.

Мірою економічної соціалізованості є підприємливість як характеристика суб'єкта економічної діяльності.

Підприємливість – це комплекс особистісних якостей, що забезпечують здатність досягнення конкретних цілей в господарській, соціальній або інших сферах суспільного життя за рахунок своєї ініціативи, винахідливості, самостійності, нестандартних рішень, готовності до ризику і відповідальності за результати. Виходячи з такого визначення підприємливості, можна стверджувати, що не існує чітко розмежованих груп людей: підприємців і непідприємців. Відмінності між людьми полягають в тім, як багато підприємницької активності вони виявляють, а також в тому рівні підприємливості, яка втілена в цій активності. Така модель підприємницької діяльності є втіленням

соціального типу особистості ринкової економіки і виконує функцію, по-перше, професійної орієнтації індивідів, по-друге, сприяння організації факторів і умов соціалізації особистості підприємця.

Питання для самоконтролю

1. Визначте різницю між соціальним та особистим статусом.
2. Що таке соціальна роль, яка її функція і які її головні конструктивні елементи?
3. Що таке «соціальна норма» і «соціальна санкція»?
4. Яке головне завдання гендерної соціалізації?
5. Що таке «фемінність», та «маскулінність»? Чим вони характеризуються?
6. Які головні принципи статево рольової соціалізації?
7. Яка різниця між поняттями «гендерна соціалізація» і «гендерне виховання»?
8. Охарактеризуйте функції гендерної соціалізації.
9. Визначте інституції гендерної соціалізації.
10. Охарактеризуйте сфери гендерної соціалізації.
11. Що таке гендерна ідентичність?
12. Охарактеризуйте статево рольову соціалізацію як стадійний процес.
13. Яке головне завдання політичної соціалізації?
14. Визначте головні стадії політичної соціалізації.
15. Охарактеризуйте специфічних риси сприймання дітьми влади.
16. Визначте фактори та інститути політичної соціалізації.
17. Які причини низького рівня політичної освіченості?
18. Назвіть форми та компоненти політичної соціалізації.
19. Дайте визначення економічної соціалізації та її завдання.
20. Від яких факторів залежить економічна соціалізація?
21. Яка роль грошей в економічній соціалізації?
22. Що є мірою економічної соціалізованості?

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ ПЛАН

1. Інформаційно-комунікативні технології в системі соціального формування особистості.
2. Особливості медіасоціалізації різних вікових груп.
3. Механізми, вектори, ризики впливу медіасоціалізації.
4. Медіаграмотність як основа успішної соціалізації.

Література:

1. Асєєва, Ю. О. Таргетне інтернет-дослідження серед осіб підліткового та юнацького віку щодо виявлення видів кіберадикцій. Проблеми сучасної психології : науковий журнал / Запорізький національний університет, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. № 1 (17). С. 87-94.
2. Бойко А., Пономаренко Т. Вплив цифрових технологій на психоемоційний стан підлітків. Збереження психічного здоров'я особистості: турбуємось про сьогоднішнє - плачемо майбутнє : збірник наукових праць учасників III міжвузівського круглого столу (30 жовтня 2025 року, м. Київ) / Міністерство освіти і науки України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. С. 9-11. URL: <https://lnk.ua/ohvwGTA8c>.
3. Бровко, К. А. Код нації: вплив медіа та соцмереж на ідентичність молоді. Освітній фактор : всеукраїнський науково-педагогічний журнал. 2025. N 3. С. 57-60.
4. Буковська, О. О. Вплив соціальних інтернет-мереж на соціалізацію молоді. Габітус/Habitus : науковий журнал з соціології та психології. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса, 2021. Вип. 29. С. 48-52. URL: <https://habitus.od.ua/journals/2021/29-2021/9.pdf>
5. Кротенко В. І. Трансформація поняття інтернет-залежності як форми адиктивної поведінки в контексті діджиталізації сучасного суспільства/ Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. Вип. 43. С. 105-115. URL: <https://lnk.ua/lZHBZNApP>
6. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компринт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>.
7. Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(2). С. 329-337.
8. Тихоненко, Ю. О. Вплив інтернету на формування життєвих орієнтацій підлітків. Електронні текстові дані. Габітус/Habitus : науковий журнал з соціології та психології / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса, 2022.

1. Інформаційно-комунікативні технології в системі соціального формування особистості.

Суспільно-політичні структури суспільства впливають на процес соціалізації, тому що визначають загальні норми поведінки, регулюють їх принципи тощо.

Опосередковану, але надзвичайно важливу роль відіграють засоби масової комунікації та пропаганди, література, мистецтво, які використовують різні компоненти формування свідомості (когнітивну, емоційно-комунікативну, діяльнісну), сприяють процесу залучення особистості до активного політичного життя.

Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується фундаментальними змінами майже в усіх сферах життя людини: політичній, економічній, соціальній, культурній та інших. Усі вони відбуваються під величезним впливом глобального інформаційного суспільства, яке проголошує інформацію, знання та постійне самовдосконалення особистості рушійними силами суспільного прогресу. Як зазначається в Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства, що була ухвалена лідерами «великої вісімки» 20 липня 2000 року, «інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) є одним з найважливіших факторів, що впливають на формування суспільства XXI століття».

Є різні підходи до визначення інформаційно-комунікаційні технології. Узагальнюючи їх, визначимо **ІКТ як сукупність програмних, технічних, комп'ютерних і комунікаційних засобів, які дають змогу виходу до сучасного інформаційного простору з метою накопичення, аналізу, передачі вже існуючої інформації та створення нової й перетворення її на знання.** Наприклад, зразком нових ІКТ сьогодні є Інтернет, мобільний зв'язок інтерактивне телебачення і радіомовлення тощо.

Сучасність неможливо уявити без нинішніх ІКТ, але особливість таких технічних засобів в тому, що вони мають, окрім основних, додаткові функції. Наприклад, майже кожен мобільний телефон, сучасний телевізор має можливість доступу до Інтернету, за допомогою плеєра, окрім прослуховування музики, користувач в змозі слухати радіо, переглядати відео та виходити в Інтернет. Отже, сучасні ІКТ уособлюють в одному технічному пристрої декілька найактуальніших програм (доступ до Інтернету, перегляд телебачення, прослуховування радіохвиль). У зв'язку з поширенням ІКТ з можливістю доступу до сучасного інформаційного простору, виник термін «нові медіа» (англ. media — засоби, способи) — це

засоби ІКТ, які дають можливість кожній людині самотійно формувати інформаційний простір, в якому вона живе, а головною відмінністю нових медіа від попередніх є їхня інтерактивність. У сучасному інформаційному суспільстві, де головною цінністю виступають інформація і знання, нові медіа є засобом ІКТ і забезпечують інноваційність сучасного інформаційного простору. Учені приділяють увагу переважно проблемі соціалізації людини в інтернет-просторі, але в інформаційному суспільстві набуває нової, більш вагомій ролі не лише Інтернет, а й інформаційний простір загалом. Він не обмежується лише віртуальним простором, адже на новий рівень виходить трансформоване під потреби людини телебачення, радіо і мобільна телефонія, які, своєю чергою, стають інтерактивними й безпосередньо взаємодіють із користувачами у реальному часі. Тобто, саме вони забезпечують людині змогу стати активним суб'єктом сучасного інформаційного простору, а звідси і соціалізаційні можливості. Отже, в останнє десятиліття в суспільстві сформувався новий погляд на інформаційний простір, який впливає на кожную особистість і на суспільство в цілому. Проблему соціалізації людини актуалізує перехід України до інформаційного суспільства, людина прагне ефективно включитися у соціальну структуру суспільства й функціонувати в ній як повноцінний громадянин. ІКТ змінюють спосіб життя й основні сфери життєдіяльності людини, що пов'язано зі зміною процесу соціалізації загалом. У зв'язку з цим постає необхідність вивчення впливу нових медіа на процес соціалізації людини.

Актуалізація нових медіа як засобу ІКТ вплинула на розвиток нової категорії – **медіасоціалізація**. Будемо розуміти в рамках дослідження під «медіа соціалізацією» невід'ємну складову процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) людини інформаційного суспільства в сучасному інформаційному просторі, частиною якої є кіберсоціалізація. **Кіберсоціалізація** може розглядатись як складова медіасоціалізації, яка забезпечує соціальний розвиток людини через інтернет-простір, впливаючи на якісні зміни структури самосвідомості особистості.

Також, необхідно зазначити, що в процесі медіасоціалізації перебудовуються всі сфери життєдіяльності людини без винятку:

- змінюється роль інформаційної сфери (інформація набуває нового рівня значущості в інформаційному суспільстві, адже одним із його критеріїв є знання та вміння їх здобувати, опрацьовувати, використовувати та створювати на підставі цього нові знання);

- змінюються форми і характеристики освітнього процесу (з'являються нові форми отримання знань – дистанційна освіта; кожен навчальний заклад має власний інтернет-сайт, за допомогою якого презентується навчальний заклад, його навчальна, виховна діяльність; існують онлайн-бібліотеки);

- дозвілля (з'являються яскраві ігри-симулятори, в які можна грати самому або у реальному часі з іншими гравцями, при цьому кожен гравець може перебувати у себе вдома у комфортному для себе оточенні);

- професійної сфери (можливість власного інформаційного бізнесу, професійного росту й отримання кращої вакансії) тощо.

Крім того, сучасні медіа істотно **впливають на засвоєння соціальних норм, формування ціннісних орієнтацій** і найчастіше виступають засобом неформальної освіти і просвіти. Важливо відмітити, що сучасні обставини життя людини мають такі орієнтири, які засновані на все зростаючу роль так званого сучасного інформаційного способу життя. Тобто, людину спонукають до того, щоб вона мала постійний доступ до сучасного інформаційного простору для отримання інформації, інакше вона відстане від сучасності і може маргіналізуватися. Особливість соціалізації людини у нових медіа полягає в її активності. Індивід перетворюється з соціального об'єкта на соціальний суб'єкт, оскільки може не обмежуватися позицією глядача, читача чи слухача, а сам в змозі організовувати, впливати на події і залучається до дії, перетворюючи соціальне середовище, хоча й віртуальне. Людина, використовуючи сучасний інформаційний простір, може розширювати й поглиблювати власні знання і свій світогляд, особистість сама створює для себе власний інформаційний простір, «передплачуючи» розсилку бажаної інформації, може заблокувати те, що вона вважає непотрібним, самостійно вибирає до смаку радіохвилі, програми телебачення, сайти тощо.

Отже, сполучення ілюзорного, фантастичного світу, за умови функціонування його за законами реальності, роблять сучасний інформаційний простір надзвичайно привабливим та таким, що сприяє вдосконаленню і підвищенню ефективності соціалізації в реальному соціальному світі.

Проте можливий і **негативний вплив**. У індивіда в процесі медіасоціалізації, часто, через незадоволеність навколишньою реальною дійсністю (особистісний, міжособистісний, професійний, матеріальний аспекти), формується залежність від нових медіа. І чим менше людина соціально розвинена, загартована, тим більше посилюється ця залежність.

Своєю чергою, це призводить до того, що особистість починає віддавати перевагу саме світові медіа, де можна за допомогою незначних зусиль «досягти» того, що є омріяним у реальному житті. Особливо це стосується комп'ютерних ігор та онлайн-ігор, що посилює соціальну маргіналізацію.

Комп'ютерна гра дає гравцеві можливість відчувати себе як свій ідеал. Так, наприклад, гра «The Sims» повністю відображає процес життєдіяльності людини (побут, освіта, професійна сфера, дозволя, створення сім'ї, народження та виховання дітей, смерть персонажа). Ще більші можливості надають для цього соціальні мережі, де людина може сховатися за чужою фотографією і біографією, тим самим створюючи омріяний власний світ, і спілкуватися з іншими користувачами, видаючи себе за зовсім іншу особистість. Тобто, будь-який користувач соціальних мереж має розуміти, що соціальні мережі, форуми, чати – можуть бути свого роду «маскарадом», ніхто не гарантує, що за аватаркою (під аватаркою прийнято розуміти маленьку картинку, яку вибирає для себе користувач, що має повно відображати суть користувача) Попелюшки не ховається зла мачуха.

Отже, вплив нових медіа на соціалізацію людини інформаційного суспільства є неоднозначним, адже має як позитивні, так і негативні аспекти.

2. Особливості медіасоціалізації різних вікових груп.

У будь-якому суспільстві соціалізація людини має особливості на різних вікових етапах. У найзагальнішому виді етапи соціалізації можна співвіднести з періодизацією життя людини: дитинство (від народження до 18 років), молодість (18-35 років), дорослість (35-60 років) й похилий вік (60 і більше років).

Умови життєдіяльності людей похилого віку обумовлені особливостями інформаційного суспільства – глобалізацією та модернізацією, які ведуть до виникнення сприятливих і несприятливих тенденцій у життєдіяльності представників цієї категорії. В Окінавській Хартії зазначено, що для подолання електронно-цифрового розриву людям похилого віку необхідно приділяти особливу увагу і активно здійснювати заходи, спрямовані на надання їм легшого доступу. Адже, з одного боку, у сучасному суспільстві **люди похилого віку є менше соціально активними** через обмеженість рівня економічної активності, погіршення фізичного стану, трансформацію інституту сім'ї, невміння використовувати технічні новинки. А, з іншого боку, у світі глобалізації

зростає значущість людей похилого віку як носіїв цінностей (особистісних, сімейних, етнічних, національних, загальнолюдських). Тобто, людям похилого віку в сучасному інформаційному суспільстві у зв'язку із неможливістю (через економічні, психологічні, вікові особливості) повною мірою використовувати сучасний інформаційний простір загрожує маргіналізація.

Для **дорослої людини** найголовнішою сферою життєдіяльності є **професійна**, з розвитком ІКТ перед цією категорією людей відкриваються неймовірні професійні можливості (дистанційне підвищення кваліфікації, участь у грантах, пошук кращої вакансії тощо), але їм нелегко адаптуватися до всіх новинок техніки, зважаючи на те, що у сучасному світі глобалізації технічні новинки намагаються йти на крок вперед, щоб менше застарівати.

Молодь, на відміну від старшого покоління, краще засвоює новітні інформаційні технології і є їх основним користувачем, адже в силу психо-вікових особливостей вона найкраще сприймає нову інформацію. Але поведінка молоді у медіа-середовищі, зазвичай, віктимна, молодь дуже легко обдурити, молоді люди найчастіше стають мішенню шахраїв. Тобто, молодь легко пристосовується до всіх технічних новинок, але, не маючи достатнього реального соціального досвіду, адаптується до умов інформаційного суспільства, «набиваючи шишки», іноді невинуваті (може стати жертвою кібертретирування, шахрайства чи маніяка, потрапити під вплив людей, які пропагують девіантну поведінку або навіть примушують до суїциду, тощо). Дітям не потрібно докладати зусиль для того, щоб адаптуватися до сучасного інформаційного простору, адже він для них є природним. Діти не знають іншого, тому з легкістю сприймають всі технічні новинки й без труднощів їх використовують, але у них відсутній реальний соціальний досвід і в силу вікових особливостей (довірливість, доброта тощо) люди з недобрими намірами користуються цим (шахраї, педофіли). Крім того, використання нових медіа може розвинути у дитини невинуватану агресію, залежність від комп'ютерних ігор або Інтернету, образи, які пропагують нові медіа, стимулюють зацікавленість дітей статевим життям тощо. Отже, людині будь-якого віку в інформаційному суспільстві необхідно адаптуватися до його умов.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що з середини ХХ століття людство увійшло в інформаційне суспільство, де головною цінністю виступають знання й інформація, сучасним засобом отримання інформації стають нові медіа (радіо, телебачення, мобільна

телефонія й Інтернет), які неоднозначно впливають на всі сфери життєдіяльності людини (інформаційна, освітня, професійна, дозвіллєва). Особливої актуальності набуває термін «медіасоціалізація», під яким, у рамках соціально-педагогічного підходу, розуміють невід’ємну складову процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) людини інформаційного суспільства в сучасному інформаційному просторі, частиною якої є кіберсоціалізація.

Люди різного віку мають неоднакові адаптаційні можливості й по-різному адаптуються до сучасного інформаційного простору. **Люди похилого** віку є носіями загальнолюдських цінностей, але їм складно адаптуватися до ІКТ, повноцінно їх використовувати, що загрожує їх маргіналізацією. Сучасний інформаційний простір розширює професійні можливості **дорослих**. **Молодь** є найактивнішою групою, яка використовує нові медіа; діти найлегше використовують всі технічні новинки, вони без труднощів адаптуються до сучасного інформаційного простору, але, не маючи реального соціального досвіду, можуть потрапити в несприятливу ситуацію і стати жертвами педофілів, маніяків, убивць. **Діти** є групою ризику в сучасному інформаційному просторі, адже вони не в змозі запобігти негативним аспектам медіасоціалізації.

3. Механізми, вектори, ризики впливу медіасоціалізації.

Медіасоціалізація – це процес засвоєння особистістю цінностей, норм, стереотипів поведінки, знань та установок через взаємодію із засобами масової комунікації.

На відміну від шкільного навчання чи сімейного виховання, медіасоціалізація має свої **специфічні риси**:

1. безперервність та фоновий характер: вплив медіа відбувається постійно (через смартфони, гаджети) і часто не усвідомлюється людиною;
2. емоційна привабливість: контент будується на яскравих візуальних образах, сторітелінгу та легких до сприйняття форматах;
3. ефект заміщення: екранний досвід часто починає переважати над реальним життєвим досвідом.

Головні механізми впливу:

- ідентифікація (ототожнення себе з персонажем/блогером);
- наслідування (копіювання дій блогерів, кумирів, трендів);
- праймінг (формування уяви про норму через часті повтори).

Основні вектори впливу ЗМК на розвиток особистості:

1. Формування картини світу та цінностей

Медіа визначають порядок денний (Agenda-setting). Люди сприймають як «важливе» те, про що часто говорять у новинах чи соцмережах.

Позитивний аспект: Глобалізація свідомості, можливість дізнаватися про інші культури, швидкий доступ до знань, екологічні та гуманістичні тренди.

Негативний аспект: Формування культу споживання (консьюмеризм), нав'язування стандартів «успішного успіху» та зовнішнього вигляду, що підвищує рівень тривожності.

2. Трансляція рольових моделей

Замість батьків чи вчителів **кумирами та авторитетами** для підлітків усе частіше стають блогери, інфлюенсери, стримери та персонажі медіафраншиз.

Гендерні стереотипи: Медіа можуть як закріплювати застарілі стереотипи (через рекламу чи кіно), так і сприяти формуванню рівноправних моделей поведінки.

Соціальна активність: Соцмережі дають молоді можливість залучатися до волонтерства, благодійності та громадських ініціатив.

3. Вплив на когнітивну сферу

Кліпове мислення: Постійне споживання коротких відео (TikTok, Reels) формує звичку до швидкої зміни подразників. Це знижує здатність до тривалої концентрації та глибокого аналізу довгих текстів (лонгридів).

«Ехо-камери» (Echo chambers): Алгоритми соцмереж пропонують користувачеві контент, який відповідає його вподобанням, ізолюючи від альтернативних точок зору.

Таблиця

Ризики та виклики цифрової медіасоціалізації.

Ризик / Виклик	Сутність та наслідки для особистості
Кібербулінг та цькування	Систематична агресія в мережі, що призводить до соціальної дезадаптації, депресій та психологічних травм.
Дезінформація та фейки	Маніпулювання свідомістю, розмивання критеріїв істини, формування викривленого сприйняття історичних та політичних подій.
Синдром втраченого вигоди (FoMO)	Нав'язливий страх пропустити важливу подію або тренд, що виникає під час перегляду чужого «ідеального» життя у соцмережах.
Екранна залежність (Nomophobia)	Патологічна прив'язаність до гаджетів, що призводить до порушення сну, гіподинамії та руйнування реальних комунікативних навичок.

4. Медіаграмотність як основа успішної соціалізації

Медіаграмотність — це сукупність знань, навичок та установок, що дозволяють людині аналізувати, критично оцінювати, створювати та безпечно використовувати медіаповідомлення в різних формах.

Експерти з медіаосвіти виокремлюють чотири ключові рівні (компоненти) медіаграмотності:

Таблиця

Рівні медіаграмотності

Компонент	Зміст та практичний прояв
1. Доступ та навігація	Уміння шукати потрібну інформацію з перевірених джерел, користуватися пошуковими системами та інструментами захисту даних.
2. Критичний аналіз	Здатність розрізняти факти й думки, виявляти джерела маніпуляцій, джінсу (замовні матеріали), фейки та емоційні гачки.
3. Оцінка та інтерпретація	Усвідомлення того, хто є автором повідомлення, з якою метою воно створене (комерційна, політична, розважальна) та чиї інтереси представляє.
4. Створення та відповідальність	Дотримання етики спілкування в мережі (<i>нетикету</i>), створення безпечного власного контенту, повага до авторського права.

Недостатній рівень медіаграмотності в умовах цифрового суспільства призводить до низки соціально-психологічних проблем. Медіаграмотність виконує роль «імунної системи» особистості перед такими викликами:

- **Захист від маніпуляцій та пропаганди ,ботоферм, маніпуляцій:** уміння виявляти дезінформацію допомагає людині зберігати свідому громадянську позицію та не ставати об'єктом інформаційно-психологічних операцій (ІПСО);

- **Нейтралізація психологічного тиску соцмереж:** зниження тривожності, розуміння того, що соцмережі показують лише «відредаговану вітринку» чужого життя, захищає підлітків від розвитку синдрому втраченої вигоди (*FoMO*), комплексів неповноцінності та депресивних станів;

- **Руйнування інформаційних «бульбашок» (*Echo chambers*), здатність бачити різні точки зору, протидія поляризації:** алгоритми соцмереж показують людині лише той контент, з яким вона погоджується. Медіаграмотна людина свідомо шукає альтернативні точки зору, розширюючи свій кругозір;

- **Кібербезпека та захист від травлінгу:** обізнаність у правилах безпеки допомагає уникати кібербулінгу, шахрайства та витоку особистих даних.

Роль медіаграмотності у формуванні громадянського суспільства

Успішна соціалізація передбачає перетворення індивіда на **свідомого громадянина**. Без медіаграмотності функціонування сучасного демократичного суспільства стає неможливим з огляду на такі чинники:

- **Критичне виборче право:** Медіаграмотний громадянин оцінює політиків за їхніми діями та реальними програмами, а не за популістськими гаслами й яскравими відеороликами у соцмережах.

- **Протидія мові ворожнечі:** Медіаосвіченість сприяє розвитку толерантності, оскільки людина вчиться розпізнавати мову ворожнечі, стереотипи та штучно створені соціальні розколи.

- **Інформаційна гігієна в умовах кризи:** Під час надзвичайних ситуацій чи воєнних дій медіаграмотність громадян є елементом національної безпеки, оскільки запобігає паніці та поширенню ворожих фейків.

Можна зробити наступні висновки стосовно медіаграмотності на соціалізацію.

1. У сучасному світі медіаграмотність перетворилася з вузькоспеціалізованої навички на **фундаментальну умову успішної соціалізації особистості**. Вона визначає здатність людини адаптуватися до життя в інформаційному суспільстві.

2. Медіаграмотна особистість володіє критичним мисленням, уміє відрізняти факти від суджень, захищена від маніпуляцій та дезінформації, а також усвідомлює відповідальність за власний контент.

3. Формування медіаграмотності має бути наскрізним завданням для всіх інститутів виховання — сім'ї, закладав дошкільної, шкільної та вищої освіти, а також державних програм просвітництва дорослих (концепція *Lifelong Learning*).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке «інформаційне суспільство» та «інформаційна сфера»?
2. Які сфери життя перебудовуються у процесі медіа соціалізації?
3. У чому проявляється активність особистості у процесі медіа соціалізації?
4. Визначіть негативний вплив медіа соціалізації.
5. Яка специфіка в адаптації до умов нового суспільства у представників різних вікових груп?
6. Що таке «засоби масової інформації»?
7. У чому проявляється вплив засобів масової інформації на стихійну соціалізацію?

8. Яка роль засобів масової інформації у здійсненні відносно соціально контрольованої соціалізації?
9. Які комунікативні можливості мережі Інтернет?
10. Які позитивні і негативні сторони використання мережі Інтернет?
11. Як впливає Інтернет на стихійну соціалізацію?
13. Як впливає Інтернет на відносно соціально контрольовану соціалізацію?
14. Які існують можливості в інформаційного суспільства та у мережі Інтернет для маніпулятивного впливу на свідомість особистості?
15. Які найдоступніші на сьогодні нові медіа?
16. Яка специфіка адаптації до умов інформаційного суспільства різних категорій населення?
17. Поясніть значення терміну «медіа соціалізація».
18. Як перебудовуються сфери життєдіяльності людини в умовах медіа соціалізації?
19. Як особливості соціалізації в умовах нових медіа?
20. Які позитивні і негативні сторони медіа соціалізації?
21. Що таке медіаграмотність і які її рівні?
22. Яке завдання медіаграмотність вирішує в процесі соціалізації особистості?

Тема 13

ЕТНІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ

План

1. Поняття етнізації та її місце в соціалізації
2. Психологічні особливості соціалізації в етнічних групах.
3. Роль національної ментальності у соціалізації особистості.

Література:

1. Босий О., Окольніча Т. Зміст категорії «соціалізація молоді у традиційному суспільстві». Наукові записки Серія: Педагогічні науки. 2025. Випуск 217. С. 39-42.
2. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
3. Етнічний довідник. Поняття та терміни [Електронний ресурс]. URL: <http://soc.univ.kiev.ua/LIB/PUB/Y/YEVTUKH/>
4. Етнопсихологія : навч. посібн. Автор-упорядник О.П. Цюняк. Івано-Франківськ : ЯРИНА, 2017. 132 с.
5. Любарська О. М. Основи соціалізації особистості: навч. посіб. Київ : Ленвіт, 2012. 238 с.
6. Петрук Л. Народні традиції як чинник соціалізації дитини дошкільного віку. Педагогічний альманах. 2015. Вип. 28. С. 227-231.
7. Рендюк Т. Гендерна соціалізація дитини в традиційній культурі українців (кінець XIX – середина XX століття). Народна творчість та етнологія. 2024. № 1. С. 42-49.
8. Філоненко О. В. Соціалізація різних категорій дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). Наукові записки [Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки. 2025. Вип. 217. С. 69-73.

1. Поняття етнізації та її місце в соціалізації.

Соціалізація — це процес засвоєння людиною соціальних норм, цінностей та ролей суспільства. Однак суспільство не існує в абстрактній формі – воно завжди має певне етнокультурне обличчя.

Як відомо, людина – істота колективна, тому відчуття належності до певної соціальної групи, з якою вона себе ідентифікує, має для людини виняткове значення. Етнічні спільноти і групи відіграють важливу роль в становленні та розвитку особистості, в її соціалізації. До найбільш узагальнених понять належить поняття «етнос», яке трактують як стійку спільноту людей, що склалася історично, об'єднану спільним ареалом проживання.

Етноси розглядаються як особливі соціальні спільноти, які органічно поєднують біосферу та соціосферу, містять у собі значною мірою характеристики природної спільноти. Етноси формуються під впливом природної належності людського угруповання до певного географічного середовища, кліматичних умов, ландшафту, рослинного і тваринного світу. Етнічне буття людини прив'язане до певної місцевості з її географічними особливостями, що позначається на особливостях побуту і культурі, на характері людей, традиціях, звичаях, спільній історичній долі та інших об'єднавчих факторах, що далеко виходять за межі географічного середовища. Етнос характеризується і певною спільністю психічних рис індивідів, що входять до його складу, які формуються під впливом природно кліматичних умов. Проте етнос, будучи за своїм походженням пов'язаним із природою та тривалою генетичною еволюцією, свої головні характеристики отримує в соціально-культурному оформленні. Вони передаються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Отже, **етнос** – це група людей, яка історично склалася на певній території і характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу.

Етнізація – це процес засвоєння особистістю етнічної культури, мови, цінностей, звичаїв та традицій свого народу, результатом якого є формування **етнічної ідентичності** та відчуття належності до певної етнічної спільноти.

Етнізацію розглядають як **органічну складову (вектор) соціалізації**: якщо *соціалізація* робить людину членом суспільства загалом, то *етнізація* занурює її в конкретне культурно-історичне середовище та дає відповідь на фундаментальне питання: **«Хто мої предки? До якої спільноти я належу?»**.

Процес етнізації формує складну внутрішню структуру особистості. Вона включає наступні компоненти.

1. Етнічна свідомість та самосвідомість.

- **Етнічна свідомість** — це сукупність уявлень, відтворених у міфах, казках, історії, релігії, звичаях та мистецтві конкретного народу.
- **Етнічна самосвідомість** — це усвідомлення особистістю своєї належності до етносу, розуміння своїх відмінностей від представників інших етнічних груп («Ми» проти «Вони»).

2. Етнічна ідентичність.

Етнічна ідентичність це складова частина загальної «Я-концепції» людини. Вона включає три основні компоненти:

Компонент	Зміст
Когнітивний (знаннєвий)	Знання про історію, мову, традиції, символіку свого народу, усвідомлення себе його частиною.
Афективний (емоційний)	Емоційне ставлення до своєї належності: гордість, повага, прив'язаність (або навпаки — сором чи відстороненість).
Поведінковий (діяльнісний)	Участь у традиційних обрядах, вживання рідної мови, підтримка свого етносу у складних ситуаціях.

Етапи та механізми етнізації особистості

Процес етнізації починається з раннього дитинства та триває протягом усього життя. За класичною концепцією Ж. Піаже (доповненою сучасними етнопсихологами), виділяють такі **етапи формування етнічної ідентичності**:

- 1. Первинна (напопівсвідома) етнізація (до 6–7 років):** Дитина засвоює етнічні елементи через колискові, казки, родинні свята, мову батьків. Етнічна належність ще не аналізується, а сприймається як належне.
- 2. Понятійна етнізація (8–11 років):** Дитина починає чітко розрізняти свою та інші групи. З'являються перші знання про історію свого народу, географічні кордони, традиції.
- 3. Рефлексивна (усвідомлена) етнізація (з 12–14 років):** Підліток повністю усвідомлює суть етнічної відмінності, формує власне ставлення до історичних подій свого народу, свідомо обирає моделі поведінки.

Агенти та чинники етнізації.

- **Сім'я (первинний агент):** Передає базові поведінкові установки, мову, смакові уподобання, побутову культуру та традиції.
- **Рідна мова:** Найдрібніший та найпотужніший інструмент етнізації. Мова формує особливу картину світу, мислення та ментальність.
- **Освітнє середовище (школа, виш):** Формує когнітивний компонент через вивчення національної історії, літератури, географії, мистецтва.
- **Фольклор, обрядовість та мистецтво:** Виступають емоційними носіями «коду нації».

- **Засоби масової комунікації та цифрові медіа:** У сучасному світі медіа створюють національний інформаційний простір, що транслює сучасні етнокультурні сленги, меми, тренди та символи.

Деформації етнізації та супутні ризики

Етнізація як психологічний процес не є нейтральною. Вона може мати як гармонійний, так і деструктивний вектор.

Типологія відхилень у процесі етнізації:

1. Гіпоетнічність (етнічна асиміляція / маргіналізація): низький рівень інтересу до власної культури, байдужість або відмова від рідної мови й традицій. Виникає під тиском панівних культур або внаслідок глобалізації.

2. Гармонійна етнічність: здорове поєднання любові до власного народу та поваги до представників інших етносів (позитивна етнічна ідентичність).

3. Гіперетнічність (етноцентризм, шовінізм, ксенофобія): гіпертрофоване відчуття вищості своєї нації над іншими, зневага, ворожість або агресія щодо представників інших етносів («Ми – кращі, вони – неповноцінні»).

Завдання сучасної соціалізації – сформувати в особистості **грамотно збалансовану етнічну ідентичність**, яка поєднує глибоку національну самосвідомість із толерантним ставленням до полікультурного світу.

2. Психологічні особливості соціалізації в етнічних групах.

Україна – поліетнічна держава, де титульною нацією та переважною більшістю населення є **українці** (близько 73–77%). Окрім того, в країні проживають чисельні національні меншини, корінні народи (як-от **кримські татари, караїми, кримчаки, росіяни**) та самотутні етнографічні групи (субетноси). До останніх віносяться:

- **гуцули, бойки, лемки:** мешканці Карпатського регіону з унікальною культурою, архітектурою та ремеслами.
- **поліщуки:** жителі Полісся, які зберегли архаїчний фольклор і побут.
- **подоляни, слобожанці, степовики:** жителі центральних, східних та південних областей із яскравими локальними традиціями хліборобства й ремесел.

В процесі історичного розвитку етноси можуть втратити єдність території, однак зберігають мову, норми поведінки, звичаї, культуру, які сформувались під впливом кліматичних, соціально-економічних та

історичних умов й особливостей життя кожного народу. Специфічні особливості етносу проявляються у характері і традиціях праці людей, в особливостях побуту, уявленнях про сімейні стосунки і взаємини з іншими людьми, про добро і зло, красиве і потворне тощо. Етнічні особливості найкраще проявляються на рівні буденної свідомості. Наприклад, українці відомі своєю гостинністю, німці – пунктуальністю, французи – романтичністю, англійці – снобізмом.

Синонімами поняття «психічний склад нації» використовуються поняття «національний характер», «національна свідомість», «ментальність» тощо. Майже в усіх визначеннях ознаки ментальності збігаються з характеристиками, що входять до поняття «національний характер». **Національний характер** – це специфічне поєднання типових рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації; уявлення народу про самого себе, сукупність найбільш стійких, основних для певної національної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу і форм реакцій на цей світ.

В структурі національного характеру дослідники вирізняють такі **елементи**: національний темперамент (він буває або «збудливий», «несамовитий», «шалений», «палкий», або навпаки – «спокійний», «врівноважений», «уповільнений»); національні емоції (за типом «національної запальності» чи «національної скепси»); національні почуття (для прикладу – «національна гордість», «національна зневага» тощо); первинні національні забобони (міфологеми, які закріпилися в емоційній сфері; вони стосуються ролі, призначення та історичної місії нації чи народу, взаємин етнічної групи з націями-сусідами).

Поняття «національний характер» означає фіксацію певних типових рис, які найчастіше проявляються тоді, коли йдеться не про окремих людей, а про групи. Але, виявляючи типові риси національного характеру, не слід вдаватися до їх абсолютизації, оскільки в реальних суспільствах у будь-якій групі людей перетинаються національні та соціальні характеристики.

Етнос як фактор соціалізації підростаючих не можна ігнорувати, але й не потрібно абсолютизувати. Так, порівняльне вивчення виховання у численних, не схожих одна на одну культурах, дало змогу зробити висновок про те, що в кожній з них батьки прагнуть виховувати одні й ті самі дитячі риси, що варіюються відповідно до статі дитини. У хлопчиків насамперед культивують розвиток самостійності й уміння досягати успіхів, у дівчаток – почуття обов'язку, дбайливості, охайності і покірності. Всі народи намагаються виховувати своїх дітей працьовитими,

сміливими, чесними. Відмінності полягають у шляхах вирішення цих завдань.

За способами соціалізації етнічні особливості поділяються на вітальні і ментальні.

Під вітальними (життєво важливими, біофізичними) розуміють способи фізичного розвитку дітей (характер харчування, спортивні заняття, охорону здоров'я і под.).

Під ментальними – духовний склад етносу, який багатьма ученими визначається як менталітет. Менталітет (людини, суспільства, народу) – це душа, специфічне інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності розгорнутої соціальної системи. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це «перетинається» та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному рівнях.

Одним із пріоритетних завдань виховання у сучасних умовах є етнічна і міжетнічна соціалізація дітей і молоді, виховання культури міжетнічних відносин.

Етнічна соціалізація (етнізація) – це процес становлення людини як представника певного етносу через інтеріоризацію тих культурних та соціальних цінностей і відносин, які складають основу суспільного буття етносу; це опанування людиною цінностей, настанов, зразків поведінки, що притаманні даному етносу, відтворення нею соціальних зв'язків і соціального досвіду етносу, перетворення цього досвіду на особисте надбання.

Етнічна соціалізація здійснюється за допомогою таких соціальних **інститутів**, як родина, система освіти, засоби масової інформації, а також під впливом найближчого оточення людини і тих конкретних соціальних подій, що відбуваються в суспільстві в кожний окремий період його розвитку.

Будучи елементами загальної культури етносу, механізми етнічної соціалізації виступають найважливішими психологічними умовами збереження етнічної спільноти як цілісного організму. У якому б ракурсі не розглядалась етнічна соціалізація завжди чітко окреслюються **дві її сторони: опанування** етнокультурних цінностей та **«перерозподіл»** їх у систему особистісних установок і орієнтацій. Причому останнє здійснюється не пасивно, а шляхом відтворення попереднього досвіду і надання йому нової визначеності. За такої мови водночас відбувається

розвиток особи, прояв її активної позиції, зумовлений поширенням та ускладненням інформаційних зв'язків.

Процес етнічної соціалізації можна розглядати в контексті **трансляції культури етносу між поколіннями** і в контексті етнокультурного розвитку особи. Етнічна соціалізація охоплює практично всі етапи життєвого шляху людини, протягом якого вона опановує етнокультурні цінності, набуваючи нових якісних характеристик. А оскільки в процесі даної соціалізації відбувається включення індивіда у те чи інше етнокультурне середовище, завжди існує й міра цього включення. Врахування даного моменту має важливе значення, оскільки це пов'язане із ступенем культурної укоріненості людини.

Етнокультурна інформація, що передається в процесі соціалізації, потребує певного упорядкування. На виконання цієї функції зорієнтований механізм **стереотипізації**, за допомогою якого досвід може передаватися у часі. Втім, і етнічна своєрідність культури найвиразніше проступає саме в стереотипізованій поведінці. Тим більше, що набір стереотипних форм поведінки, притаманний даному етносу, не обмежується лише сферою обрядів та звичаїв. Стандарти поведінки властиві також спілкуванню, соціалізації. І, в першу чергу, це стосується традиційних способів виховання й навчання дітей. Причому, як правило, фіксуються **два основних типи прояву етнічної специфіки в стереотипах поведінки**: коли одним і тим самим діям надається неоднаковий зміст у різних етнічних культурах, і коли один і той самий зміст знаходить неоднаковий вираз у тих чи інших вчинках. По суті, йдеться про співвідношення конкретно-етнічного і загальнокультурного моментів в процесі соціалізації.

Найважливішим інститутом первинної етнічної соціалізації є **сім'я**. Причому установки й стиль сімейного виховання тісно пов'язані з наявністю в етнічній культурі тих чи інших мотиваційних синдромів (скажімо, потреби у досягненні, орієнтації на інших та ін.), що має певні етносоціальні та етнопсихологічні джерела й наслідки. Кожній культурі, як правило, притаманні кілька альтернативних або взаємодоповнюючих образів дитинства.

У процесі етнічної соціалізації дитина має засвоїти **стиль життя етносу**. **Стиль життя етносу** – одна з характеристик способу життя етносуб'єкта (етнічної групи або особи), яка фіксує стійко відтворювані риси, манери, звички, смаки, схильності в його соціальній поведінці та системі життєустрою. В ньому відбито певну міру свободи етносуб'єкта у виборі змісту і форм поведінки. Стиль життя знаходить прояв в

особливостях організації прийомів і навичок трудової поведінки, у виборі кола спілкування, в характерних способах самовираження як в громадянському так і приватному житті, у специфіці споживання товарів та послуг, в організації безпосереднього соціального та культурного середовища та ін. Наявність у етносуб'єкта свого особливого стилю життя обумовлена тим, що він має певну автономію в системі суспільних відносин, а також йому притаманні особливості психічного складу, культури, історичного шляху. В стилі життя етносу відбиваються загальнолюдські цінності та норми того суспільства, частиною якого є даний етносуб'єкт.

Основними чинниками розвитку етнічної ідентичності в індивіда є:

- 1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні;
- 2) специфіка етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність);
- 3) статусні відносини між етнічними групами.

На розвиток етнічної ідентичності впливають і знання дитини про те, до якої етнічної спільності вона належить – до групи більшості чи групи меншості.

Етнічна соціалізація, в процесі якої людина набуває певних рис якого-небудь етносу і визначає свою **етнічну приналежність**, включає кілька моментів:

- 1) засвоєння певної етнічної культури, насамперед мови, традицій, звичаїв;
- 2) засвоєння особою норм, цінностей і зразків поведінки найбільш важливих для даної соціальної групи;
- 3) засвоєння певних стереотипів свідомості і поведінки;
- 4) набуття людиною відповідних властивостей та якостей, що характеризують етнічну спільність, з якою людина себе ототожнює;
- 5) усвідомлення своєї єдності з певною етнічною групою і самоідентифікація;
- 6) адаптація людини до умов життя конкретного етносу.

У сьогоденні світі людина не може бути обмежена рамками лише етнічної соціалізації, що може привести до хуторянської обмеженості і несприйняття людей іншого етносу, іншої культури. Тому варто говорити і про міжетнічну соціалізацію, під якою розуміють це входження представника певного етносу у систему відносин з іншими етносами рідної країни, світу, це процес засвоєння особистістю, групою,

етносом системи знань, способів, видів діяльності у процесі взаємодії, взаємообміну етнічними матеріально-духовними цінностями. У процесі міжетнічної соціалізації виховується культура міжетнічних відносин; етносоціальні норми поведінки відтворюються у досвіді реальних відносин представників різних етносів і засвоюються особистістю.

3. Роль національної ментальності у соціалізації особистості.

Під **ментальністю** (менталітетом) розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальновизнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій.

Як правило, ментальність формують такі **чинники**: географічне середовище, політичні інститути і соціальні структури суспільства, культура, традиції. Характерно, що ментальність – це не винятково пасивний об'єкт, своєрідний наслідок сумарної дії названих чинників. Вона сама є активним фактором суспільного розвитку, соціалізації особистості, надзвичайно важливим і дієвим, але малопомітним, оскільки імпульси, які вона посиляє народу чи окремій людині, йдуть з глибин історії, з глибин підсвідомого. Зберігаючи в закодованій формі на рівні підсвідомості історичний досвід народу, ментальність ніби знаходиться у будці суфлера, спрямовуючи дії, думки персонажів у певне русло. Тобто її наявність відчувається в поведінці та репліках головних героїв, проте сама вона перебуває у затінку. Безумовно, ментальність є важливим фактором стихійної соціалізації людини.

Характерні риси та особливості української ментальності зумовлені низкою чинників:

1. Геополітичне становище: між Заходом і Сходом. Ця обставина обумовила химерне поєднання у світогляді українця західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності. Їй притаманне поєднання індивідуалізму, характерного для західної орієнтації, і східної чуттєвості та емоційності.

2. Домінуючий вплив двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: козацького та землеробського. Це породжувало дві майже протилежні форми свідомості. Перша – тип захисника, воїна, шаленого, нестримного і авантюрного, що п'яніє від парубоцького запалу,

здатного на афективні, нерозсудливі і героїчні вчинки. Такими козаки нерідко постають у «Кобзарі» Тараса Шевченка, такими їх змальовували українські і польські романтики.

Другий тип свідомості українців визначався поміркованістю і миролюбністю, яка дозволяла «перечекати» численні негоди історичної долі. Цей тип свідомості виявлявся у певній замкненості характеру, схильності до оборони проти зовнішнього світу і звернення психічної енергії на розбудову внутрішнього життя. Однією з рис цього стилю, що обачно уникає нав'язування контакту, є селянська звичка відповідати на питання питанням.

Найглибшинніші пласти української ментальності закладені, безперечно, землеробством, яке з найдавніших часів було заняттям українців як автохтонного етносу. Саме воно визначило особливості їхнього світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до однієї території (ландшафту), детерміновані природними циклами і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена в традиціях та мові, ця інформація крізь століття зумовлює такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди.

Землеробська культура, залишки матріархату в родинних стосунках зумовили пріоритетну роль жінки і передусім матері. Зі смертю чоловіка саме вона завжди виступала на перший план, ставала главою сім'ї – навіть тоді, коли вдруге виходила заміж. Образ матері-удовиці – розсудливої, доброї і водночас суворої господині – яскраво змальований у класичній літературі. Українська жінка брала участь в усіх справах родини не лише після смерті чоловіка, а й за його життя. «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три», – говорить приказка. У давнину, коли в Європі панували патріархальні стосунки, в Україні було можливим сватання дівчини до парубка.

Внаслідок цього соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися в координатах землеробської культури під домінуючим впливом жінки, на противагу Західній Європі, де переважав патріархальний тип родин. Активність, яскраво виражені

волелюбність і демократизм, пріоритет чоловіка почали фіксуватись і закріплюватися в українській ментальності з появою на історичній сцені оригінального етносоціального утворення – козацтва.

Отже, для українській ментальності характерна двоїстість, яка, з одного боку, базується на поєднанні в ній західних і східних начал, з іншого – на протиставленні двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського і козацького. Ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові – до ненависті, від ейфорії – до розпачу, а також у певній непослідовності дій.

3. Багатовікова відсутність власної держави. Це суттєво деформувало український національний характер, зумовило гіперболізацію зовнішніх чинників, покладання на них провини за численні свої біди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній ментальності як трагедія людини, яка є хазяїном землі (в розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою та ін.), але через дію зовнішніх сил не може бути вільним господарем. Саме з цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

4. Тривала роз'єднаність українських земель. Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших держав вплинуло на культуру, традиції, побут українців. Саме це є основою такої риси сучасної української ментальності, як відсутність почуття національної єдності. Наприклад, на ментальність галичан суттєво вплинула західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька та польська. Важливим чинником їхнього життя була греко-католицька церква. На думку багатьох спеціалістів, для жителів Галичини більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності. Крім того, ментальності галичан притаманні певний консерватизм, скерований на увіковічнення в незмінному вигляді основних національно-етнічних цінностей, а також активне виявлення національних почуттів, патріотизму.

Що ж стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то для них, через певні історичні обставини, головною метою було, як правило, не національне, а соціальне визволення. Провідними рисами ментальності в цьому регіоні були: колективізм, анархізм, віра в

доброго і мудрого правителя, який наведе порядок; порівняно слабшими – національні патріотичні почуття, звичка до копіткої праці.

Отже, слушною є думка про те, що нині є всі підстави говорити не тільки про особливості української ментальності загалом, а й про її своєрідність у різних регіонах України.

5. Цілеспрямоване знищення й денаціоналізація української еліти. Конформізм частини її звужували коло генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої української культури, політичних лідерів та провідників народу. Це, з одного боку, посилювало консервативність української ментальності як засобу захисту вже набутих національних цінностей від чужих впливів, з іншого – поглиблювало недовіру до власної еліти, яка може запродатися знову.

6. Нашарування «радянської» ментальності. Тривале перебування українського народу в жорстких рамках тоталітарного суспільства лишило свій слід в національному генетичному коді. «Родимі плями» тоталітаризму наявні в психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень виділяють такі основні риси «радянської» ментальності:

- пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, напоказ, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат;
- комплекс меншовартості – відчуття власної нездатності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність та хамство;
- патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем;
- безпорадність – надія на вирішення проблем ззовні, на чинсь гуманітарну допомогу.

7. Важливу роль у становленні української ментальності зіграла також церква. Історично народний світогляд українців має три основні шари: демонологічний, міфологічний і християнський. Християнська релігія, яка прийшла на українські землі в кінці X ст., абсолютизувала дохристиянську ієрархічність, намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), елементи якого донині збереглися у народних звичаях і обрядах. Із впровадженням християнства у віруваннях і повір'ях посилюється елемент надприродного. Разом з тим, фантастичне і надприродне, яке не

пов'язувалося з офіційною релігією, витіснялося у сферу фольклорної традиції (поезії, казок, легенд тощо).

Більшість дослідників до найусталеніших рис українського національного характеру відносять: індивідуалізм, гуманність, демократизм, гостинність, емоційність, що проявляються в музичності, наближенні до природи, культі жінки і родини, волелюбність (що часто переростає в анархізм), толерантність та миролюбність, милосердність, щирість та душевність, хазяйновитість, оптимізм, честолобство, тощо. У той же час серед найтиповіших рис відзначають нестабільність і суперечливість вдачі, брак колективної волі, національної солідарності та згоди.

Дослідники вважають, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертивність. Ця особливість виявляється в певній спрямованості людини на свій власний внутрішній світ, на проблеми, перш за все, власного соціуму, в миролюбності, зосередженості на внутрішній свободі.

Оскільки етнічний характер жителів кожного регіону складався під впливом різних соціально-історичних, політичних, культурних, релігійних, мовних, соціально-психологічних та інших умов, то говорити про завершення формування цілісного українського національного характеру не доводиться.

За сучасних умов ментальність продовжує відігравати свою не дуже помітну, на перший погляд, але важливу роль у становленні особистості, у її соціалізації. Завдяки особливостям української ментальності (певному консерватизму, уповільненості, зваженості), незважаючи на кризовий стан, в державі не відбувається соціального вибуху. Водночас саме ці особливості національного характеру українців є серйозною перешкодою на шляху реформ, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки, здійснити прорив на якісно новий рівень суспільного життя.

Реформування суспільства – це завжди складний процес. Світовий досвід вивів своєрідну формулу успіху модернізації: «синтез чужих досягнень і власних традицій», або за шевченківським «чужого наuczайтесь, та свого не цурайтесь». Це передбачає:

- 1) новітні ідеї повинні відносно легко і безболісно усвідомлюватись широким загалом;
- 2) новації повинні органічно продовжувати і розвивати віками усталені національні традиції;

3) черговість і темпи впровадження новацій визначаються мірою їхньої вплетеності в мережу віками вироблених і закорінених у національній свідомості цінностей.

Ретельне врахування характерних рис та особливостей національної ментальності – умова успішної соціалізації та завдання виховних організацій, органів самоуправління, державних структур із створення повноцінного соціалізуючого середовища.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке етнос? Що впливає на його формування?
2. Що таке етнізація? Які компоненти вона включає?
3. Які виділяють етапи, механізми, агенти, чинники соціалізації?
4. Які існують деформації та ризики соціалізації?
5. Що таке національний характер? Які його елементи?
6. Які існують етнічні особливості за способами соціалізації?
7. Які соціальні інститути найбільш задіяні у етнічній соціалізації?
8. Що таке «стиль життя етносу»? Як він формується?
9. Назвіть основні чинники **розвитку етнічної ідентичності в індивіда.**
10. Що включає в себе етнічна приналежність?
11. Що таке менталітет?
12. Які чинники впливають на формування менталітету?
13. Охарактеризуйте головні риси української ментальності.

Тема 14
**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО
СТАНУ**

План

1. Трансформація умов соціалізації в умовах війни.
2. Особливості соціалізації дітей в умовах воєнного стану.
3. Соціалізація студентської молоді в умовах війни та післявоєнний період.

Література:

1. Ачкасова О., Полянська А., Семенов А. Проблеми соціальної безпеки молоді в Україні в умовах воєнного стану та шляхи їх подолання. Економіка та суспільство. 2023. № (56). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-71>.
2. Бирик Д., Савельчук І. Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. Social Work and Education. 2023. Vol. 10. No. 1. pp. 7-16. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.1 3.
3. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь України. Електронний ресурс. Київ, 2023. 76 с. URL: <https://lnk.ua/mmZPZ6Pn3>.
4. Дереш В. Розвиток адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни: вітчизняний досвід. Педагогічний альманах. 2023. Вип. 54. С. 191-195.
5. Нечипорук Л. Особливості соціалізації підлітків в умовах воєнного стану в Україні. Інноватика у вихованні. 2024. № 1(20). С. 89-95. <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/646/570>
6. Павлов Ю. Особливості соціалізації студентської молоді в умовах війни: проблеми та перспективи. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2025. № 1. С.154-162.
7. Савченко С., Караман О. Абераційна соціалізація в контексті соціалізації особистості в сучасному інформаційному суспільстві. Освіта та педагогічна наука. 2019. No 2 (171). С. 60-68.
8. Суятинова К. Соціалізація дітей дошкільного віку в умовах війни. Актуальні питання гуманітарних наук, 2023, №63, Т. 2. С. 281-286. URL: <http://surl.li/uxlpat>
9. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 8. С.434–446.URL: <https://lnk.ua/Rxq2PLnQ7>
10. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
11. Юрченко В.І. Проблеми соціалізації дітей і молоді в умовах інформаційної війни. Електронний ресурс. URL: <https://lnk.ua/mz4ugtwAD>.

1. Трансформація умов соціалізації в умовах війни.

Класична соціологія та педагогіка розглядають соціалізацію як відносно стабільний, поступовий процес засвоєння людиною норм, цінностей і моделей поведінки. Проте воєнний стан докорінно змінює цей процес, перетворюючи його на **екстремальну соціалізацію**.

В Україні війна стала не просто зовнішнім фоном, а **панівним соціокультурним та безпековим контекстом**, який перебудував повсякденність усіх верств населення.

Ключова особливість сучасної соціалізації в Україні – це поєднання високого рівня травматизації та невизначеності з небувалим сплеском громадянської згуртованості, самоорганізації та зростанням національної свідомості.

За роки війни зазнали трансформації основні інститути соціалізації.

1. Інститут сім'ї — головний мікрочинник соціалізації, який в умовах війни зазнав найбільших деформацій:

- **Фрагментація родин:** вимушений розділ сімей (батьки на фронті, матері з дітьми за кордоном або в інших регіонах) руйнує традиційні виховні моделі.
- **Батьківське вигорання та втома:** постійний стрес, економічна нестабільність та тривога зменшують емоційний ресурс батьків, що позначається на дитячо-батьківських взаєминах.
- **Зміна ролей:** діти нерідко беруть на себе побутові та емоційні обов'язки дорослих, якщо батьки перебувають у стані кризи чи важкого стресу.

2. Освітнє середовище. Освіта переживає період глибоких структурних і змістових трансформацій:

- **Освітні втрати та розрив зв'язків:** Навчання під час повітряних тривог, в укриттях або в режимі онлайн обмежує живий соціальний контакт дітей із однолітками, що негативно впливає на розвиток комунікативних навичок та емпатії.
- **Безпекова культура:** Навичками першої допомоги, мінної безпеки, знанням правил цивільного захисту діти оволодівають як базовими соціальними нормами.

3. Волонтерство та громадські організації. Волонтерський рух став новим, надзвичайно потужним агентом соціалізації для підлітків та молоді. Вони залучаються до зборів, плетіння маскувальних сіток, допомоги пораненим та ВПО формує в молоді активну суб'єктну позицію, відчуття власної корисності та відповідальності за країну.

Ключові феномени воєнної соціалізації

1. «Прискорена соціалізація» (феномен вимушеного дорослішання)

Діти та молодь в Україні зіштовхнулися з поняттями смерті, втрати, небезпеки та відповідальності значно раніше, ніж це передбачено віковими нормами психологічного розвитку.

- **Позитивний аспект:** Раннє формування самостійності, критичного мислення, цінності людського життя та родини.

- **Негативний аспект:** «Вкрадене дитинство», ризик посттравматичного стресового розладу (ПТСР), тривожні розлади, емоційне замикання.

2. Соціалізація внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців

- **ВПО всередині країни:** Проходять процес вторинної соціалізації у нових громадах. Тут ключовими є проблеми інтеграції, подолання упереджень, адаптація до нового місцевого контексту та пошук житла/роботи.

Українці за кордоном: Зіштовхуються з **подвійною соціалізацією** – необхідністю інтегруватися в мовне й культурне середовище країни перебування при одночасному прагненні зберегти українську ідентичність та зв'язок із батьківщиною.

2. Особливості соціалізації дітей в умовах воєнного стану

До **негативних чинників впливу** на соціалізацію дітей в умовах війни відносять:

- нестачу базових життєвих ресурсів або розуміння того, що в будь-який момент їх можна втратити;
- постійний страх за своє здоров'я і життя рідних та близьких;
- порушення вольової та самоцінної сфери;
- виникнення когнітивного дисонансу між досвідом та дійсністю;
- погіршення функціонування або деактивація мотиваційно-ціннісного та діяльнісно-практичного компонентів школяра;
- деформацію навичок інтерактивної взаємодії з оточенням та дегуманізація емоційно-почуттєвої сфери;
- порушення всіх психічних функцій.

Через війну в Україні тисячі дітей залишаються сиротами, втрачають зв'язок із рідними та потрапляють у складні життєві обставини.

Під час бойових дій діти часто **обмежені у піклуванні, співчутті та увазі дорослих, які їх люблять**. Під час війни втрата батьків, розлука з ними, надмірна увага батьків до захисту та пошуку засобів для існування

сім'ї, а також емоційна недоступність пригнічених або розсіяних батьків порушують їхні взаємини. Дітьми можуть тимчасово опікуватися далекі родичі, сусіди, держава (дитячий будинок). Багато дітей залишаються без захисту дорослих і стають «дітьми без супроводу». Переселення, втрата домівки, смерть рідних, а також розлука з батьками, від яких діти залежать у своїх потребах, проблеми виживання надто негативно впливають на подальший розвиток дитини.

Соціальна дезадаптація таких дітей прослідковується в їх агресивності, делінквентності, девіантності, негативному ставленні до оточуючих, булінгу щодо інших. Дезадаптаційний стан провокує неуспішність, погану поведінку, дитина переходить до категорії важковиховуваних, групи ризику. Ставлення оточення до дитини погіршується і, як наслідок, – поведінка «важкого» учня стає ще менш керованою. Війна надовго залишається у пам'яті дітей, і серед інших негативних наслідків можуть виникнути розлади поведінки (агресія, асоціальна та насильницька злочинна поведінка), а також зловживання алкоголем та психоактивними речовинами (набагато більше, ніж їхні однолітки у країнах, де немає війни)

Дослідники пропонують розглядати процес соціалізації в умовах війни (середовище, яке вона створює, є несприятливим та небезпечним для звичного життя людей), як **абераційну соціалізацію**, тобто, негативну, хибну, спотворену, викривлену соціалізацію, та виокремлює абераційну поведінку, що не заснована на розумі та не пояснюється з погляду здорового глузду.

Особливо актуальною є проблема **соціалізації дітей в умовах війни із сімей вимушених переселенців**. Для них цей процес ускладнюється необхідністю адаптації та інтеріоризації у приймаючих громадах і проявляються в порушенні психоемоційного стану здоров'я (погіршення комунікативного спілкування з оточуючими, появі дратівливості, агресивності, тривожності, відсутності довіри до інших, відчутті самотності, ізольованості та власної неповноцінності, ускладненні процесу соціалізації та якості виховання (порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні), що призводить до ускладнення формування особистості.

За таких умов істотно зростає **роль психологічної служби** в системі освіти, яка має забезпечувати своєчасне і систематичне надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки відповідно до цілей та завдань функціонування системи освіти.

МОН України визначило стратегії діяльності соціального педагога у закладі освіти щодо створення умов для подолання негативного впливу воєнних дій на процес соціалізації школярів:

- **емоційна підтримка:** соціальний педагог має вміти слухати та розуміти емоції дітей, сприяючи їхньому емоційному відновленню через ігрові та творчі заняття;
- **соціальна адаптація:** підтримка у соціальній адаптації дітей, які втратили звичний соціальний контекст через війну, охоплює психосоціальну підтримку та розвиток міжособистісних навичок;
- **партнерство з батьками:** співпраця з батьками для створення безпечного та підтримувального середовища для дітей, охоплює психологічну підтримку для батьків та надання ресурсів для виховання;
- **інформаційна підтримка:** соціальний педагог забезпечує доступ до інформації про соціальні та психологічні послуги для дітей та їхніх сімей, а також про права та можливості;
- **формування громадянської свідомості:** соціальний педагог сприяє формуванню громадянської свідомості учнів та їх активної громадянської позиції, зокрема працює над розвитком толерантності та культури міжособистісних відносин;
- **робота з волонтерами та громадськими організаціями:** соціальний педагог може співпрацювати з волонтерами та громадськими організаціями, які надають допомогу військовим, постраждалим внаслідок війни та їхнім сім'ям, може організовувати спільні проекти, тренінги та інші форми співпраці з метою підтримки учасників освітнього процесу та допомоги їм.

Особлива увага соціального педагога має звертатися на один із головних аспектів успішної соціалізації дітей в умовах війни – **розвиток соціальної адаптованості**. Це означає, що дитина повинна навчитися пристосовуватися до змін умов життя та реагувати на стресові ситуації. Це може бути досягнуто через розвиток певних навичок, зокрема таких, як управління емоціями, планування та прийняття рішень. Крім того, успішна соціалізація дітей в умовах війни також залежить від розвитку компетентності соціальної взаємодії. Дитина повинна навчитися ефективно спілкуватися з іншими людьми, розуміти їхні потреби та почуття, та вміти вирішувати конфлікти.

Соціалізація підлітків як процес взаємозумовленої взаємодії особистості з навколишнім соціальним середовищем, яким є широкомасштабна війна з Росією, вкрай негативно впливає на всі аспекти

життя дітей, змінюючи їхні соціальні установки та сприйняття світу, формування їх соціального досвіду, соціальних цінностей тощо

3. Соціалізація студентської молоді в умовах війни та післявоєнний період.

Соціалізація молоді в сучасних реаліях військового сьогодення України є, без перебільшення, процесом формування особистості, розвитку соціальних зв'язків та інтеграції молодої людини в соціум, що здійснюється за складних умов і обставин. Студентські роки – це час становлення самостійної й особистісної свободи, зумовленої проживанням поза батьківським домом, послабленням контролю, автономністю в поведінці й діяльності. Це час не тільки професійної підготовки, це час любові, період знаходження свого місця в житті, час самоствердження не лише в студентській, а в різних соціальних групах. Але реалії сьогодення призвели до зниження елементів романтизму в почуттях і поведінці, збільшення меркантильності й жорстокого практицизму, готовності до конфліктних стосунків з оточенням.

Війна вплинула на соціалізацію студентів. Вона раптово змінила життя всіх. Життєвий досвід переповнений глибокими людськими стражданнями, людська психіка постійно перебуває у пороговому стані.

Це призводить до формування фрагментованого у часі світогляду: щасливе безтурботне «вчора» до війни – трагічне загрозливе «сьогодні» в умовах війни – невизначене тривожне «завтра» після війни.

Студенти, як активна частина суспільства, стикаються з додатковими викликами, що впливають на їхній психологічний стан, освітню діяльність та соціальні зв'язки. Водночас студентство відіграє надзвичайно важливу роль у майбутній відбудові української держави, тому розвиток стійких соціальних взаємозалежностей та формування нових моделей поведінки у цієї соціальної групи є необхідними для забезпечення стабільного суспільного розвитку після закінчення війни.

Соціалізація є фундаментальним процесом, який забезпечує інтеграцію індивіда в суспільство, формування його ціннісних орієнтацій, соціальних ролей і поведінкових моделей і особливе значення такий процес має для молоді, яка перебуває на етапі активного розвитку своєї ідентичності та соціальних зв'язків. Однак, у кризових ситуаціях, таких як війна, соціалізація набуває нових характеристик і викликів, які істотно впливають на її реалізацію та наслідки.

Для сучасної молоді соціалізація відіграє вирішальну роль, оскільки саме в цей період формується їхня соціальна ідентичність, громадська

активність та професійні інтереси. Війна, в свою чергу, руйнує традиційні соціальні структури, зменшує можливості для молоді вступати в міжособистісні відносини і ставить перед нею нові, іноді екстремальні, завдання. Таким чином соціалізація вже супроводжується нестабільністю та невизначеністю, що викликає потребу в нових формах адаптації та виживання.

Під час війни молодь може зіткнутися з **руйнуванням усталених норм і цінностей**, втратою соціальної підтримки та потребою в самозахисті, що може призводити до розвитку стресу, тривожності, або навіть відчуження від суспільства. В таких умовах соціальні ролі можуть змінюватися, а молоді люди можуть ставати учасниками військових дій, волонтерських рухів чи бути змушеними адаптуватися до нових, незвичних соціальних умов. Крім того, війна істотно впливає на соціальні процеси в суспільстві, змінюючи соціальні структури, комунікаційні канали та механізми взаємодії, вона призводить до фрагментації суспільства, зміни його соціальних і економічних підвалин, а також руйнування традиційних інституцій, які забезпечували стабільність соціалізації.

Заклади вищої освіти, сім'я та інші важливі інституції, що підтримують процес соціалізації студентської молоді, можуть зазнати серйозних трансформацій через дезорганізацію в умовах війни. **Війна також змінює соціальні пріоритети суспільства**, коли першорядними завданнями стають безпека та виживання, а питання самореалізації, освіти та професійного розвитку часто відходять на другий план. Для молоді це означає не лише **необхідність адаптуватися до нових реалій**, але й відчувати більшу відповідальність за власну соціальну активність та роль у процесах відновлення суспільства.

Також можна зазначити, що ще одним наслідком війни є зміна **ціннісних орієнтирів** студентської молоді – вона стає більш схильною до патріотичних настроїв, взаємодопомоги та солідарності, але водночас може і зазнавати розчарування в соціальних інституціях, якщо ті виявляються неефективними в умовах кризи.

Одним із найсерйозніших викликів для студентської молоді під час війни є **психологічний вплив**, який може мати як короткострокові, так і довгострокові наслідки. Війна викликає у молоді відчуття небезпеки, тривоги та нестабільності, що призводить до підвищеного рівня психоемоційного стресу. Молоді люди можуть бути свідками насильства, втратити близьких або взагалі бути вимушеними покинути свої домівки, що створює серйозну емоційну та психологічну травму.

Одним із ключових проявів психологічного впливу війни є розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР), який може впливати на здатність студентської молоді зосередитися на навчанні, розвивати соціальні зв'язки та адаптуватися до нових обставин. Психологічний стрес викликає ізоляцію, зниження мотивації до навчання та соціальної активності, що значно ускладнює процес соціалізації, прямо впливає не лише на індивідуальний рівень, але й на загальну атмосферу в студентському середовищі, створюючи умови для зниження комунікації та взаємодії між однолітками.

Війна також здійснює руйнівний вплив на традиційні соціальні структури, які забезпечують підтримку процесу соціалізації молоді. Сім'я, школа, заклади вищої та професійної освіти, громадські та культурні інституції відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні соціальної поведінки та ціннісних орієнтирів студентів, проте в умовах війни ці інституції можуть зазнавати значних втрат або навіть перестати функціонувати. Передусім війна призводить до **зміни ролі сім'ї**. Багато родин опинилися у важких життєвих обставинах через втрату роботи, вимушену міграцію або загибель близьких. Все це значно підвищує емоційну напругу в родині та зменшує можливості для підтримки молоді в соціальному розвитку. Молоді люди змушені брати на себе додаткові обов'язки в родині, що може затримувати або спотворювати процес їхньої соціалізації.

Війна також негативно впливає на **культурно-соціальні зв'язки** та взаємодію. Молодь, яка традиційно залучалася до культурних заходів, соціальних організацій та рухів, втрачає можливість брати участь у них через руйнування інфраструктури або небезпеку для власного життя, що поступово обмежує доступ студентів до суспільних активностей, які є важливими для розвитку їхніх громадянських навичок та соціальної відповідальності.

Ще однією серйозною проблемою для соціалізації студентів в умовах війни є **втрата можливостей для соціальної активності** та взаємодії в освітніх установах. Заклади вищої та професійної освіти, які є основним середовищем соціалізації студентів, змушені переходити на **дистанційне навчання** або припиняти освітній процес через воєнні дії, що очевидно обмежує можливості для повноцінної взаємодії між студентами, спільної діяльності та розвитку комунікативних навичок. Втрата можливості фізичної присутності в освітніх установах веде до ізоляції студентів і зниження їхньої активності в соціальних процесах тощо. Військові дії часто призводять до фізичного руйнування навчальних

закладів, порушення традиційних освітніх процесів та вимушеної міграції студентів і викладачів. Зрозуміло, що в таких умовах дистанційне навчання стає основною формою надання освітніх послуг. Сам перехід на дистанційне навчання має як позитивні, так і негативні аспекти для соціалізації студентів. З одного боку, воно дозволяє забезпечити безперервність освітнього процесу, навіть під час бойових дій, надаючи студентам можливість навчатися незалежно від місця перебування. Однак, з іншого боку, дистанційне навчання обмежує соціальні контакти між студентами та викладачами, що є важливою складовою їхньої соціалізації і студентська молодь дійсно втрачає можливості приймати активну участь у дискусіях, групових проєктах та неформальній взаємодії, які традиційно відбуваються в університетських аудиторіях.

Соціалізація молоді відбувається не лише через навчання, але й через участь у позанавчальних заходах, таких як студентські організації, волонтерські проєкти, культурні заходи та спортивні змагання. Зазначені нами форми діяльності можуть допомогти студентам розвивати лідерські якості, комунікативні навички та відчуття колективізму, що є важливими елементами їхньої соціальної зрілості. На жаль, в нинішніх реаліях дуже часто участь молоді людини в них є проблематичною. В результаті всього цього, студентська молодь опиняється в ситуації, коли традиційні механізми соціальної взаємодії дійсно втрачають свою ефективність.

Також слід звернути увагу на **соціальні мережі та засоби онлайн-комунікації**, які стали одними із головних засобів підтримки соціальних зв'язків серед студентів під час війни, але ці формати взаємодії не завжди можуть повноцінно замінити особисту комунікацію, оскільки не забезпечують тієї ж глибини емоційної підтримки та колективної взаємодії, яка виникає у фізичному середовищі.

Таким чином, дефіцит можливостей для соціальної активності призводить до відчуття ізоляції серед молоді, що може сприяти розвитку стресу, тривожності та депресії. Молода людина часто залишається сам на сам з обставинами, втрачає розуміння свого місця в світі, позбавлена звичних соціальних і моральних орієнтирів; вона змушена формувати власну картину дійсності, спираючись на особистісні уявлення про мораль, совість, етичність, гуманність тощо. Власне, з точки зору моралі, совість і є основою самоідентифікації, що сприяє розвитку почуття приналежності до соціуму, автономії та самостійності вона виникає у процесі життя в малій групі, в сім'ї.

Одним із ключових завдань післявоєнного періоду є розробка ефективних стратегій відновлення соціалізації молоді, яка протягом війни

зазнала глибоких змін у своїх соціальних і особистих структурах. Адаптація студентів до нових умов далі має ґрунтуватися на кількох принципових аспектах. По-перше, заклади вищої та професійної освіти мають у **післявоєнний період** відігравати провідну роль у цьому процесі, забезпечуючи безперебійне функціонування навчальних програм та підтримку студентів, які постраждали від воєнних дій. Освітні програми мають бути орієнтовані на розвиток соціальних навичок, емоційної стійкості та лідерських якостей, що сприятиме формуванню нової генерації активних громадян. По-друге, психологічна підтримка є надзвичайно важливим елементом процесу адаптації, це означає, що молодь, яка пережила травматичні події війни, **потребує систематичної допомоги у подоланні стресу, тривоги та посттравматичних розладів**. Психологічна реабілітація допоможе не лише відновити емоційну рівновагу, але й повернутися до нормального процесу соціалізації, що є необхідним для їхнього повноцінного розвитку. По-третє, післявоєнний період створює нові можливості для студентів розвивати свої соціальні та громадянські компетенції. Доцільно забезпечити їм доступ до нових освітніх технологій, які допоможуть адаптуватися до нових умов життя та праці, через напрямки розвитку цифрових навичок, комунікативних компетенцій та здатності до міжкультурної взаємодії.

Волонтерська діяльність і соціальні проєкти є надзвичайно ефективними інструментами для залучення молоді до процесу відновлення суспільства після війни. Післявоєнні кризи завжди супроводжуються економічними труднощами та соціальними проблемами, які вимагають активної залученості громадськості, зокрема молоді, для їх подолання і саме волонтерство є одним із найефективніших способів соціалізації, який дозволяє молоді брати активну участь у суспільних процесах, водночас сприяючи відновленню країни. Задіяність у соціальних проєктах допомагає студентам розвивати навички колективної роботи, відповідальності та емпатії, що є важливими елементами соціалізації, коли студенти можуть долучатися до проєктів, спрямованих на відновлення інфраструктури, допомоги внутрішньо переміщеним особам, організації освітніх та культурних заходів. Це допомагає не лише вирішувати конкретні соціальні проблеми, але й створювати нові соціальні зв'язки та підтримувати розвиток спільнот.

Волонтерська діяльність може надавати молоді можливість отримати новий досвід, що може бути корисним для їхнього майбутнього професійного розвитку. Участь у таких проєктах дозволяє студентам проявити свої лідерські та організаторські якості, що сприяє їхній професійній самореалізації в післявоєнний період, що в свою чергу,

допомагає формувати у молоді відчуття соціальної відповідальності та патріотизму, що є важливим для подальшого розвитку країни.

Заклади вищої та професійної освіти мають стати основними **центрами соціалізації** для молоді. Адже вони не лише надають знання, але й сприяють розвитку соціальних навичок, комунікацій, а також формують громадянську свідомість і ціннісні орієнтири. У **післявоєнний період** роль освітніх закладів стає ще більш важливою, оскільки вони забезпечують основу для **відновлення соціальних зв'язків**, допомагають студентам адаптуватися до змінених умов життя та сприяють відбудові суспільства.

Після війни заклади освіти мають брати на себе відповідальність за **створення сприятливих умов для повернення студентів до навчання**, що може включати впровадження гнучких навчальних програм, нових цифрових технологій та адаптованих методів навчання. Базовим тут має стати забезпечення доступу до освіти для всіх студентів, передусім тих, хто постраждав від війни, включаючи внутрішньо переміщених осіб, та тих, хто втратив фізичний доступ до навчальних закладів через військові дії.

Освітні інституції також можуть виступати **центрами психологічної підтримки** та соціальної інтеграції, де студенти матимуть змогу отримати кваліфіковану допомогу від фахівців, індивідуальні консультації з психологами, групову терапію та участь у програмах з розвитку емоційної стійкості. Це допоможе студентам впоратися з наслідками війни, відновити почуття безпеки та почати процес інтеграції в післявоєнне суспільство, адже очевидно, що студенти, які пережили травматичні події, потребують додаткової уваги для адаптації та відновлення емоційного балансу. Організація групових заходів, тренінгів з розвитку комунікативних навичок, участь у соціальних проєктах та волонтерських ініціативах може допомогти студентам відновити відчуття належності до суспільства та зміцнити соціальні зв'язки.

Також має стимулюватися **розвиток студентських об'єднань та клубів**, які сприятимуть неформальному спілкуванню та обміну досвідом серед молоді. Це має допомогти студентству не лише здобувати професійні знання та компетенції, але й розвивати лідерські якості, відповідальність та здатність до командної роботи – ключові навички для успішної соціалізації в післявоєнному періоді.

Насправді саме **психологічна допомога** має стати засадничим пріоритетом реабілітації студентської молоді після закінчення війни. Психологічний стрес, спричинений військовими діями, втратами та небезпекою, може мати довгострокові наслідки для емоційного стану

молоді. Без належної підтримки це може призвести до розвитку посттравматичного стресового розладу, депресії, тривожних станів та інших проблем, які заважають нормальній соціалізації та особистісному розвитку.

Новою сферою реабілітації повинно бути надання психологічної допомоги як на **індивідуальному**, так і на **груповому** рівні. Психологічна підтримка має включати програми зі зниження рівня стресу, подолання травматичних переживань та відновлення мотивації до навчання й соціальної активності. Крім того, різноманітні соціальні мережі підтримки, такі як групи самодопомоги та волонтерські ініціативи, можуть значно допомогти в процесі психологічної реабілітації. Студенти, які отримають можливість взаємодіяти з однолітками, що пережили подібні травматичні події, знайдуть підтримку та розуміння у спільному досвіді, що має допомогти їм краще справлятися з викликами та поступово відновлювати особистісну емоційну стабільність.

Питання для самоконтролю:

1. Яких змін зазнали головні інститути соціалізації в умовах війни?
2. Які можна виділити ключові феномени воєнної соціалізації?
3. Виділіть негативні чинники впливу на соціалізацію дітей в умовах війни.
4. У чому прослідковується соціальна дезадаптація дітей?
5. Що означає термін «абераційна соціалізація»?
6. Які головні завдання соціалізації дітей із сімей переселенців?
7. Як війна вплинула на соціалізацію студентської молоді?
8. Які головні соціальні пріоритети для молоді в умовах воєнного стану?
9. Що свідчить про втрату можливостей для соціальної активності молоді?
10. Які завдання соціалізації молоді можна передбачити на післявоєнний період?

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Семінарське заняття №1

Соціалізація особистості як суспільна проблема і наука

Мета: формувати здатність аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави; розвивати вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; розкрити основні уявлення про соціалізацію, розкрити місце науки в системі соціально орієнтованих дисциплін.

Питання для обговорення

1. Характеристика середовища становлення людини як особистості.
2. Актуальність проблеми соціалізації людини сучасному етапі.
3. Сутність та поняття соціалізації.

Завдання для самостійної роботи:

Опрацювати статтю Рудкевич Н.І. «Соціалізація особисті як соціально-педагогічне явище» (№ 66 зі списку рекомендованої літератури). Підготувати відповіді на питання:

1. Які підходи до визначення соціалізації розглядає автор статті?
2. Які розглядаються підходи до тлумачення соціалізації з позиції визначення ролі людини у цьому процесі?
3. Розкрийте сутність наступних видів соціалізації: ейкуменна, соціально-побутова, економізація, політизація, етнокультурна.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке «соціальне середовище»?
2. Які компоненти середовища існування людини і суспільства за Д. Марковичем, М. Реймерса, Л. Максимовою.
3. Чим зумовлена проблема соціалізації на сучасному етапі?
4. Назвіть глобальні тенденції сучасності, що загострили проблему соціалізації. Дайте характеристику кожній.
5. Розкрийте основні положення теорії зміни культури відносин між батьками та дітьми за М. Мід.
6. Хто, коли і де вперше використав термін «соціалізація»?
7. Хто стояв біля витоків дослідження проблем соціалізації?
8. Яка різниця між соціальною та асоціальною поведінкою. ?
9. Які існують підходи до визначення терміну «соціалізація»?

10. Чому соціалізацію розглядають як поєднання процесів пристосування та відокремлення?

11. Як пов'язанні між собою поняття «розвиток», «соціальне виховання», «виховання», «формування особистості»?

Рекомендована література: 6; 16; 32; 38; 52; 55; 65; 66; 84

Семінарське заняття № 2

Теорія і практика соціального виховання

Мета: формувати здатність аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави; розвивати вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; знати основні зарубіжні та вітчизняні концепції соціалізації; вміти самостійного отримувати знання з науково-методичних джерел.

Питання для обговорення

1. Основні напрямки трактування процесів соціалізації.
2. Характеристика концепцій соціалізації: адаптивної, рольової, критичної, когнітивної, соціального навчіння, психоаналітичної, психодинамічної.
3. Моделі соціалізації:
 - а) П. Наторпа; б) М. Монтессорі; в) С. Френе; г) Р. Штайнера (вальдорфська педагогіка)
4. Розвиток вітчизняних концепцій соціалізації на зламі XX-XXI століть.

Практичні завдання:

Кейс 1. «Конфлікт стилів у шкільному колективі»

Обставини:

Учений-педагог проводить спостереження за двома класними керівниками 5-х класів:

- **Учитель А** вимагає від учнів чіткого дотримання школярських правил, носіння уніформи, суворо оцінює будь-які відхилення від стандартних відповідей та вважає, що головне завдання школи — сформувати лояльного громадянина, який вміє виконувати свої соціальні обов'язки.
- **Учитель Б** заохочує дітей висловлювати власну думку, навіть якщо вона суперечить підручнику, дозволяє обирати індивідуальний темп виконання завдань, підкреслює унікальність кожного й вчить дітей аналізувати та змінювати правила, якщо вони заважають розвитку.

Питання до кейсу:

1. Представниками яких наукових підходів до соціалізації (суб'єкт-об'єктного чи суб'єкт-суб'єктного, диспозиційного чи конструктивістського) є вчителі А та Б?

2. Які концепції соціалізації (наприклад, Т. Парсонса, Е. Дюркгейма, К. Роджерса, А. Маслоу) простежуються в дії кожного з учителів?

3. Які плюси та ризики для соціалізованості дитини несуть обидва підходи?

Кейс 2. «Бійка на шкільному подвір'ї: погляд через призму теорій»

Обставини:

9-річний Максим під час перерви застосував фізичну силу проти однокласника через зауваження щодо його гри. Шкільний психолог і соціальний педагог збираються на консиліум, щоб зрозуміти причини поведінки хлопчика та розробити план корекції.

- Виявлено, що батько Максима вдома часто вирішує побутові суперечки за допомогою агресії та крику, а сам Максим любить грати у комп'ютерні ігри із насильством.

- Також Максим має занижену самооцінку, бо погано справляється з навчальною програмою і прагне компенсувати це статусом «сильного» серед однолітків.

Питання до кейсу:

1. Як пояснять агресивну поведінку Максима представники концепції соціального научіння (А. Бандура)?

2. Як цю ж ситуацію інтерпретують прихильники рольової концепції та Т. Парсонса (через призму відхилень, компенсаторних субкультур та самооцінки)?

3. Як пояснив би цей вчинок З. Фрейд (психоаналітична концепція) з точки зору балансу «Ід», «Его» та «Супер-Его»?

Питання для дискусії на семінарі

1. **«Індивідуалізм Монтессорі vs Колективізм Френе: що важливіше для сучасної дитини?»**

- *Питання:* Монтессорі акцентує увагу на автономії та внутрішній самодисципліні окремої дитини, тоді як Френе вважає особистість результатом командної праці та спільної відповідальності. Який із цих векторів соціалізації є більш затребуваним у ХХІ столітті – епосі фрілансу, але водночас і командних проєктів?

2. **«Автентичність проти штучності: навчальні матеріали Монтессорі чи реальна праця Френе?»**

- *Питання:* Марія Монтессорі розробила спеціальні «золоті матеріали» (сенсорні рамки, рожеву вежу тощо) для безпечного та

ізолюваного розвитку, а Селестен Френе наполягав на роботі з реальними знаряддями (друкарський верстат, справжній молоток, робота в саду). Чи не створює «підготовлене середовище» Монтессорі «теплих» умов, відірваних від реального агресивного світу? Чи, навпаки, залучення дітей до дорослої праці за Френе є надмірним навантаженням?

3. «Дисципліна без покарань: саморегуляція проти демократичного голосування»

○ *Питання:* В обох системах відсутній авторитарний примус вчителя. Проте у Монтессорі дисципліна впливає з внутрішньої потреби дитини у порядку та роботі з матеріалом, а у Френе — регулюється колегіальними рішеннями колективу («Я критикую / Я пропоную» у стінгазеті). Який механізм соціального контролю є більш стійким і психологічно безпечним для дитини?

Питання для самоконтролю:

1. Які існують підходи до трактування процесів соціалізації з точки зору ролі вродженого і соціального середовища у розвитку і становленні особистості? Які суттєві між ними відмінності?

2. Які існують підходи до трактування процесів соціалізації з позицій завдань, які має виконувати соціалізація? Які суттєві між ними відмінності?

3. Які існують підходи до трактування процесів соціалізації з огляду на взаємодію людини і оточуючого середовища? Які суттєві між ними відмінності?

4. Як розуміють процес соціалізації представники гуманістичного підходу у психології?

5. Назвати представників зарубіжних концепцій соціалізації та розкрити суть кожної концепції: адаптивної, рольової, критичної, когнітивної, соціального наuczіння, психоаналітичної, психодинамічної.

6. Яке головне завдання виховання з точки зору П. Наторпа?

7. Які соціальні інститути мають забезпечити соціалізацію з точки зору П. Наторпа?

8. Чим зумовлена необхідність залучення соціальних інститутів до соціалізації з точки зору П. Наторпа?

9. Як у процесі соціалізації має реалізуватись принцип природододільності на думку М. Монтессорі?

10. Де закладаються соціальні знання і уміння на думку М. Монтессорі?

11. Що виступає центральним поняттям педагогічної системи М. Монтессорі?

12. Яка центральна ідея педагогічної концепції С. Френе?
13. Що спільного у підходах до соціалізації дітей у М. Монтессорі і С. Френе?
14. На яких засадах будувались стосунки між дітьми в процесі соціалізації у школі С. Френе?
15. Яке головне завдання ставить перед вихованням вальдорфська педагогіка?
16. Назвіть вітчизняних дослідників проблеми соціалізації.
17. Які існують погляди на соціалізацію в українській науці?
18. Визначте ключові виміри вітчизняної моделі соціалізації на сучасному етапі

Література: 4;21; 25;27; 32; 41; 52; 55; 67; 70

Семінарське заняття № 3

Стадійність соціалізації. Фази та етапи соціалізації.

Мета: с формувати здатність аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави; розвивати вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; знати основні зарубіжні та вітчизняні концепції соціалізації; вміти самостійного отримувати знання з науково-методичних джерел.

Питання для обговорення

1. Поняття людини та особистості.
2. Поняття стадійності соціалізації та її теорії.
3. Загальна характеристика етапів соціалізації за кордоном. Періодизація Е.Еріксона, Ж. Піаже.
4. Періодизації соціалізації Л.Виготського, Б. Ельконіна та А. Петровського. Теорія подій Є. Головахи.
5. Завдання соціалізації різних вікових груп.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проблема «нульової» фази соціалізації

I. Ситуаційні практичні кейси

Кейс 1. «Конфлікт рольового очікування та криза 3 років»

Обставини:

Трирічний Максим під час зборів на прогулянку рішучо відштовхує руку матері, яка намагається застібнути йому гудзики, і вигукує: «Я сам!». Коли в нього це не виходить і гудзик не застібається, дитина впадає в істерику, розкидає речі та тупає ногами. Мати, поспішаючи на роботу, фізично утримує дитину, самостійно її вдягає та карає, позбавляючи вечірнього перегляду мультфільмів. У результаті дитина стає млявою, безініціативною та боїться пробувати нові дії без дозволу дорослих.

Питання для аналізу:

1. Проілюструйте цю ситуацію через концепції **Е. Еріксона** (стадія «автономія проти сорому і сумніву») та **Л. Виготського** (криза 3 років).
2. Яке психологічне новоутворення та соціальна установка формуються на цьому етапі?

3. Яких помилок припустилася мати з точки зору завдань первинної соціалізації та як це може вплинути на подальший розвиток ініціативності дитини?

Кейс 2. «Підліткові роздоріжжя та субкультурна ідентичність»

Обставини:

15-річний Денис, який раніше сумлінно навчався та мав довірливі стосунки з батьками, різко змінив поведінку. Він змінив імідж (темний одяг, пірсинг), почав висловлювати цинічні думки про шкільну систему, часто пропускати уроки й проводити вечори з неформальною групою однолітків. Батьки вимагають повернутися до «нормального навчання» та погрожують відібрати телефон. Денис відповідає: «Ви мене не розумієте, ви тільки вимагаєте оцінок, а я шукаю свій шлях і справжніх друзів».

Питання для аналізу:

1. Охарактеризуйте протиріччя підліткового віку, висвітлені в кейсі, через концепцію «Его-ідентичності або змішання ролей» **Е. Еріксона** та теорію провідної діяльності **Д. Ельконіна**.

2. З якими обставинами (за текстом матеріалу) пов'язані труднощі соціалізації тінейджерів у даному кейсі?

3. За рахунок чого виникає феномен **молодіжної субкультури** та як педагогам й батькам відрізнити нормальний пошук ідентичності від девіантного ризику?

II. Питання для дискусій та круглого столу

1. Дитяча та доросла соціалізація:

«Чи можна вважати дорослу людину повністю соціалізованою, якщо вона успішна в професії, але нездатна до адаптації при різкій зміні соціально-політичних чи технологічних умов?» (Дискусія навколо ідей О. Бріма про соціалізацію як процес протягом усього життя).

2. Кордони та сутність «Кризи соціалізації»:

«Кризи розвитку (3 років, 7 років, підліткову за Л. Виготським / Е. Еріксоном) слід розглядати як деструктивний збій у розвитку дитини, чи як обов'язковий і необхідний рушійний механізм її соціального зростання?»

3. Проблема невідповідності до дорослих ролей:

«Чому сучасне шкільне навчання часто дає знання з предметів («людина-предмет»), але не готує дітей до виконання реальних соціальних ролей дорослого (сімейних, фінансових, громадянських)? Як це виправити?»

Питання для самоконтролю:

1. Дати визначення понять «індивід», «людина», «особистість», «індивідуальність».
2. Охарактеризуйте бачення сутності людини за напрямками: біогенетичний соціогенетичний, персогенетичний, культурно-історично-діяльнісний.
3. Які основні погляди на процес розвитку людини в цілому в науці?
4. Визначте характеристику первинної та вторинної соціалізації.
5. Яка відмінність у соціалізації дорослих та дітей за О.Г. Брімом-молодшим?
6. Назвіть етапи соціалізації за Н. Андрєєнковою.
7. Назвіть етапи соціалізації за Г. Андрєєвою.
8. Назвіть фактори та стадії соціалізації за Д. Смелзером.
9. Що покладено в основу періодизації соціалізації Ж. Піаже. Скільки стадій він виділяє?
10. Що покладено в основу періодизації соціалізації Е. Еріксоном і скільки стадій він виділяє?
11. Що таке «соціальна ситуація розвитку» за Л. Виготським та які її критерії?
12. Назвіть періоди стабільності та вікові кризи за Л.Виготським.
13. Виділіть систему міжособистісних стосунків на різних етапах розвитку за Д. Ельконіним.
14. Назвіть два типи закономірності вікового розвитку дитини за А. Петровським.
15. Які періоди у розвитку дитини виділяє А. Петровський?
16. Які періоди називаються сенситивними?
17. В чому сутність «нульової» фази соціалізації?
18. Які особливості соціалізації у дитячому віці?
19. Які особливості соціалізації у юності?
20. Які особливості соціалізації у зрілому віці?
21. Які особливості соціалізації в похилому віці?

Література: 2; 16; 32; 43; 47; 55; 58.

Семінарське заняття №4

Особливості формування соціальної поведінки

Мета: формувати здатність аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави; розвивати вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; знати основні зарубіжні та вітчизняні концепції соціалізації; вміти самостійного отримувати знання з науково-методичних джерел.

Питання для обговорення

1. Основні форми соціалізації особистості.
2. Особливості чинників процесу соціалізації особистості. Інститути соціалізації особистості.
3. Засоби та механізми соціалізації.

Ситуаційні практичні кейси для практичної роботи

Кейс 1. «Конфлікт стихійного мікросередовища та цілеспрямованої політики»

Обставини:

14-річний Назар навчається у ліцеї, де педагогічний колектив активно впроваджує цілеспрямовану соціалізацію: формує патріотизм, толерантність та академічну доброчесність (відносно соціально контрольована соціалізація). Повернувшись додому та вступаючи у взаємодію із вуличними однолітками й сусідами (стихійна соціалізація у мікросередовищі), Назар стикається з абсолютно протилежними нормами: у цій групі престижним вважається булінг молодших, нехтування правилами, вживання електронних сигарет та цинічне ставлення до цінностей. Підлітковий прагнення приналежності призводить до того, що на уроках Назар демонструє «свідому просоціальну поведінку», а поза школою повністю копіює стереотипи вуличного середовища.

Питання для аналізу:

1. Як у цьому кейсі проявляється суперечність між цілеспрямованою та стихійною формами соціалізації?
2. Використовуючи **екологічну модель У. Бронфенбреннера**, проаналізуйте взаємодію елементів *мікросистеми* Назара та поясніть, чому виникає дисбаланс у його поведінці.
3. Які соціально-психологічні механізми (стилізований засіб, ідентифікація, соціальні експектації) спрацьовують у вуличній групі сильніше за вербалізовані культурні норми школи?

4. Запропонуйте кроки для узгодження впливу цих двох сфер.

Кейс 2. «Вплив трансформацій екзо- та макросистем на соціалізацію в умовах війни»

Обставини:

Через введення комендантської години, періодичні повітряні тривоги та вимушене віддалене навчання 16-річна Софія змушена більшість часу проводити вдома. Політика держави спрямована на забезпечення оборони країни (відносно спрямована соціалізація через нормативно-правові акти). Через ці екстремальні обставини Софія втратила можливість відвідувати спортивну секцію та очні зустрічі з друзями. Дівчина відчуває брак живого спілкування та підвищену тривожність, але водночас почала активно займатися самоосвітою, плетінням маскувальних сіток та ініціювала збір коштів у соцмережах для волонтерів.

Питання для аналізу:

1. Проаналізуйте, як зміна на рівні **макросистеми** (реалії війни, нормативно-правові обмеження) та **екзосистеми** (державні рішення, формат функціонування навчальних закладів) вплинула на **мікросистему** підлітка (сім'я, коло друзів).
2. Проілюструйте на прикладі поведінки Софії рівень «**самозміни (саморозвитку)**». Яку спрямованість (просоціальну, асоціальну чи антисоціальну) має її активність?
3. Які соціально-психологічні механізми (фасилітація, ідентифікація, рефлексія) компенсують дівчині втрату традиційних форм міжособистісного спілкування?

Кейс 3. «Абсолютизація виховуючого навчання та деформація особистості»

Обставини:

Батьки 10-річного Марка переконані, що успішна соціалізація — це виключно академічні знання та високі оцінки. Марк відвідує школу, трьох репетиторів, мовні курси та онлайн-академію програмування. Батьки суворо контролюють його розклад, забороняють «марно гаяти час» на ігри у дворі з однолітками та відкидають важливість гуртків за інтересами. У результаті хлопчик має відмінні оцінки з усіх предметів, але виявляє повну безпорадність у побуті, не вміє вирішувати елементарні конфлікти зі сверсниками, боїться висловлювати власну думку та демонструє підвищений рівень тривожності.

Питання для аналізу:

1. Як у цьому кейсі проілюстровано помилку «ототожнення соціалізації з виховуючим навчанням», згадану в тексті матеріалу?
2. Які засіб та механізми соціалізації (традиційний, міжособистісний, наслідування) були заблоковані через ізоляцію хлопчика від дитячої мікросистеми?
3. Чому засвоєння знань про світ не дорівнює успішній соціалізації?

Питання для дискусій та круглого столу

1. Співвідношення форм соціалізації:

«Якій формі соціалізації — цілеспрямованій (вихованню) чи стихійній (впливу мікросередовища) — належить вирішальна роль у формуванні сучасної особистості?» Обговоріть аргументи прибічників обох підходів, наведені у тексті.

2. Проблема розходження «слова і справи»:

«Чому вербалізована культурна норма (те, про що говорять у школі чи сім'ї) програє перед засвоєнням норм шляхом наслідування та психологічного тиску групи?» Які умови необхідні, щоб цілеспрямоване виховання стало дієвим?

3. Цифрова диференціація мікросистеми:

«Як поява віртуальних спільнот та соціальних мереж змінює класичну екологічну модель У. Бронфенбреннера?» Чи можна вважати онлайн-групи частиною мікросистеми сучасної дитини?

4. Межі державного впливу (Відносно спрямована соціалізація):

«Де проходить межа між виправданим регулюванням поведінки громадян з боку держави (наприклад, у період надзвичайних станів/війни) та обмеженням можливостей для самореалізації особистості?»

Питання для самоконтролю:

1. Які основні форми соціалізації виділяють в літературі?
2. Що таке цілеспрямована соціалізація (виховання), які компоненти вона включає?
3. У чому полягає специфіка стихійної (нецілеспрямованої) соціалізації?
4. Охарактеризуйте проблему співвідношення цілеспрямованих і стихійних форм соціалізації.
5. Чим зумовлюється різне співвідношення стихійної та цілеспрямованої форм соціалізації?

6. Яка роль сім'ї як соціального об'єднання у соціалізації людини?
 7. До чого може привести абсолютизація однієї з форм соціалізації?
 8. У чому полягає основна функція спрямованої соціалізації?
 9. Які способи засвоєння культури обов'язково повинно бути задіяно в процесі соціалізації ?
 10. Яке співвідношення стихійної та спрямованої форм соціалізації.
 11. Що таке чинники соціалізації і які їх види визначають?
 12. Розкрийте сутність моделі екологічних систем американського психолога Урі Бронфенбреннера.
 13. Що таке «соціальні інститути» і які їх найголовніші види?
 14. Охарактеризуйте рівні соціалізації за Бронфенбреннером.
 15. Що таке «інститути соціалізації» та чим визначається їх функціонування?
 16. Охарактеризуйте засоби соціалізації
 17. Охарактеризуйте механізми соціалізації.
- Література: 16; 26; 32; 45; 52; 55**

Семінарське заняття 5-6

Людина як суб'єкт, об'єкт та жертва соціалізації.

Мета: розкрити природно-культурні, соціально-культурні, та соціально-психологічні завдання соціалізації; показати фактори, що перетворюють людину у жертву соціалізації; формувати здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, здатність прогнозувати перебіг різних соціальних процесів, здатність до аналізу соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади.

Питання для обговорення

1. Людина як об'єкт та суб'єкти соціалізації та її задачі на різних етапах соціалізації.
2. Людина як жертва соціалізації. Категорії жертв соціалізації
3. Поняття віктимізації. Об'єктивні фактори перетворення людини на жертву соціалізації.
4. Суб'єктивні умови перетворення людини в жертву соціалізації.
5. Типові небезпеки соціалізації у різному віці.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацюйте джерело № 2 зі списку рекомендованої літератури (Гарькавець С. О. *Психологічні основи віктимології. Навчально-методичний посібник*. Київ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. 170 с. URL: <http://surl.li/aededt>) С. 31-34, 76-77 і підготуйте відповіді на питання:

1. Як пояснює віктимність теорія необачної жертви?
2. Як пояснює віктимність теорія оточуючого середовища?
3. Як пояснює віктимність теорія рутинної діяльності?
4. Як пояснює віктимність теорія способу життя?
5. Як пояснює віктимність соціально-психологічна теорія віктимності?
6. Які основні (узагальнені) причини віктимності особистості?
7. Якою є загальна вимога щодо профілактики особистої віктимності?
8. Які існують форми профілактики віктимних проявів індивідів?

2. Опрацювати джерело №10 зі списку рекомендованої літератури (Шулигіна Р. А., Коваль С.С. Особливості соціалізації дітей дошкільного віку в середовищі однолітків в умовах воєнної агресії: аналіз педагогічних та психосоціальних чинників впливу // *Освітньо-науковий простір*. 2023. Вип. 5(2). С. 216-227. URL:

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/educsc_2023_5\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/educsc_2023_5(2)_25).) і підготувати відповіді на питання:

1. Яким є визначення поняття «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів»? Які недоліки цього визначення на думку авторів?

2. Які травматичні події можуть спричинити перетворення дитини на жертву соціалізації?

3. Які визначають емоційно-психологічні стани дітей, які мали травматичний досвід під час воєнних дій.

4. Які визначають типи поведінки дітей, які пережили ситуацію психотравмуючого характеру?

5. Які зусилля слід докласти батькам дітей, щоб успішно соціалізувати дітей в середовищі однолітків в умовах воєнної агресії?

6. Які зміни у світосприйнятті, взаємодії з оточуючими, негативні стани можуть спровокувати перетворення дитини та жертву соціалізації?

Кейс 1. «Суперечність між суб'єктністю та суб'єктивним сприйняттям себе жертвою»

Обставини:

20-річний студент Олексій навчається на ІТ-спеціальності. Через швидку зміну економічної моделі, зростання вимог ринку праці та нестабільність у країні Олексію не вдається одразу знайти роботу за фахом. Він починає звинувачувати в усьому «систему», «байдужу державу» та «кризу», називаючи себе та своє покоління «кинутими і непотрібними». Хлопець припиняє надсилати резюме, відмовляється від додаткових курсів і більшість часу проводить за комп'ютерними іграми, пливучи за течією. Водночас його одногрупник у тих самих обставинах шукає фріланс-проекти, відвідує безкоштовні тренінги та опановує суміжні навички.

Питання для аналізу:

1. Проаналізуйте поведінку Олексія через призму дуалізму: людина як **суб'єкт соціалізації** та людина як **жертва соціалізації**.

2. Який тип **локусу контролю** (інтернальний чи екстернальний за Дж. Роттером) демонструє Олексій, а який – його одногрупник? Як це впливає на вибір ними життєвої стратегії?

3. До якого типу жертв (жертва-конформіст, реальна чи потенційна) можна віднести Олексія за його суб'єктивною позицією?

Кейс 2. «Віктимогенний вплив групи однолітків та асоціальна адикція»

Обставини:

13-річний Влад перейшов до нової школи. Прагнучи завоювати авторитет серед підлітків та вирішити соціально-психологічну задачу — знайти свою позицію серед однолітків, він потрапляє до дворової компанії. У групі панує жорстка ієрархія, хлопці вживають електронні сигарети, алкоголь та вдаються до дрібних крадіжок. Для доказу «дорослості» та уникнення цькування (булінгу) Влад починає палити та виконувати конфліктні завдання ватажка. Батьки хлопця багато працюють, приділяють йому мало уваги (гіпоопіка) та компенсують брак спілкування кишеньковими грошима.

Питання для аналізу:

1. Які вікові задачі соціалізації (підліткового віку) намагався розв'язати Влад, і чому шлях їх вирішення став деструктивним?
2. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники віктимізації спрацювали в цій ситуації (роль сім'ї, групи однолітків, прагнення адиктивної поведінки)?
3. Як розмежувати у даному випадку явище булінгу та вплив асоціальної групи?

Кейс 3. «Латентні жертви несприятливих умов соціалізації»

Обставини:

У невеликому депресивному селищі живе 12-річна Ганна, яка володіє винятковим математичним та художнім талантом (абсолютний слух, видатні здібності до логіки). Проте місцева школа не має спеціалізованих гуртків, у родині панує скрута (батьки працюють на низькооплачуваній фізичній роботі), а найближчий обласний центр розташований за 100 км. Батьки вважають, що художні чи наукові захоплення «не годують», тому залучають доньку виключно до ведення домашнього господарства. Сама дівчинка вважає своє життя цілком «нормальним», як у всіх сусідок, і навіть не підозрює про свій потенціал.

Питання для аналізу:

1. До якої категорії жертв соціалізації (реальні, потенційні чи латентні) належить Ганна?
2. Які об'єктивні фактори (специфіка мікросоціуму, економічні умови, державна політика) завадили дівчинці реалізувати свої природні задатки?

3. У чому полягає підступність стану «латентної жертви» порівняно з «реальною жертвою»?

Питання для дискусій та круглого столу

1. Людина як об'єкт і суб'єкт:

«Е. Дюркгейм вважав, що активна позиція у соціалізації належить суспільству, а людина є лише об'єктом його впливу. Чи можлива повноцінна соціалізація в сучасному світі без активної суб'єктної позиції самої особистості? Де проходить межа між пристосуванням і відокремленням?»

2. Тоталітарне vs Демократичне суспільство у продукуванні жертв:

«Чому тоталітарне суспільство цілеспрямовано формує конформістів («гвинтиків»), тоді як демократичне створює жертв переважно всупереч своїм цільовим настановам? Які типи жертв соціалізації є найбільш характерними для сучасної України?»

3. Суб'єктивний «стан жертви» в суспільстві:

«Чому в українському соціумі значна частина різних поколінь (від «дітей війни» до молоді) позиціонує себе як «жертв соціальних процесів»? Це об'єктивне відображення історичних катастроф чи прояв пасивного екстернального локусу контролю?»

4. Феномен «латентних жертв» соціалізації:

«Якщо більшість геніїв та талантів (за висловом з тексту: «Ейнштейнів і Шевченків») губляться на життєвому шляху через несприятливі умови, які саме обов'язки має взяти на себе держава та освітні установи, щоб мінімізувати кількість латентних жертв?»

5. Гендерна та статеворольова соціалізація в сучасних умовах:

«Як змінюються природно-культурні задачі соціалізації (засвоєння еталонів мужності/жіночності, тілесного канону) під впливом цифрової культури та нових соціальних трендів? Чи сприяє це гармонізації особистості чи, навпаки, посилює загрозу виникнення дисморфофобій?»

Питання для самоконтролю:

1. Що означає бути об'єктом соціалізації?

2. Назвіть та охарактеризуйте головні складові соціалізації.

3. Що означає бути суб'єктом соціалізації?

4. Назвіть та охарактеризуйте групи задач, які має вирішити людина як суб'єкт соціалізації.

5. Дайте визначення поняття «самосвідомість», «самовизначення», «самореалізація» та «самоствердження» особистості.
6. Чому вікові задачі соціалізації об'єктивні?
7. Що означає «стати жертвою соціалізації»?
8. Від чого залежить можливість стати жертвою соціалізації?
9. Які склались історичні типи жертв соціалізації останніх десятиліть?
10. Охарактеризуйте категорії жертв соціалізації.
11. Що таке «віктимізація», «віктимність»?
12. Визначте види та характеристику об'єктивних факторів віктимізації.
13. На яких рівнях проявляються суб'єктивні фактори віктимізації?
14. У чому проявляється віктимізація на індивідному рівні?
15. У чому проявляється віктимізація на особистісному рівні?
16. Визначте вплив локус контролю на можливість стати жертвою соціалізації.
17. Визначте типові спільні небезпеки на кожному етапі соціалізації.

Література: 22; 23; 29; 31; 53; 55; 68; 82; 86

Семінарське заняття № 7

Мега- та макрофактори соціалізації

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; розкрити складові частини та сутність мега- та макрофакторів соціалізації.

Питання для обговорення

1. Космос як фактор соціалізації.
2. Планета і світ як фактори соціалізації. Вплив глобалізаційних процесів на соціалізацію.
3. Країна (природно-географічні умови) як фактор соціалізації.
4. Етнос і суспільство як фактори соціалізації.
5. Держава як фактор соціалізації.

Завдання для самостійної роботи:

Підготуйте повідомлення «Вплив Сонячної активності на суспільні процеси на Землі».

Ситуаційні практичні кейси для практичної роботи

Кейс 1. «Сонячна активність, космічні ритми та соціальна динаміка»

Обставини:

Під час навчального семінару з соціології студент Ігор висловив думку, що всі соціальні катаклізми, революції та масові протести є виключно результатом дії соціально-економічних чинників (класової боротьби, корупції, бідності). Його оппонентка Олена наголосила, що згідно з теоріями О. Чижевського та В. Бехтерева, Космос виступає мегафактором соціалізації, а піки людської активності (наприклад, революції 1789 р. у Франції, 1917 р. у Росії або події 1989 та 2001 рр.) збігаються з максимумами сонцедіяльності та надходженням світової енергії. Олена висунула гіпотезу: «Якщо навчитися прогнозувати періоди сонячної активності, суспільство зможе заздалегідь спрямовувати масовий підйом не у війни, а у грандіозні культурні, наукові чи спортивні проекти».

Питання для аналізу:

1. Оцініть Космос як **мегафактор соціалізації**. У чому полягає різниця між фаталістичним сприйняттям космічних впливів та науковим аналізом геліобіології Чижевського?
2. Як масова збудливість під час піків сонячної активності впливає на поведінку людини, її цінності та соціальні установки?
3. Чи реалістична пропозиція О. Чижевського щодо «гуманного використання масового підйому» за допомогою попередньої пропаганди суспільно-важливих справ (будівництво, театральне мистецтво, наукові експедиції) замість «кривавих бійнь»?

Кейс 2. «Оцінка наслідків нелегальної міграції: паралельні суспільства та мультикультуралізм»

Обставини:

У передмісті великого західноєвропейського мегаполісу сформувався мігрантський анклав, де більшість населення становлять вихідці з країн Північної Африки та Близького Сходу. Молодше покоління мігрантів, виховане у цьому середовищі, спілкується рідною мовою своїх батьків, відвідує релігійні центри і фактично живе у «паралельному суспільстві», не прагнучи асимілюватися в європейську культуру. Місцева влада зіштовхнулася з дилемою: з одного боку, економіка країни потребує робочої сили через старіння власного населення; з іншого — у місті зростає соціальна напруга, росте популярність праворадикальних партій, а місцеві жителі непокояться через загрози безпеці та розмивання національної ідентичності.

Питання для аналізу:

1. Які економічні, політичні та соціокультурні наслідки міграційного буму проілюстровано в кейсі?
2. Чому концепція «монокультурності» в Європі відійшла в минуле, а процеси асиміляції мігрантів часто гальмуються?
3. Як проживання в ізольованому мігрантському анклаві («паралельному суспільстві») впливає на первинну та вторинну соціалізацію підлітків?

Питання для дискусій та круглого столу

1. Космос як занедбаний чи об'єктивний фактор соціалізації:

«Чому сучасна академічна наука часто скептично ставиться до ідеї впливу Космосу на суспільні процеси, незважаючи на статистичні дані О. Чижевського щодо збігу сонцедіяльності з історичними зламами? Чи

можна вважати Космос рівноправним мегафактором соціалізації поруч із Планетою та Світом?»

2. Парадокс інформаційної глобалізації:

«Засоби масової комунікації та Інтернет дозволяють людині з бідної країни бачити зразки життя розвинутих націй. Це стимулює особистісний розвиток чи, навпаки, провокує масову фрустрація, відчуття меншовартості та зростання злочинності?»

3. Глобальна демографічна дилема:

«Західний світ швидко старіє, тоді як третій світ неухильно молодіє. До яких соціальних, економічних та культурних трансформацій це призведе у найближчі десятиліття? Як це змінить умови соціалізації європейців?»

4. Антиглобалізм та пошук ідентичності:

«Чому молодь у різних куточках планети активно долучається до руху антиглобалістів? Це реакція на втрату культурної унікальності та стирання національних кордонів чи спроба протесту проти економічної нерівності?»

Питання для самоконтролю:

1. У чому проявляється вплив Космосу на соціалізацію?
2. Дайте тлумачення поняття «світ» з позицій соціалізації.
3. Які глобальні проблеми світового масштабу впливають на характер соціалізації?
4. Охарактеризуйте особливості соціалізації у різних зонах світу: футуросоні, копіїстів, джерел сировинних ресурсів, відчуження.
5. Покажіть вплив географічних, природо-кліматичних умов країни на проживання на соціалізацію її жителів.
6. Що впливає на етнічні особливості соціалізації?
7. Як формується менталітет етносу та у чому він проявляється?
8. Які зміни сталися за останні десятиліття у соціальній структурі суспільства?
9. Як соціальна група впливає на соціалізацію особистості?
10. У чому проявляється стихійний вплив держави на соціалізацію?
11. У чому проявляється цілеспрямований вплив держави на соціалізацію?
12. Які можливості держави у забезпеченні соціалізації?

Література: 32; 49; 52; 55; 59; 63; 65

Семінарське заняття № 8

Мезофактори соціалізації

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; розкрити особливості соціалізації у різних поселеннях та регіонах.

Питання для обговорення

1. Особливості соціалізації у сільських поселеннях.
2. Особливості соціалізації у великих і малих містах.
3. Особливості соціалізації у селищах.

Ситуаційні практичні кейси для практичної роботи

Кейс 1. «Регіональний ландшафт і війна: зміна стихійної соціалізації підлітків»

Обставини:

15-річний Олексій до початку повномасштабного вторгнення проживав у великому промисловому місті Сходу України. У його середовищі переважала орієнтація на кар'єру в промисловості, білінгвізм, а соціалізація відбувалася переважно у дворових та шкільних компаніях великого мікрорайону з анонімними контактами. У 2022 році родина переїхала як ВПО до сільської громади Прикарпаття.

У новому середовищі Олексій зіштовхнувся з абсолютно іншим способом життя: розміреним ритмом, великою роллю календарно-обрядових та релігійних традицій, сильним сусідським контролем («усі знають усіх») і переважанням сімейного та родового «Ми» над індивідуальним «Я». Спочатку підліток переживав конфлікт ідентичності та почувався «гостем». Проте під час спільної волонтерської діяльності (допомога ЗСУ, збір гуманітарної допомоги) Олексій знайшов спільну мову з місцевою молоддю. У результаті в нього сформувалося чітке відчуття загальнонаціональної єдності, яке нівелювало попередні регіональні відмінності.

Питання для аналізу:

1. Проаналізуйте, як зміна регіонального та етнокультурного ландшафту (зі Сходу на Захід) вплинула на змістовий наповнювач

соціалізації Олексія.

2. Які риси сільського способу життя (відсутність анонімності, традиції, соціальний контроль) виявилися найважчими для адаптації підлітка з великого міста?

3. Завдяки якому чиннику у кейсі відбулося подолання регіональних стереотипів та сформувалася проукраїнська позиція?

Кейс 2. «Мале місто vs Мегаполіс: дилема життєвого вибору випускника»

Обставини:

Марія закінчує школу в малому місті (населення 25 тис. осіб). Місто має столітню історію, але його економіка зав'язана лише на одного містоутворювального рекреаційного підприємства. Усі жителі мікрорайону добре знають родину Марії, анонімність відсутня, а міжвікові контакти є дуже близькими.

Марія має вибір між двома життєвими стратегіями:

1. **«Осіла» стратегія:** Вступити до місцевого коледжу, здобути професію сфери обслуговування, залишитися поруч із батьками та рано створити сім'ю.

2. **«Емігрантська» стратегія:** Поїхати до обласного центру або Києва, вступити до Університету, де на неї чекають анонімність, висока соціальна мобільність, різноманіття «соціальних світів», але водночас — екологічний дискомфорт, високий темп і стрес «перенаселеності».

Питання для аналізу:

1. Порівняйте особливості соціалізації в малому та великому місті. Які можливості та ризики надає кожен із цих видів поселень?

2. Поясніть сутність «осілої» та «емігрантської» стратегій визначення майбутнього молоді у малих містах.

3. Які якості (за класифікацією дослідників) може розвинути Марія у разі переїзду до великого міста (мобільність, функціональність у спілкуванні, відчуття часу тощо)?

Питання для дискусій та круглого столу

1. **Регіон як «простір соціальних проб»:**

«Чому саме мезочинники (регіон, тип поселення) вважаються проміжною, але вирішальною ланкою між загальними макрочинниками (держава, суспільство) та безпосереднім мікросередовищем (сім'я, школа)? Як регіональний змістовий наповнювач визначає "стелю" соціальних можливостей людини?»

2. Війна та консолідація: чи зникнуть регіональні відмінності в Україні?

«У матеріалі зазначено, що повномасштабне військове вторгнення висунуло на перше місце відчуття єдності й проукраїнську позицію в усіх регіонах. Чи означає це, що традиційні регіональні відмінності (етнокультурні, мовні, релігійні) повністю нівелюються, чи вони повернуться після війни у новому форматі?»

3. Сільський спосіб життя у цифровий вік:

«Традиційно для села характерні відсутність анонімності, сильний соціальний контроль та підпорядкування природним ритмам. Як масове проникнення Інтернету, соцмереж та дистанційної освіти змінює традиційну сільську соціалізацію підлітків? Чи руйнує це традиційне сільське "Ми"?»

4. Феномен анонімності великого міста: свобода чи самотність?

«Велике місто дає можливість жити анонімно, звільняє від жорсткого сусідського контролю та надає широкий вибір субкультур. Чим є ця анонімність для молодого людини — чинником особистісної свободи та самореалізації чи причиною соціального відчуження, депресії та асоціальної поведінки?»

Питання для самоконтролю:

1. Що таке регіон і які фактори обумовлюють його вплив на соціалізацію?
2. Як збройна агресія Російської Федерації в Україні змінила особливості впливу регіону на соціалізацію?
3. Які види поселень існують в Україні?
4. Що характерно для сільського поселення і сільського способу життя?
5. Що сприяє збереженню в життєвому устрої селян елементів традиційного способу життя сусідської общини?
6. У чому полягає синкретичність впливу села на соціалізацію людини?
7. Яка роль сільської сім'ї у соціалізації?
8. Яка роль сільської школи у соціалізації?
9. Як місто впливає на соціалізацію у селі?
10. Які типи особистості формуються у процесі соціалізації у селі?
11. Що характерно для міста як типу поселення?
12. Які головні ознаки міського способу життя?

13. Які особливості спілкування у містах?
14. Яка роль рівня укорінення в місті на соціалізацію?
15. Які особливості сприйняття міста різних вікових груп?
16. Як впливають на соціалізацію екологічні умови, архітектура міста?
17. Які особливості мобільності у великому місті?
18. Які відмінності у ставленні до традицій, сім'ї у місті?
19. Яка роль «соціальних світів», з якими людина зустрічається в процесі соціалізації у містах?
20. Які основні ознаки малого міста як чинника соціалізації?
21. Що поєднує, а що різнить мале місто з сільським і міським способами життя?
22. Які стратегії визначення індивідуального майбутнього підростаючих поколінь фіксуються у малих містах?
23. Яка особливість селища як поселення? Коли і за яких умов формувались селища? Які їх типи існують?
24. Назвіть найважливіші характеристики соціалізуючого впливу селища.

Література: 16; 19; 32; 39; 52; 55; 65

Семінарське заняття № 9

Мікрофактори фактори соціалізації

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; показати роль сім'ї та сімейного виховання у соціалізації дитини, значення сусідства, мікросоціуму для соціалізації.

Питання для обговорення

1. Сучасна сім'я як фактор соціалізації. Соціалізуючі функції сім'ї.
2. Особистісні ресурси та стилі виховання у сім'ї.
3. Характеристика сусідства і мікросоціуму як факторів соціалізації.
4. Соціалізація дитини в умовах дитячого будинку сімейного типу та в умовах прийомної сім'ї

Ситуаційні кейси для аналізу та практичних занять

Кейс 1. «Споживацтво як ідеал» та педагогічне безсилля батьків **Опис ситуації:**

Сім'я 11-річного Владислава має високий рівень матеріального статку. Батьки працюють у сфері торгівлі та логістики, мають низький рівень педагогічної культури і вважають, що їхній головний обов'язок — забезпечити дитину найкращими гаджетами, брендовим одягом та кишеньковими грошима. Життєвим ідеалом родини є споживацтво та демонстрація статусу. Спільне дозвілля зводиться до відвідування торговельно-розважальних центрів або покупки речей.

У школі Влад проявляє зверхність до однолітків, вимагає особливого ставлення від учителів, а у відповідь на зауваження реагує агресивно. Коли вчителі запросили батьків до школи, ті вислухали зауваження, але зізналися, що не знають, як вплинути на сина. Не маючи інших засобів, батько вдома переходить до крику та погроз (авторитарний стиль), забраши у хлопця телефон. У відповідь Влад демонстративно ігнорує батьків і відмовляється вчитися.

Запитання для аналізу:

1. До якого типу за виховним впливом (за класифікацією з тексту) належить ця сім'я?

2. Чому споживацька орієнтація та брак культурно-духовних запитів батьків призводять до авторитарного стилю та педагогічного безсилля?

3. Як така атмосфера впливає на засвоєння дитиною нормативно-ціннісних орієнтирів та її позицію у соціумі?

Кейс 2. «Найближчий чужий» та сусідська група як агент психосексуального розвитку

Опис ситуації:

10-річна Софія та 11-річний Артем мешкають в одному під'їзді типової дев'ятиповерхівки у спальному районі. Їхні батьки практично не спілкуються між собою, обмежуючись формальним привітанням біля ліфта (виконують роль «найближчих чужих»). Проте діти щодня після школи проводять 3–4 години разом у дворі, граючи з іншими сусідськими однолітками.

У цій дворовій компанії діти діляться чутками, дитячим фольклором, а також активно обговорюють теми стосунків між статями, фізіологічні зміни та «доросле життя», висловлюючи багато міфів і забобонів. Батьки Софії дізналися про це й заборонили їй гуляти у дворі, вважаючи сусідську компанію «вульгарною та невихованою», й вирішили повністю завантажити доньку індивідуальними заняттями з репетиторами та музикою.

Запитання для аналізу:

1. Яку роль відіграє сусідська група однолітків у стихійній соціалізації та психосексуальному розвитку дітей цього віку?

2. Які позитивні й негативні наслідки може мати абсолютна ізоляція дитини від дворової спільноти однолітків?

3. Як відсутність «персональної території» чи дозвіллевих майданчиків у дворі зміщує фокус соціалізації підлітків?

Питання для дискусій та семінарських занять

Блок 1. Трансформація сім'ї, статок та виховний потенціал

1. **Матеріальний достаток як замінник виховання.** Чому заможність родини не гарантує успішної соціалізації дитини? Де проходить межа між здоровим забезпеченням потреб та формуванням споживацтва як життєвого ідеалу?

2. **Парадокс авторитарності.** Чому батьки з низьким рівнем педагогічної культури найчастіше вдаються до авторитарного стилю та

фізичних покарань саме тоді, коли відчують власне безсилля перед дитиною?

Блок 2. Сусідство як агент стихійної соціалізації

1. **Соціологія сусідства:** Як ви розумієте формулювання А. Баранова про те, що сусід — це «найближчий чужий»? Чому для дорослих мешканців міст ця функція згасає, а для дітей є критично важливою?

2. **Роль дитячої субкультури:** Чи варто батькам жорстко контролювати й фільтрувати вуличний фольклор, лічилки, міфи та чутки, які дитина засвоює в сусідській групі однолітків?

3. **Втрата зв'язку з мікросоціумом у цифрову еру:** Як поширенні онлайн-ігри та соціальні мережі змінюють роль фізичного двору та сусідських підліткових груп у процесі психосексуальної та емоційної соціалізації?

Питання для самоконтролю:

1. Що таке сім'я і які існують типи сімей?
2. Як змінилась структура сім'ї та відносини у ній за останній період?
3. Навіть параметри сучасної сім'ї.
4. Назвіть головні соціалізуючі функції сім'ї.
5. Назвіть особистісні ресурси сім'ї.
6. Назвіть цілі виховання у сім'ї за напрямками (спектром) виховання, за змістом виховання, за характером цілей виховання.
7. Назвіть найпоширеніші стилі виховання у сім'ї.
8. Що включають у себе матеріальні ресурси сім'ї?
9. Від чого залежить затишок у сім'ї?
10. Що таке «мікросоціум» та «суспільство»?
11. Назвіть основні характеристики мікросоціуму.
12. Поясніть роль сусідства у стихійній соціалізації.
13. Від чого залежить соціально-психологічний клімат мікросоціуму?
14. Чим забезпечується соціально-контрольована соціалізація у мікросоціумі?

Література: 15; 28; 16; 32; 40; 50; 52; 65; 71; 72; 88

Семінарське заняття № 10

Організації в соціалізації особистості

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; знати види та ознаки організацій в яких відбувається соціалізація особистості, їх завдання та функції, показати десоціалізуючий характер контркультурних організацій.

Питання для обговорення

1. Організації в соціалізації особистості.
2. Соціальне виховання.
3. Контркультурні організації як чинник десоціалізації.
4. Роль релігії та релігійних організацій у соціалізації особистості

Кейс 1. Шкільний формалізм проти табірної інтенсивності: Імітація vs. Референтність

Опис ситуації:

15-річний Денис навчається в ліцеї. У навчальному закладі добре розвинена формалізована структура: є учнівське самоврядування, правила та система оцінювання. Проте виховні заходи мають характер «галасливих і тріскучих» звітів. Денис та його однокласники засвоїли інституційний механізм *імітації* соціально схвалюваної поведінки: вони піддакують учителям на лінійках, але поза ними іронізують над шкільними цінностями й оминають виконання правил, коли це можливо безконфліктно.

Улітку батьки відправили Дениса до профільного юнацького табору. Опинившись у нових умовах без звичного мікросередовища, Денис спробував діяти за звичним сценарієм імітації. Однак у таборі життєдіяльність була насичена інтенсивною груповою взаємодією, а невдачі в спілкуванні не було чим компенсувати поза табором. Неформальна структура загону швидко знецінила демонстративну поведінку Дениса. Щоб здобути авторитет і знайти друзів, юнак був змушений задіяти механізм саморефлексії, розібратися у собі та переймати реальні, а не удавані норми колективу.

Запитання для аналізу:

1. Чому одна й та сама людина в одному виховному закладі (ліцеї) засвоює лише *імітацію норм*, а в іншому (таборі) проходить шлях *позитивної самозміни*?

2. Як взаємодіють формальна та неформальна підструктури організації у процесі формування соціального досвіду підлітка?

3. Які умови необхідні для того, щоб виховна організація стала для дитини *референтною групою*?

Питання для дискусій та семінарських занять

Блок 1. Загальні ознаки та виховні можливості організацій

1. **Формальне та неформальне в організації:** Чому для ефективної соціалізації в будь-якій організації (від школи до підприємства) важливо, щоб неформальна ієрархія статусів не суперечила формальній структурі влади?

2. **Феномен «імітації норм»:** Чому виховні організації часто формують у вихованців не реальне засвоєння цінностей, а досвід імітації та безконфліктного ухилення від правил? Як цього уникнути?

3. **Добровільність як фактор референтності:** Чому дитячі та юнацькі добровільні організації (скауты, клуби за інтересами) часто мають вищий виховний потенціал, ніж обов'язкові (школа)?

Питання для самоконтролю:

1. Які існують види організацій?
2. Які ознаки організації?
3. Які є види організацій?
4. Визначте функції виховних організацій в процесі соціалізації.
5. Що таке соціальне виховання і як воно здійснюється?
6. Як організації впливають на стихійну соціалізацію?
7. Як організації впливають на відносно соціально контрольовану соціалізацію?
8. Яка роль добровільних організацій у соціалізації особистості?
9. Які організації є контркультурними?
10. У чому проявляється десоціалізуючий характер контркультурних організацій?
11. У чому сутність дисоціального виховання? Які його етапи?
12. Які існують тлумачення поняття «контркультура» та які її основні риси.
13. Які ознаки субкультур виділяє Т. Щепанська?
14. Які види субкультур виділяють В. Соколов та Ю. Осокін?
15. Що характерно для субкультури?

16. Чим відрізняється контркультура від субкультури?
17. Яке місце школи у соціалізації особистості?
18. Чим відрізняються соціалізуючі завдання школи та сім'ї?
19. Назвіть етапи шкільної соціалізації.
20. Виокреміть завдання шкільної соціалізації на кожному її етапі.
21. Визначте основні напрямки шкільної соціалізації.
22. Охарактеризуйте показники соціальної зрілості учня.
23. Назвіть критерії соціалізованості людини.
24. Яка різниця між церквою і сектою?
25. Що таке деномінація і культ?
26. Як формувались релігійні групи у суспільстві?
27. У чому виражається позитивний вплив релігій на соціалізацію особистості?
28. У чому виражається негативний вплив релігій на соціалізацію особистості?
29. Яка роль релігії на становлення особистості у сучасному світі?
30. На яких рівнях відбувається участь релігії у соціалізації?
31. Які функції виконують релігійні організації по відношенню до особистості?
32. Які тенденції у ставленні до релігії проявляються серед молоді?

Література: 16; 36; 48; 52; 55; 73; 85

Семінарське заняття 11

Групи однолітків та молодіжні субкультури та їх роль у соціалізації особистості.

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; розкрити вплив молодіжних субкультур на соціалізацію молодої людини; формувати здатність до розуміння різних підходів та вивчення особистості, індивідуально-психологічної структури особистості та її вплив на організацію професійної діяльності.

Питання для обговорення

1. Групи однолітків як чинники соціалізації.
2. Поняття «молодіжної субкультури».
3. Класифікація молодіжних субкультур та їх характеристика.

Кейс 1. Механізм «цапа-відбувайла» та «паршивої вівці» в дворовій компанії

Опис ситуації:

У неформальній дворовій компанії з 8 підлітків (14–15 років) склалася чітка рольова структура: є лідер («Макс»), його «шестірка», «клоун» та підліток Артем, який виконує роль «цапа-відбувайла». На Артема постійно спихають провини групи (наприклад, коли компанія псує майно на дитячому майданчику, перед дорослими відповідає Артем), над ним насміхаються та третирують.

Батьки Артема, помітивши це, заборонили йому спілкуватися з цією компанією та перевели його до іншої школи. Однак уже через два тижні після того, як Артем перестав приходити на тусовку, група підлітків почала розпадатися: виникли постійні внутрішні конфлікти між іншими членами, лідер втратив важелі впливу, а двоє хлопців взагалі залишили компанію.

Запитання для аналізу:

1. Чому Артем, зазнаючи третирування та негативних санкцій, добровільно залишався в цій групі й не йшов з неї сам?

2. Яку психологічну та системну функцію виконувала роль «цапа-відбувайла» у підтримці цілісності цієї групи однолітків? Чому після його уходу група розпалася?

3. Які потреби Артема (причетність, захист, самоствердження) задовольнялися в цій групі, незважаючи на її деструктивний характер?

Кейс 2. Трансформація пізнавального інтересу під тиском групи однолітків

Опис ситуації:

15-річний Ігор захоплюється програмуванням і збиранням комп'ютерних компонентів. Шкалу цінностей та уявлення про успіх він частково формує під впливом неформальної групи дворових однолітків. Прагнучи здобути повагу та високу оцінку серед друзів (які цінують лише швидкий заробіток і ризиковані розваги), Ігор почав використовувати свої технічні навички для хакерських дій: зламувати акаунти в соцмережах на замовлення та красти ігрові цінності.

Коли шкільний учитель інформатики спробував залучити Ігоря до участі в офіційній олімпіаді з програмування, хлопці з компанії висміяли цю ідею, назвавши це «ботанізмом». Ігор відмовився від участі в олімпіаді, заявивши, що школа не дає реальних знань і визнання.

Запитання для аналізу:

1. Як у даному кейсі проілюстровано вплив групи однолітків на зміну спрямованості інтересів особистості (трансформація корисної діяльності в соціально неприйнятну)?

2. Чому оцінка та думка неформальної групи однолітків виявилися для підлітка вагомішими за оцінку вчителя та можливість офіційної самореалізації?

3. Які соціалізуючі механізми (ідентифікація, конформізм, прагнення автономії від дорослих) спрацювали в цій ситуації?

Питання для дискусій та семінарських занять

1. **Еволюція рольових чинників:** Чому значення групи однолітків як чинника соціалізації зростає від раннього дитинства до юності, знижується в дорослому віці, а в старості часто знову стрімко зростає? Які соціальні та психологічні потреби задовольняє група на кожному з цих етапів?

2. **Феномен неформальних ролей:** Як ви вважаєте, чи можливе існування підліткової неформальної групи без ролей «лідера», «цапа-відбувайла» чи «паршивої вівці»? Чи є ці ролі неминучим результатом

групової динаміки, чи вони виникають лише за низького рівня соціокультурного розвитку групи?

3. **Соціальні передумови зростання ролі однолітків:** Як урбанізація, перетворення великої сім'ї на малу (або неповну) та поширення масових комунікацій і моди змінили баланс впливу між сім'єю, школою та вуличною групою однолітків у сучасній Україні?

4. **Конформізм і трансформація інформації:** Чому підлітки схильні вірити інформації (наприклад, про сексуальність, соціальні події чи ризики), отриманій від друзів у групі однолітків, більше, ніж офіційній інформації від учителів, батьків чи медиків?

5. **Межі статевої поведінки в сім'ї від засвоєння цієї ж поведінки в групі однолітків?** Які ризики виникають, якщо група однолітків стає єдиним джерелом психосексуального розвитку?

Питання для самоконтролю:

1. Що таке «група» у соціології? Які бувають групи?
2. Що зумовлює вступ людини до неформальної групи?
3. Що являє собою група однолітків і за якими параметрами можна їх класифікувати?
4. Що є фактором утворення груп однолітків?
5. Які ролі можна визначити в групах однолітків?
6. Які соціалізуючі механізми притаманні для груп однолітків?
7. Які соціалізуючі функції груп однолітків?
8. Чому групи однолітків стали одним з найважливіших мікрочинників соціалізації підростаючих поколінь у сучасному місті?
9. Що таке «молодіжна субкультура»? Які її характеристики?
10. Дайте класифікацію молодіжним субкультурам.

Література: 10; 16; 24; 37; 44; 55; 56; 62; 72

Семінарське заняття №12

Життєдіяльність індивіда як система рольової реалізації.

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; дослідити основні соціальні статуси та ролі особистості, розкрити особливості гендерної, політичної та економічної соціалізації особистості.

Питання для обговорення

1. Соціальні статуси та соціальні ролі як механізм соціалізації.
2. Гендерна соціалізація особистості.
3. Роль політичної соціалізації у становленні особистості.
4. Економічна соціалізація особистості.

Практичні ситуаційні кейси

Кейс 1. Статусно-рольовий конфлікт і психологічні захисти в робочому середовищі

Опис ситуації:

32-річна Олена працювала провідною розробницею програмного забезпечення, де її здобутий статус визначався високою кваліфікацією та авторитетом серед колег. За результатами року її підвищили до посади керівника відділу (зміна соціального статусу та розширення рольового набору).

Однак нова роль вимагала контролювати дотримання жорстких термінів, виставляти догани за запізнення та ухвалювати рішення про скорочення премій — дії, які суперечили її особистому «Я» та її попередній ролі «дружнього колеги». Вимоги підлеглих (очікування м'якості) увійшли в гострий конфлікт із вимогами вищого керівництва (очікування суворості).

Виявившись нездатною інтегрувати ці вимоги, Олена почала відчувати постійну тривогу, провини та безсоння. Вона почала виправдовувати перед собою пасивність («колеги самі свідомі, їм не потрібен нагляд»), а через 4 місяці подала заяву про звільнення за власним бажанням.

Запитання для аналізу:

1. Який тип конфлікту (міжрольовий чи внутрішньорольовий) виник у ситуації з Оленою? Як це пов'язано з її новим статусом?
2. Які захисні психологічні механізми (за З. Фрейдом), згадувані в теоретичному матеріалі, спрацювали у поведінці Олени?
3. Чому розширення діапазону властивостей особистості при зміні статусу в даному випадку призвело не до самореалізації, а до відмови від виконання ролі?

Кейс 2. «Диференціююча соціалізація» та кроссгендерна поведінка підлітка

Опис ситуації:

14-річна Софія цікавиться робототехнікою, носить вільний спортивний одяг, займається тайським боксом і мріє про кар'єру інженера-конструктора. У школі вчителі регулярно роблять їй зауваження щодо «нежіночної поведінки», закликають «бути м'якшою» та пропонують записатися на гурток кулінарії. Батьки дівчини стурбовані тим, що її поведінка виходить за межі традиційних стереотипів фемінності, і намагаються обмежити її спілкування з хлопцями-однолітками.

Попри тиск з боку школи та батьків, Софія демонструє високі результати на змаганнях із робототехніки, має чітко сформовану гендерну ідентичність (усвідомлює себе дівчиною) і зазначає, що її стиль поведінки просто зручний для досягнення цілей.

Запитання для аналізу:

1. Проілюструйте на цьому кейсі відмінність між біологічною статтю, психологічною статтю (маскуліність/фемінність) та гендерною поведінкою.
2. Як у цьому кейсі виявляється тиск «диференціюючої соціалізації» з боку агентів первинної та вторинної соціалізації?
3. Чому кроссгендерна поведінка (демонстрація рис, прийнятих для протилежної статі) в даному випадку не свідчить про порушення гендерної ідентичності?

Питання для дискусій та семінарських занять

1. **Динаміка статусних наборів:** Як змінюється співвідношення між аскриптивним (приписаним) та здобутим статусами в сучасному постіндустріальному суспільстві? Чи можна стверджувати, що значення приписаного статусу остаточно відійшло на другий план?

2. **Престиж професій та ротація цінностей:** Чому виникає дисбаланс між високим соціальним престижем певних професій у суспільній свідомості та їхнім реальним соціально-економічним індексом (рівнем доходів)? Наведіть приклади з українського сьогодення.

3. **Гендерна культура та традиційні стереотипи:** Де проходить межа між природно-біологічними відмінностями статей та соціально сконструйованими гендерними ролями? Як трансформація загальної культури суспільства змінює сучасну гендерну культуру чоловіків і жінок?

4. **Роль сім'ї та школи у гендерному вихованні:** Які «непрямі», стихійні впливи батьків і педагогів найсильніше формують гендерні стереотипи дітей? Чи завжди ці впливи узгоджуються з цілеспрямованим гендерним вихованням?

5. **Феномен «грошового типу» особистості:** Як ціннісне ставлення до грошей (як до засобу свободи, джерела влади, символу безпеки чи показника успіху) визначає загальний спосіб життя людини та її професійне самовизначення?

6. **Проблема ресоціалізації старшого покоління:** З якими психологічними бар'єрами стикається особистість під час примусової економічної соціалізації при різких змінах економічного ладу в державі? Яку роль у цьому процесі відіграє сімейне та професійне оточення?

Питання для самоконтролю

1. Визначте різницю між соціальним та особистим статусом.
2. Що таке соціальна роль, яка її функція і які її головні конструктивні елементи?
3. Що таке «соціальна норма» і «соціальна санкція»?
4. Яке головне завдання гендерної соціалізації?
5. Що таке «фемінність», та «маскулінність»? Чим вони характеризуються?
6. Які головні принципи статево рольової соціалізації?
7. Яка різниця між поняттями «статеворольова соціалізація» і «статеворольове виховання»?
8. Охарактеризуйте функції гендерної соціалізації.
9. Визначте інституції гендерної соціалізації.
10. Охарактеризуйте сфери гендерної соціалізації.
11. Що таке гендерна ідентичність?
12. Охарактеризуйте статево рольову соціалізацію як стадійний процес.

13. Яке головне завдання політичної соціалізації?
14. Визначте головні стадії політичної соціалізації.
15. Охарактеризуйте специфічних риси сприймання дітьми влади.
16. Визначте фактори та інститути політичної соціалізації.
17. Які причини низького рівня політичної освіченості?
18. Назвіть форми та компоненти політичної соціалізації.
19. Дайте визначення економічної соціалізації та її завдання.
20. Від яких факторів залежить економічна соціалізація?
21. Яка роль грошей в економічній соціалізації?
22. Що є мірою економічної соціалізованості?

Література: 1; 7; 8; 20; 33; 52; 54; 55; 74; 80

Семінарське заняття №13

Вплив інформаційно-комунікативних технологій на соціалізацію особистості

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; знати поняття інформаційного середовища та засобів масової комунікації; виявити роль засобів масової комунікації у стихійній та відносно соціально-контрольованій соціалізації; показати роль мережі Інтернет у соціалізації особистості.

Питання для обговорення

1. Поняття інформаційне суспільства, його позитивний і негативний вплив на соціалізацію.
2. Засоби масової інформації та їх вплив на стихійну соціалізацію.
3. Вплив засобів масової інформації на відносно соціально контрольовану соціалізацію.
4. Інтернет і стихійна соціалізація особистості.
5. Інтернет і відносно соціально контрольована соціалізація особистості.

Завдання для самостійної роботи

1. Законспектувати статтю А. Тадаєвої «Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі» (Тадаєва А. В. *Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(2). С. 329-337. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tmpvd_2013_17\(2\)__38.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tmpvd_2013_17(2)__38.pdf)).*

Підготуйте відповіді на питання:

1. Які найдоступніші на сьогодні нові медіа?
2. Яка специфіка адаптації до умов інформаційного суспільства різних категорій населення?
3. Поясніть значення терміну «медіа соціалізація».

4. Як перебудовуються сфери життєдіяльності людини в умовах медіа соціалізації?

5. Як особливості соціалізації в умовах нових медіа?

6. Які позитивні і негативні сторони медіа соціалізації?

Практичні ситуаційні кейси

Кейс 1. Цифровий розрив та ризик маргіналізації особистості похилого віку

Опис ситуації:

68-річна Галина Іванівна після виходу на пенсію зіткнулася зі зміною соціальної інфраструктури: комунальні платежі, запис до лікаря та банківські послуги в її місті перевели переважно в онлайн-формат (застосунки, вебпортали). Жінка не вміє користуватися смартфоном і відчуває страх перед технікою.

Через це вона змушена годинами стояти в чергах у нечисленних офлайн-касах, відчуває себе «викинутою з сучасності», переживає тривожність і поступово самоізолюється, обмежуючи коло спілкування. Одночасно вона володіє багатим життєвим і професійним досвідом педагога, але не має майданчика для його трансляції.

Запитання для аналізу:

1. Проілюструйте на цьому кейсі поняття «електронно-цифрового розриву» та ризик маргіналізації людини похилого віку в інформаційному суспільстві.

2. Які суперечності між потенціалом людини похилого віку як носія цінностей та її спроможністю використовувати ІКТ простежуються в даній ситуації?

3. Запропонуйте кроки цілеспрямованої медіасоціалізації для подолання цієї проблеми (відповідно до положень Окінавської Хартії та концепції Lifelong Learning).

Кейс 2. Віктимність підлітків у цифровому просторі: кібербулінг та шахрайство

Опис ситуації:

13-річний Максим отримав у приватні повідомлення Telegram пропозицію від незнайомця: взяти участь у розіграші нового смартфона. Для цього потрібно було перейти за посиланням, ввести номери телефонів та банківських карток батьків. Максим, зважаючи на вікову довірливість та відсутність реального соціально-економічного досвіду, виконав усі вказівки.

Коли з картки батьків списуються кошти, хлопець зізнається в цьому в шкільному чаті. У відповідь однокласники починають цькувати його, створювати образливі меми з його фотографією та виключають із групових розмов (кібербулінг).

Запитання для аналізу:

1. У чому виявляється віктимність поведінки підлітків у медіасередовищі згідно з теоретичним матеріалом?
2. З якими цифровими ризиками (з наведеної в матеріалі таблиці) зіткнувся Максим?
3. Які правила кібербезпеки та нетикету мали бути засвоєні Максимом нажному рівні медіаграмотності «Створення та відповідальність»?

Питання для дискусій

1. **Суб'єктність особистості в еру нових медіа:** Чи дійсно інтерактивність «нових медіа» перетворює людину на повноцінного суб'єкта власного інформаційного простору, чи це лише ілюзія суб'єктності, обмежена алгоритмами соціальних мереж та таргетованою рекламою?
2. **Феномен кіберсоціалізації:** Чи можна вважати кіберсоціалізацію повноцінною заміною традиційної соціалізації, чи вона завжди є лише її компенсаторним/допоміжним елементом? За яких умов віртуальна соціалізація призводить до реальної дезадаптації?
3. **«Електронно-цифровий розрив» та ейджизм:** Як суспільство має вирішувати проблему цифрової ізоляції людей похилого віку? Чи є цифрова грамотність у XXI столітті базовим правом людини, таким же, як і класична грамотність?
4. **Трансформація рольових моделей:** Чому традиційні агенти соціалізації (батьки, вчителі) втрачають авторитет серед підлітків на користь блогерів та інфлюенсерів? Які ризики та можливості це створює для морального й громадянського виховання?
5. **Кліпове мислення vs. Глибока освіта:** Чи є кліпове мислення деградацією когнітивних здібностей людини, чи це адаптивна реакція психіки на інформаційне перевантаження? Як система освіти має трансформуватися в умовах панування короткого контенту?

Питання для самоперевірки:

1. Що таке «інформаційне суспільство» та «інформаційна сфера»?
2. Які сфери життя перебудовуються у процесі медіа соціалізації?

3. У чому проявляється активність особистості у процесі медіа соціалізації?

4. Визначіть негативний вплив медіа соціалізації.

5. Яка специфіка в адаптації до умов нового суспільства у представників різних вікових груп?

6. Що таке «засоби масової інформації»?

7. У чому проявляється вплив засобів масової інформації на стихійну соціалізацію?

8. Яка роль засобів масової інформації у здійсненні відносно соціально контрольованої соціалізації?

9. Які комунікативні можливості мережі Інтернет?

10. Які позитивні і негативні сторони використання мережі Інтернет?

11. Як впливає Інтернет на стихійну соціалізацію?

12. Як впливає Інтернет на відносно соціально контрольовану соціалізацію?

13. Які існують можливості в інформаційного суспільства та у мережі Інтернет для маніпулятивного впливу на свідомість особистості?

Література: 3; 11; 12; 14; 42; 55; 76; 77

Семінарське заняття 14-15

Етнізація як складова соціалізації

Мета: сприяти формуванню здатності аналізувати суспільні процеси пов'язані з соціальним розвитком держави а також вміння аналізувати чинники та специфіку соціально-економічних, культурних та політичних змін у суспільстві та приймати професійні рішення щодо корегування впливу змін на поведінку людини; вміти визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення; знати поняття етносу, нації як чинників соціалізації, роль національної ментальності на формування соціальної поведінки; вміти визначати вплив особливостей етнічних груп на формування соціальної поведінки молоді

План.

1. Поняття етносу, нації як чинників соціалізації.
2. Соціально-етнічні процеси в Україні.
3. Психологічні особливості етнічних груп.
4. Роль національної ментальності в житті суспільства.
5. Основні правила соціалізації в народній педагогіці.

Кейси (частина 1)

Кейс 1. Трансформація традиційної етнічної соціалізації в цифрову еру

Опис ситуації:

14-річна Софія зростала в родині з глибокими традиціями: бабуся з дитинства розповідала їй казки, співала народних пісень, навчала вишивати та поважати хліб. Проте, вступивши до підліткового віку (етап рефлексивної етнізації за Піаже), дівчина захопилася TikTok та Instagram. Алгоритми мережі почали пропонувати їй контент із гіпертрофованим стандартом «успішного життя» та консьюмеризму, що сформувало у неї синдром втраченої вигоди (FoMO).

Софія почала соромитися своїх «сільських» родинних традицій, вважати народну культуру «застарілим хахляцтвом» та відмовлятися від спілкування з бабусею, вимагаючи від батьків дорогий брендовий одяг. При цьому дівчина потрапила в «ехо-камеру» підліткових груп, де її піддають кібербулінгу через недостатню «модність» профілю.

Запитання для аналізу:

1. Проаналізуйте, як цифрова медіасоціалізація (нових медіа) увійшла в конфлікт із первинною етнізацією та традиційними агентами соціалізації (сім'я, фольклор).

2. Які деформації етнізації (з класифікації: гіпоетнічність, гіперетнічність, маргіналізація) спостерігаються у поведінці Софії?

3. Як за допомогою засобів етнопедагогіки та підвищення медіаграмотності допомогти дівчині відновити позитивну етнічну ідентичність і подолати тиск соцмереж?

Кейс 2. Етнопедагогічні моральні критерії vs Цифровий «Маскарад»

Опис ситуації:

16-річний Богдан виховувався у середовищі, де його навчали шанувати старших, дотримуватися народно-побутової субординації та відповідати за свої слова («не хвали себе сам, хай тебе люди похвалять»). У школі хлопець був сором'язливим. Прагнучи самоствердження, він створив у Discord та Telegram анонімний профіль («маскарад»), де видавав себе за безжального та заможного кіберспортивного тренера.

Захищений анонімністю, Богдан почав систематично принижувати менш досвідчених гравців (кібербулінг), використовувати лайку та вимагати кошти за «консультації». Коли батьки дізналися про це, хлопець заявив: «У мережі інші закони, тут повага здобувається силою й нахабством, а ваші народні казки й мораль у реалі нічого не варті».

Запитання для аналізу:

1. Які елементи Народного морального кодексу українців було порушено у віртуальній поведінці Богдана?

2. Як феномен «анонімного маскараду» в ІКТ розмиває сформовані в сім'ї моральні критерії вихованості?

3. Як поєднати народні моральні орієнтири (людяність, совісність) із цифровим «нетикетом» (етикою поведінки в інтернеті)?

Кейси (2 частина)

Кейс 2.1. Трансформація родинного виховання: традиція «покуті» та «столу» vs сучасний індивідуалізм

Опис ситуації:

У родині 14-річного Максима склалася конфліктна ситуація. Батьки намагаються підтримувати традиційний уклад: щовечора збирати всю сім'ю за спільним обіднім столом, де обговорюються справи кожного,

вирішуються хатні питання та планується наступний день під керівництвом батька. Проте Максим відмовляється вечеряти разом із родиною, забирає їжу до власної кімнати, щоб їсти перед монітором комп'ютера, та ігнорує родинні розмови.

На зауваження батька про порушення поваги до дому та родини хлопець відповідає: «Спільні обіди — це застарілий контроль і формальність, у кожного має бути власний простір і графік». Батьки відчують, що втрачають виховний вплив та духовний зв'язок із сином.

Запитання для аналізу:

1. Проаналізуйте родинно-побутову символіку **столу** та **покуті** в українській народній педагогіці. Яку педагогічну та соціалізуючу функцію вони виконують?
2. Які завдання родинного виховання (з-поміж визначених у тексті) порушуються внаслідок самоусунення підлітка від родинного спілкування?
3. За допомогою яких народно-педагогічних прийомів та переосмислення символіки родинного вогнища батьки можуть відновити духовну єдність поколінь без прямого примусу?

Кейс 2.2 Звичай vs Традиція у формуванні трудової моралі

Опис ситуації:

Навесні родина переселенців із трьома дітьми отримала у користування невелику земельну ділянку біля будинку. Старший 15-річний син Артем відмовляється допомагати батькам у садінні городини, заявляючи, що в XXI столітті це «неформат» і значно вигідніше все купувати в супермаркеті. Батько ж наполягає, що праця на землі — це не лише економічна потреба, а «кодекс хліборобської честі», який передався від дідів-прадідів, і що «хто не шанує землю, той втрачає коріння».

Молодша 8-річна донька радо допомагає матері, сприймаючи це через пісні, висаджування квітів та святкування «першої борозни».

Запитання для аналізу:

1. У чому полягає відмінність між поняттями **«звичай»** та **«традиція»** згідно з народною педагогікою? Наведіть приклади з тексту.
2. Як хліборобські та трудові традиції сприяють вихованню морально й фізично здорової дитини та її соціалізації?
3. Чому молодша дитина легше залучається до традиційного способу життя, ніж підліток, і як розкривається мотивація дій за звичаєм («Так треба», «Так робили мої батьки»)?

Питання для дискусій (ч. 1)

Співвідношення глобального та етнічного в ІКТ: Чи сприяють сучасні нові медіа стиранню етнічних кордонів та асиміляції (гіпоетнічності), чи, навпаки, вони стають потужним інструментом для ренесансу та популяризації традиційної культури?

1. **Трансформація агентів етнізації:** Чому традиційні агенти етносоціалізації (сім'я, фольклор, обряди) програють боротьбу за увагу підлітка цифровим медіа? Як традиційній педагогіці «конкурувати» з алгоритмами TikTok та Instagram?

2. **Психологічні витоки гіперетнічності у мережі:** Чому анонімність цифрового простору часто провокує спалахи етноцентризму, мови ворожнечі та ксенофобії? Як це співвідноситься з народним моральним кодексом українців?

3. **Електронно-цифровий розрив та збереження культурного коду:** Як уберегти покоління людей похилого віку (носіїв живого фольклору та менталітету) від соціальної маргіналізації в умовах тотальної цифровізації послуг?

4. **Адаптивність української ментальності:** Як характерні риси української ментальності (землеробська поміркованість vs козацький афект; індивідуалізм; дистанціювання від держави) проявляються в поведінці сучасних українців у соціальних мережах під час кризових чи воєнних подій?

5. **Кліпове мислення та народна мудрість:** Наскільки короткі жанри фольклору (прислів'я, приказки, загадки) є співзвучними сучасному кліповому мисленню молоді? Чи можна використовувати їх як «антидот» від дезінформації та поверхневого сприйняття світа?

Питання для дискусій (Ч.2)

1. **Родинне виховання як фундаментальна ланка:** Чому сім'я вважається першою природною і постійно діючою ланкою виховання? Як родинні чесноти (товарищність, лицарство, спільний обробіток землі) формують національний світогляд та ментальність етносу?

2. **Етимологія та суть слова «виховувати»:** Як народна мудрість трактує поняття «виховувати» через значення «оберігати»? Зіставте це з крилатими висловами: «Умів дитину породити, умій і навчити» та «Не та мати, що породила, а та, що виховала».

3. **Характеристики народної педагогіки за Н. Сейко:** Як у сучасному освітньому просторі можна реалізувати такі характеристики народної педагогіки, як колективність, прагнення педагогізувати оточення, громадський контроль та соціальна пам'ять?

4. **Співвідношення звичаю, традиції та обряду:** У чому полягає глибинна відмінність між звичаєм і традицією щодо обсягу змісту та характеру впливу на дитину (стереотипно-механічні звички vs складні духовно-моральні мотивації)?

5. **Соціалізуюча роль родинно-побутової символіки:** Як інтер'єр традиційної української хати (вариста піч, покуть, стіл) виступав цілісною педагогічною системою формування моралі, поваги до батька/матері та порядку в родині?

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення етносу та нації.
2. Охарактеризуйте соціально-етнічні процеси у сучасній Україні.
3. Які проблеми можуть викликати міжетнічні конфлікти?
4. Які позитивні і негативні риси націоналізму?
5. Які головні проблеми в етнонаціональних відносинах?
6. Що таке національний характер?
7. Які є види етнічних особливостей за способами соціалізації?
8. Що таке «етнічна соціалізація»? Від чого вона залежить?
9. Визначте основні чинники розвитку етнічної ідентичності в індивіда.
10. Які компоненти включає етнічна соціалізація?
11. Що таке «національна ментальність»?
12. Якими чинниками зумовлена українська ментальність?
13. Які основні риси «радянської» ментальності?
14. Виділіть найусталеніші риси українського національного характеру.
15. Які головні соціальні характеристиками народної педагогіки?
16. Які основні завдання родинного виховання?
17. Які основні напрямки включає родинне виховання?
18. Що таке «звичай» і «традиція»? Які функції у соціалізації вони виконують?
19. Які головні складові сімейної обрядовості?
20. Назвіть головні форми символізації.
21. Що відноситься до образно-символічних засобів української етнопедагогіки?
22. Що можна віднести до української соціалізуючої символіки?
23. Назвіть головні положення морального кодексу українців.

Література: 13; 32; 34; 35; 46; 61; 64; 81

Семінарське заняття 16

Тема: Особливості соціалізації в умовах воєнного стану

Мета: Розглянути сутність екстремальної та абераційної соціалізації під час війни; проаналізувати трансформацію інститутів сім'ї, освіти та волонтерства; вивчити особливості дитячої соціалізації, наслідки травматизації та роль соціального педагога; дослідити виклики соціалізації студентської молоді під час війни та стратегії її повоєнного відновлення.

Питання для обговорення

1. Трансформація умов соціалізації під час війни.
2. Особливості соціалізації дітей в умовах війни.
3. Соціалізація студентської молоді в умовах війни та післявоєнний період.

Практичні ситуаційні кейси

Кейс 1. Діти з сімей ВПО та ризики абераційної поведінки

Опис ситуації:

12-річний Максим разом із матір'ю переїхав із зони активних бойових дій. Його батько залишився вдома й перебуває на фронті. У новій школі Максим поводить дратівливо та агресивно, часом провокує бійки з однокласниками, зриває уроки та демонструє повне нехтування шкільною дисципліною. На зауваження вчителів відповідає: «Ви тут нічого не знаєте про реальне життя». Вчителям важко знайти з ним спільну мову, а однокласники почали його уникати, вважаючи «важким» і девіантним.

Запитання для аналізу:

1. Які ознаки абераційної соціалізації та дезадаптації спостерігаються в поведінці Максима?
2. Як фрагментація родини та емоційна виснаженість батьків впливають на формування такої поведінки?
3. Запропонуйте алгоритм дій соціального педагога за визначеними МОН України стратегіями для подолання дезадаптації хлопця.

Кейс 2. «Прискорена соціалізація» та роль волонтерства у підлітковому віці

Опис ситуації:

15-річна Софія з початку повномасштабної війни практично покинула свої звичні підліткові хобі. Дівчина щодня після уроків плете

маскувальні сітки та організовує благодійні ярмарки для допомоги ЗСУ. Батьки помічають, що дівчина стала дорослою не за роками, категорично відмовляється від розваг із ровесниками, вважаючи це «недоречним під час війни», і скаржиться на постійну безсоння та тривожність.

Запитання для аналізу:

1. Визначте позитивні та негативні аспекти феномену «прискореної соціалізації» на прикладі Софії.
2. Як волонтерський рух у цьому випадку виступає новим агентом соціалізації?
3. Які ризики для психоемоційного стану дівчини виникають і як запобігти її емоційному вигоранню?

Кейс 3. Дистанційне навчання та фрагментація світогляду студентів

Опис ситуації:

Студент 2-го курсу університету Ігор через вимушений перехід на дистанційне навчання та перебування в прифронтовому місті відчуває повну втрату мотивації. Він перестав вмикати камеру на онлайн-лекціях, уникає групових проєктів і майже не спілкується зі однокласниками. У розмові з куратором хлопець зазначив: «Я не бачу сенсу будувати плани на майбутнє чи вчитися. Раніше все було зрозуміло, зараз — лише тривога, а після війни загалом нічого не відомо».

Запитання для аналізу:

1. Проілюструйте на даній ситуації феномен «фрагментованого у часі світогляду» студентської молоді.
2. Як дистанційне навчання та брак живих комунікацій впливають на процес соціалізації студентів?
3. Які заходи має вжити ЗВО як центр соціалізації для відновлення мотивації та соціальних зв'язків Ігоря?

Питання для дискусій

1. **Екстремальна та абераційна соціалізація:** У чому полягає принципова відмінність між класичним розумінням соціалізації та «екстремальною/абераційною соціалізацією» під час війни? Які її головні прояви у поведінці дітлахів та молоді?
2. **Феномен вимушеного дорослішання:** Чи можна вважати «прискорену соціалізацію» позитивним надбанням для формування нового покоління українців, чи негативні наслідки («вкрадене дитинство», ризик ПТСР) переважають?

3. **Трансформація інституту сім'ї:** Як фрагментація родин та батьківське вигорання змінюють виховні моделі? Чим небезпечний перенос обов'язків дорослих на дітей?

4. **Дистанційне навчання в ЗВО та школах:** Як онлайн-формат поєднує збереження безперервності освіти з дефіцитом соціалізації? Чи спроможні соціальні мережі компенсувати брак живого спілкування?

5. **Подвійна соціалізація біженців за кордоном:** З якими основними викликами стикаються українці за кордоном під час спроби зберегти національну ідентичність і одночасно інтегруватися в нове культурне середовище?

6. **Волонтерство як агент соціалізації:** Як участь підлітків та студентів у волонтерській діяльності змінює їхню суб'єктну позицію, ціннісні орієнтири та громадянську свідомість?

7. **Роль ЗВО у повоєнній відбудові:** Які конкретні кроки (психологічні, освітні, соціальні) мають зробити заклади вищої освіти, щоб стати головними центрами реабілітації та відновлення студентської молоді після війни?

Питання для самоконтролю:

1. Яких змін зазнали головні інститути соціалізації в умовах війни?
2. Які можна виділити ключові феномени воєнної соціалізації?
3. Виділіть негативні чинники впливу на соціалізацію дітей в умовах війни.
4. У чому прослідковується соціальна дезадаптація дітей?
5. Що означає термін «абераційна соціалізація»?
6. Які головні завдання соціалізації дітей із сімей переселенців?
7. Як війна вплинула на соціалізацію студентської молоді?
8. Які головні соціальні пріоритети для молоді в умовах воєнного стану?
9. Що свідчить про втрату можливостей для соціальної активності молоді?
10. Які завдання соціалізації молоді можна передбачити на післявоєнний період?

Література: 5; 9; 18; 30; 57; 69; 75; 78; 79; 87

ЗАВДАННЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Питання до модульної контрольної роботи №1

1. Взаємозв'язок змін у культурі суспільства зі зміною типу відносин між поколіннями.
2. Поняття соціалізації у сучасній науці.
3. Біогенетичний, соціогенетичний, диспозиційний та конструктивістський підходи до визначення її сутності.
4. Суб'єкт-об'єктний підхід у дослідженні соціалізації.
5. Суб'єкт-суб'єктний підхід у дослідженні соціалізації.
6. Характеристика рівнів соціалізації особистості. Фактори і засоби соціалізації.
7. Механізми соціалізації: загальні характеристика підходів до вирішення проблеми.
8. Основні зарубіжні концепції соціалізації.
9. Соціалізація як стадійний процес.
10. Характеристика людини як суб'єкта соціалізації
11. Характеристика людини як об'єкта соціалізації.
12. Людина як жертва несприятливих умов соціалізації. Типи жертв, фактори віктимізації.
13. Типові небезпеки на різних етапах соціалізації.

Питання до модульної контрольної роботи №2

1. Характеристика макро- та мегафакторів соціалізації.
2. Характеристика мезофакторів соціалізації.
3. Види поселень та їх вплив на соціалізацію.
4. Характеристика мікросоціуму як чинника соціалізації.
5. Сім'я к мікрофактор соціалізації. Соціалізуючі функції сім'ї.
6. Групи однолітків як чинники соціалізації.
7. Організації в соціалізації особистості.
8. Контркультурні організації як чинник стерео типізації поведінки.
9. Поняття соціального статусу і соціальні ролі особистості.
10. Статеворольова соціалізація особистості: поняття, принципи, функції, сфери та стадії статево рольової соціалізації.
11. Поняття політичної соціалізації.
12. Стадії процесу політичної соціалізації та її агенти. Форми та компоненти політичної соціалізації.
13. Економічна соціалізація особистості.
14. Роль релігії у соціалізації особистості.

15. Поняття інформаційного суспільства та його вплив на соціалізацію.

16. Роль національної ментальності в житті суспільства. Особливості національного характеру українців.

17. Основні правила соціалізації в народній педагогіці. Різновиди традиційної стереотипізації поведінки.

18. Особливості соціалізації в умовах воєнного стану

ТЕСТОВІ ПИТАННЯ ОК «СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ»

1. Виберіть сучасні глобальні тенденції у суспільних процесах:

а) посилення динамізму; б) посилення тоталітарної свідомості; в) зростання значимості індивідуально-особистісного начала у всіх проявах життя сучасної людини; г) переосмислення теоретичних ідей і практики комуністичного виховання; д) посилення взаємоз'язку між поколіннями.

2. Виберіть рецидиви тоталітаризму у вихованні:

а) визнання дитини суб'єктом виховання; б) несприйняття індивідуальності, невідповідності нормі; в) акцент на подоланні негативних тенденцій у поведінці; г) акцент на вихованні гідних рис; д) партнерство і співробітництво між учасниками виховного процесу; е) домінування вербальних методів виховання.

3. Автором терміну «соціалізація» вважається:

а) П.Наторп; б) Ф.Дістервег; в) Г.Гіддінгс; г) Л.Виготський.

4. Чиї погляди лягли в основу біогенетичного підходу до пояснення сутності соціалізації:

а) Г. Тарда; б) Е. Дюркгейма; в) Ч. Дарвіна; г) Е. Геккеля.

5. Які сторони соціалізації досліджує соціологія:

а) процеси соціалізації в макро- та мезосистемі суспільства, вплив на формування особистості існуючої соціальної структури;

б) соціалізуючий потенціал найближчого оточення дитини – різних груп, до яких вона входить;

в) когнітивні процеси, сприйняття, емоційні реакції, комунікативні якості, захисні механізми, психосексуальний розвиток і т.д. на різних етапах життєвого циклу людини;

г) процеси дорослішання і соціалізації в різних суспільствах і культурах.

6. Які сторони соціалізації досліджує соціальна психологія:

а) процеси соціалізації в макро- та мезосистемі суспільства, вплив на формування особистості існуючої соціальної структури;

б) соціалізуючий потенціал найближчого оточення дитини – різних груп, до яких вона входить;

в) когнітивні процеси, сприйняття, емоційні реакції, комунікативні якості, захисні механізми, психосексуальний розвиток і т.д. на різних етапах життєвого циклу людини;

г) монографічним і порівняльним вивченням процесів дорослішання і соціалізації в різних суспільствах і культурах.

7. З точки зору М.Мід визнання підростаючим поколінням безумовного авторитету старших, відсутність конфлікту батьків і дітей - це прояви культури відносин :

а) кофігуративної; б) постфігуративної; в) префігуративної

8. Період, коли батьки змушені рахуватися з тим, що підростаючі діти досить рано (вже в молодшому підлітковому віці) перестають орієнтуватися на їхні виховні рішення і починають усе більше рахуватися з думкою однолітків у референтній групі М.Мід назвала культурою

а) кофігуративною; б) постфігуративною; в) префігуративною.

9.Суб'єкт-об'єктний підхід у дослідженні соціалізації означає ствердження:

а) пасивної позиції людини в процесі соціалізації, а саму соціалізацію розглядає як процес адаптації людини до суспільства, що формує кожного свого члена відповідно до властивої йому культурою;

б) активної позиції людини у процесі соціалізації, яка не тільки адаптується до суспільства, але і впливає на свої життєві обставини і на саму себе.

10. Суб'єкт-суб'єктний підхід у дослідженні соціалізації означає ствердження:

а) пасивної позиції людини в процесі соціалізації, а саму соціалізацію розглядає як процес адаптації людини до суспільства, що формує кожного свого члена відповідно до властивої йому культурою;

б) активної позиції людини у процесі соціалізації, яка не тільки адаптується до суспільства, але і впливає на свої життєві обставини і на саму себе.

11. Біля витоків суб'єкт-об'єктного підходу у дослідженні соціалізації стояв:

а) П.Наторп; б) У. Уентворт; в) Г.Гіддінгс; г) Е.Дюркгейм

12. Виберіть групу дослідників, яка розробила концепцію соціалізації з позицій «суб'єкт-суб'єктного» підходу:

- а) Ч.Кулі, У.Томас, Ф.Знанецький, Дж.Мід, У. Уентворт;
- б) Дж. Баллантайн, Е. Мак Нейл, Дж.Огбю, Дж. і З. Перрі, Р. Хевігхерст, Т. Парсонс.

13. Диспозиційний підхід у соціалізації це:

- а) засвоєння соціальних ролей; б) вплив соціуму на особистість; в) підготовка людини до життя в умовах динамічного суспільства; г) готовність діяти у стандартних ситуаціях

14. Опосередкований вплив державних інституцій на певні категорії людей це:

- а) стихійна соціалізація; б) відносно спрямована соціалізація; в) відносно соціально контрольована соціалізація; г) процес саморозвитку та самовиховання людини.

15. Цілеспрямований безпосередній вплив через спеціальні установи, тобто виховання, це:

- а) стихійна соціалізація; б) відносно спрямована соціалізація; в) відносно соціально контрольована соціалізація; г) процес саморозвитку та самовиховання людини.

16. Виберіть засоби соціалізації:

- А) способи вигодовування дитини; б) почуття сорому і провини; в) елементи духовної культури; г) ідентифікація

17. Стиль і зміст спілкування, а також методи заохочення і покарання в родині, групах однолітків, у виховній та інших організаціях, що здійснюють соціалізуючий вплив, відноситься до:

- а) засобів соціалізації; б) факторів соціалізації; в) механізмів соціалізації; г) рівнів соціалізації

18. Процес, коли людина намагається відновити втрачені соціальні зв'язки, називається:

- а) соціалізацією, б) ресоціалізацією ; в) реабілітацією г) абілітацією

19. Стилізований механізм соціалізації це:

а) процес спілкування з референтними особами; б) реалізація впливу сім'ї та найближчого оточення; в) прийняття зразків поведінки та моральних цінностей, притаманній певній субкультурі; г) накопичення соціальних знань і навиків через взаємодію з різними інститутами соціалізації.

20. Традиційний механізм соціалізації це:

а) процес спілкування з референтними особами; б) реалізація впливу сім'ї та найближчого оточення; в) прийняття зразків поведінки та моральних цінностей, притаманній певній субкультурі; г) накопичення соціальних знань і навиків через взаємодію з різними інститутами соціалізації.

21. Інституційний механізм соціалізації це:

а) процес спілкування з референтними особами; б) реалізація впливу сім'ї та найближчого оточення; в) прийняття зразків поведінки та моральних цінностей, притаманній певній субкультурі; г) накопичення соціальних знань і навиків через взаємодію з різними інститутами соціалізації.

22. Поділ соціалізації на три основні стадії: дотрудову, трудову і після трудову здійснено в теорії:

а) І. Кона б) Л.Виготського; в) Г.Андрєєвої; г) Ф.Знанецького

23. Процес соціального розвитку людини як діалектичну єдність переривчастості і безперервності стверджує у своїй концепції соціалізації:

а) В. Мухіна б) А. Петровський; в) Г.Андрєєвої; г) Л.Виготський

24. «Представники якої концепції соціалізації визнають, що в процесі соціалізації людина не тільки прагне адаптуватись у соціумі, скільки самореалізуватись та самоствердитись:

а) критичної; б) рольової; в) психодинамічної; г) когнітивної; д) концепції соціального навчання.

25. Виберіть представників когнітивної концепції соціалізації:

а) Ж. Піаже; б) А. Маслоу; в) З Фройд; в) К.Левін

26. Психоаналітична концепція соціалізації розглядає соціалізацію як:

а) формування усвідомленого і навіть критичного відношення особистості до існуючого суспільним порядкам, розвитку прагнень до самоствердження в суспільстві;

б) розвиток когнітивних процесів як головної можливості освоєння тих чи інших соціальних дій особистості;

в) встановлення контролю над проявами енергії первинних інстинктів;

г) процеси ідентифікації, наслідування, навіювання відповідність нормам, конформність.

27. Суб'єкт історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури на Землі, біосоціальне істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, що володіє членороздільною мовою, мисленням, свідомістю і самосвідомістю, морально-етичними якостями – це визначення:

а) людини; б) особистості; в) індивіда; г) індивідуальності

28. Засновником вітчизняної культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функційє:

а) Л. Виготський; б) Д.Ельконін; в) Д. Фельдштейн; г) А. Петровський

29. Які критерії розвитку Л. Виготського лягли в основу поділу його на стадії:

а) ситуація розвитку; б) процеси еволюції та інволюції; в) циклічність; г) вікове новоутворення; д) провідна діяльність.

30. Виберіть вираз, який найбільше відповідає поняттю соціалізації:

а) загальний процес становлення людини; б) відносно соціально контрольований процес розвитку людини; в) розвиток, обумовлений конкретними соціальними умовами; г) стихійний розвиток людини.

31. Вибіркова взаємодія людини з тими чи іншими сегментами суспільства, обов'язкова взаємодія з яким-небудь сегментом (напр., армія школа, фірма) – це соціалізація:

а) стихійна, б) відносно спрямована; в) відносно соціально контрольована; г) неконтрольована..

32. Соціалізація особистості в процесі опосередкованого впливу державних інституцій на певні категорії населення це соціалізація:

а) стихійна, б) відносно спрямована; в) відносно соціально контрольована; г) неконтрольована..

33. Космос, планета, світ, країна, етнос, тип поселення, родина, засоби масової комунікації – це:

а) механізми соціалізації; б) засоби соціалізації; в) фактори соціалізації; г) причини соціалізації.

34. Країна, етнос, суспільство відносяться до:

а) мегафакторів соціалізації; б) макрофакторів соціалізації; в) мезофакторів соціалізації; г) мікрофакторів соціалізації.

35. Які фактори елементи відносяться до мезофакторів соціалізації:

а) світ; б) суспільство; в) регіон проживання; г) субкультура.

36. Виберіть, що не відноситься до механізмів соціалізації:

а) імпрінтинг; б) інсайт; в) наслідування; в) навіювання; г) рефлексія.

37. Якому засобу соціалізації відповідає прийняття дитиною зразків поведінки та моральних цінностей, які притаманні певній субкультурі:

а) традиційному; б) інституційному в) міжособистісному; г) стилізованому.

38. Якому засобу соціалізації відповідає накопичення необхідних знань і навиків соціально прийнятної поведінки в умовах взаємодії з дитячим садком, школою, трудовим колективом тощо:

а) традиційному; б) інституційному в) міжособистісному; г) стилізованому.

39. Маргінал це - :

а) десоціалізована людина; б) конформна людина; в) людина, яка діє всупереч думці оточуючих; г) латентна людина.

40. Хто запропонував розглядати кожную стадію соціалізації з позицій ситуації розвитку, провідної діяльності та вікового новоутворення:

а) Л. Виготський; б) Д. Фельдштейн; в) Д. Ельконін. г) А. Петровський.

41. До яких завдань соціалізації належить досягнення визначеного рівня фізичного і сексуального розвитку:

а) природно-культурних; б) соціально-культурних; в) соціально-психологічних; г) освітніх.

42. Становлення самосвідомості особистості, її самовизначення в актуальному житті і на перспективу, самореалізація і самоствердження, що на кожному віковому етапі мають специфічні зміст і способи їхнього рішення – це завдання:

а) соціально-культурні; б) природно-культурні; в) соціально-психологічні; г) фізіологічні.

43. До яких завдань соціалізації відносяться пізнавальний, моральний, ціннісно-смісловий розвиток:

а) природно-культурних; б) соціально-культурних; в) соціально-психологічних; г) естетичних.

44. До якої групи жертв соціалізації можна віднести людей із пограничними психічними станами і з акцентуаціями характеру; мігрантів із країни в країну, з регіону в регіон, із села в місто і з міста в село; дітей, що народилися в родинах з низьким економічним, моральним, освітнім рівнем; метисів і представників інонаціональних груп у місцях компактного проживання іншого етносу:

а) латентної; б) потенційної; в) реальної; г) нереальної.

45. Схильність людини стати жертвою тих чи інших обставин це:

а) рефлексія; б) ксенофобія; в) віктимність; г) акцентуація.

46. Космос відноситься до:

а) мегафакторів соціалізації; б) макрофакторів соціалізації; в) мезофакторів соціалізації; г) мікрофакторів соціалізації.

47. Етнос відноситься до:

а) мегафакторів соціалізації; б) макрофакторів соціалізації; в) мезофакторів соціалізації; г) мікрофакторів соціалізації.

48. Що відноситься до мезофакторів соціалізації:

а) економіка; б) суспільство; в) сім'я; г) вид поселення.

49. Що відноситься до мікрофакторів соціалізації:

а) країна; б) школа; в) сім'я; г) вид поселення.

50. Рівень життя різних професійних і соціальних груп і шарів, а також конкретних людей впливають на :

а) стихійну соціалізацію; б) відносно соціально контрольовану соціалізацію в) відносну соціалізацію; г) самовиховання.

51. Переважання анонімних, ділових, короткочасних, часткових і поверхневих контактів в міжособовому спілкуванні, притаманні способу життя відповідає способу життя:

а) великого і середнього міста; б) малого місті; в) селища; г) села.

52. Які механізми соціалізації діють особливо яскраво в умовах села, малого міста, міста, а також у малоосвічених родинах великих міст:

а) традиційний; б) рефлексивний; в) стилізований; в) інституціональний.

53. Забезпечення фізичного і емоційного розвитку, формування психологічної статі, формування ціннісних орієнтацій, соціально-психологічна підтримка відповідають у найбільшій мірі функціям:

а) сім'ї; б) виховної установи; в) школи; г) групи однолітків; д) сусідства.

54. До якого параметру сім'ї відноситься її структура:

а) демографічного; б) соціально-культурного; в) соціально-економічного; г) техніко-гігієнічного.

55. До якого параметру сім'ї відноситься її майнові характеристики:

а) демографічного; б) соціально-культурного; в) соціально-економічного; г) техніко-гігієнічного.

56. До якого параметру сім'ї відноситься облаштування житла:

а) демографічного; б) соціально-культурного; в) соціально-економічного; г) техніко-гігієнічного.

57. До якого параметру сім'ї відносять освітній рівень членів сім'ї:

а) демографічного; б) соціально-культурного; в) соціально-економічного; г) техніко-гігієнічного.

58. Який механізм соціалізації переважає у сім'ї:

а) традиційний; б) стилізований; в) рефлексивний; г) інституціональний.

59. Засвоєння норм і цінностей в сім'ї в дитинстві йде, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою:

а) імпринтінгу; б) рефлексії; в) самонавіювання; г) наслідування.

60. Який стиль виховання характерний для патріархальної сім'ї:

а) демократичний; б) авторитарний; в) тоталітарний; г) ліберальний.

61. Спільність, що діє на певній території, включає сім'ю, групи однолітків, різні громадські, державні, релігійні, приватні, виховні і контркультурні організації, а також різні неформальні групи жителів це - :

а) сусідство; б) етнос; в) поселення; г) мікросоціум.

62. До якої просторової характеристики мікросоціуму відноситься наявність або відсутність місць для ігор дітей і підлітків, можливостей для проведення часу невеликих груп людей:

а) архітектурно-планувальні особливості; б) функціональна структура; в) упорядкованість; г) планувально-архітектурні особливості.

63. Найважливішою характеристикою мікросоціуму як мікрочинника соціалізації є:

а) демографічна характеристика; б) економічна характеристика; в) просторова характеристика; г) фізична характеристика.

64. Інтенсивні сусідські зв'язки грають важливу соціалізуючу роль в:

А) дитинстві; б) юнацтві; в) дитинстві і юнацтві; г) у зрілому віці.

65. Визначте, що не відноситься до головних функцій виховних організацій в процесі соціалізації:

а) залучення людини до культури суспільства; б) формування психологічної статі; в) навчання статевої поведінці; г) створення умов для індивідуального розвитку і духовно-ціннісної орієнтації; д) диференціація вихованців відповідно до їх особових ресурсів стосовно реальної соціально-професійної структури суспільства.

66. Автором ієрархічної багатоступеневої піраміди потреб людини є:

а) К. Роджерс; б) К. Юнг; в) З. Фрейд; г) А. Маслоу; д) К. Хорні

67. Цілісний динамічний стан суб'єкта, який є станом готовності до певної активності це - :

а) інсайт; б) настанова; в) переконання; г) свідомість; д) самосвідомість.

68. До якого архетипу К.Юнг відносить персоніфікацію себе з особою протилежної статі:

а) наша тінь; б) аніма і анімус; в) сенс

69. До якого напрямку шкільної соціалізації відноситься етнізація, конфесіоналізація, початкова професіоналізація, соціально-групова само ідентифікація, формування ієрархії відповідних цінностей, оволодіння алгоритмами колективної поведінки, виникнення феноменів солідарності, конформності, як і особистісної суверенності та ініціативи:

а) особистісного; б) міжособистісного; в) соціально групового; д) політико правового

70. Сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків і т.п.), що впливають на стиль життя і мислення певних номінальних і реальних груп людей і які дають

можливість їм усвідомити і утвердити себе в якості «ми», відмінного від «вони» (інших представників соціуму) – це визначення:

а) субкультури; б) референтної групи; в) про соціальної групи; д) ментальності.

71. Сукупність ознак, які відрізняють чоловіка від жінки це - :

а) фемінність; б) маскулінність; в) кросгендерність; г) транссексуалізм.

72. Сукупність ознак, які відрізняють жінки від чоловіка це - :

а) фемінність; б) маскулінність; в) кросгендерність; г) транссексуалізм.

73. До якої функції статеворольової соціалізації відносять засвоєння традицій гендерної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню:

а) функція соціальної адаптації; б) функція інкультурації; в) функція інтерпретації особистості

74. Усвідомлення індивідом своєї статевої належності, суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється у єдності статевого усвідомлення та поведінки це - :

а) конформізм; б) гендерна ідентичність; в) кросгендерність; г) інфантилізм.

75. Найбільш крайньою формою кросгендерності є:

а) фемінність; б) маскулінність; в) кросгендерність; г) транссексуалізм.

76. Який компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з емоційним ставленням до політичної системи, уряду, політичного лідера, переживанням особистістю належності до політичної спільноти («ми-почуття», переживання співпричетності):

а) когнітивний; б) афективний; в) конативний

77. Усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві, що крім батьківської влади існує інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею це:

а) політизація влади; б) персоналізація влади; в) ідеалізація влади; г) інституціоналізація влади.

78. Усвідомлення дітьми існування влади у вигляді уряду, парламенту тощо це - :

а) політизація влади; б) персоналізація влади; в) ідеалізація влади; г) інституціоналізація влади.

79. Мірою економічної соціалізації особистості є:

а) економічна освіта; б) здатність до праці; в) вміння рахувати; г) підприємливість.

80. До якого напрямку шкільної соціалізації відноситься становлення особистості як соціальної істоти у сфері внутрішніх самовизначень:

а) особистісного; б) міжособистісного; в) соціально-групового; г) «Я-Універсум».

81. До якого напрямку шкільної соціалізації відноситься формування передумов поступового входження молоді у різноманітні відносини суспільного характеру:

а) особистісного; б)) політично-правового; в) соціально-групового; г) міжособистісного.

82. За ціннісною спрямованістю групи однолітків можуть бути:

а) авторитарні; б) про соціальні; в) антисоціальні; г) формальні.

83. До якої групи засобів соціалізації в народній педагогіці відносяться рідна мова, дитячий фольклор, заповіді народної моралі, народні правила міжособистісного спілкування:

а) культурологічні; б) духовні; в) практично-дійові; г) корекційні.

84. Група, чії цінності протилежні загальноприйнятим цінностям у суспільстві є:

а) авторитарна; б) асоціальна; в) демократична; г) про соціальна.

85. За допомогою якого механізму здійснюється в основному соціалізація у групах однолітків:

а) стилізованого; б) інституційного; в) міжособового; г) традиційного

86. За допомогою якого механізму здійснюється в основному соціалізація у виховних організаціях:

а) стилізованого; б) інституційного; в) міжособового; г) традиційного.

87. Поведінку людини і соціальних спільнот у вигляді детермінованої сукупності впливом сукупності космічних, біологічних, психічних та соціальних сил подається у підході:

а) плюралістичному; б) психодинамічному; в) системно-структурному; г) соціальному

88. Що не відноситься до етнічних образно-символічних засобів соціалізації:

а) народна пісня; б) прислів'я; в) менторські настанови; г) загадки

89. Навчання рідною мовою, використання народного фольклору це:

а) звукова символізація; б) світлова символізація; в) предметна символізація; г) кольорова символізація.

90. Що є головним результатом успішного процесу етнізації особистості?

а) повна відмова від національних традицій на користь глобалізації; б) формування зрілої етнічної ідентичності та самосвідомості; в) засвоєння лише юридичних норм і законів держави; г) вивчення декількох іноземних мов.

91. Який компонент етнічної ідентичності відповідає за емоційне ставлення людини до свого народу (гордість, повагу, прив'язаність)?

а) когнітивний; б) поведінковий; в) афективний; г) діяльнісний

92. Як називається відхилення в етнізації, яке проявляється через зневагу до своєї культури, байдужість або повну відмову від рідної мови під впливом інших культур?

а) гіперетнічність; (шовінізм); б) гіпоетнічність (етнічна асиміляція/маргіналізація); в) гармонійна етнічність; г) етноцентризм

93. На якому етапі формування етнічної ідентичності (за Ж. Піаже) дитина починає чітко розрізняти свою та інші групи за мовою, проживанням і батьками?

а) первинний етап (до 6 років); б) понятійний етап (8–11 років); в) рефлексивний етап (з 12–13 років); г) етап дорослості (з 18 років)

94. Який агент етнізації є первинним і найпотужнішим на ранніх етапах розвитку дитини?

а) засоби масової комунікації; б) школа та заклади вищої освіти; в) сім'я; г) група ровесників у дворі

95. Як описується ключова специфіка сучасної соціалізації особистості в Україні в умовах воєнного стану?

а) повне припинення функціонування традиційних освітніх інститутів; б) поєднання високого рівня травматизації та невизначеності зі сплеском громадянської згуртованості та національної свідомості; в) перехід до виключно індивідуальних форматів життя та байдужості до суспільних процесів; г) зниження рівня довіри до Збройних Сил України та волонтерських організацій

96. Який новий агент соціалізації набув особливого значення та потужності для підлітків та молоді в умовах війни?

а) традиційні друковані засоби масової інформації; б) волонтерський рух та громадські ініціативи; в) зарубіжні кінофраншизи; г) рекламні маркетингові агенції

97. Яку назву має феномен, при якому діти та підлітки в умовах війни зіштовхуються з поняттями небезпеки, втрати та відповідальності значно раніше за вікові норми?

а) «прискорена соціалізація» (феномен вимушеного дорослішання); б) «вторинна асиміляція»; в) «соціальна інфантилізація»; г) «гіпоетнічна маргіналізація»

98. З якими специфічними викликами соціалізації зіштовхуються українці, які вимушено виїхали за кордон?

а) повна втрата української ідентичності в перші місяці проживання; б) «подвійна соціалізація» – необхідність інтеграції в нове середовище при збереженні зв'язку з Батьківщиною; в) відсутність будь-якого впливу цифрових медіа на їхнє життя; г) повна відсутність адаптаційних бар'єрів.

99. Який вектор трансформації суспільних цінностей спостерігається в українському суспільстві на сучасному етапі?

а) зростання пасивного консьюмеризму та орієнтація лише на особистий комфорт; б) перехід від амбівалентності до чіткої україноцентричної ідентичності та колективної солідарності; в) зниження інтересу до національної історії та культури; г) повна відмова від цифрових інструментів комунікації

100. До якої групи засобів соціалізації в народній педагогіці відноситься рідна мова, дитячий фольклор, заповіді народної моралі, народні правила міжособистісного спілкування:

а) культурологічні; б) духовні; в) практично-дійові; г) корекційні

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янова Г.М., Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. Київ : «ППП», 2005. 323 с.
2. Алексєєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики. Науково-метод. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2007. 152 с. URL: <https://lnk.ua/MYFdpbuNv>
3. Асєєва, Ю. О. Таргетне інтернет-дослідження серед осіб підліткового та юнацького віку щодо виявлення видів кіберадикцій. Проблеми сучасної психології : науковий журнал / Запорізький національний університет, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. № 1 (17). С. 87-94.
4. Атаманюк З., Начев М. Соціалізація особистості в умовах метамодерну. Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія. 2025. Вип. 2. С. 45-51.
5. Ачкасова О., Полянська А., Семенов А. Проблеми соціальної безпеки молоді в Україні в умовах воєнного стану та шляхи їх подолання. Економіка та суспільство. 2023. № (56). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-71>.
6. Барсученко І. В. Соціалізація як основа самоактуалізації особистості та формування її Я-концепції. Габітус. 2025. Вип. 70. С. 306-309.
7. Береза В. О. Політична соціалізація особистості: сучасні тенденції. Держава і право. Серія : Політичні науки. 2016. Вип. 72. С. 172-180.
8. Бідаш К. Політична соціалізація особистості та її роль у політично обумовлених сімейних конфліктах. Socialization & Human Development. 2024. Iss. 1. С. 65-92.
9. Бибик Д., Савельчук І. Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. Social Work and Education. 2023. Vol. 10. No. 1. pp. 7-16. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.1 3.
10. Бойко Л. П. Соціокультурне значення молодіжних субкультур у сучасних реаліях. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2019. № 2. С. 152-155.
11. Бойко А., Пономаренко Т. Вплив цифрових технологій на психоемоційний стан підлітків. Збереження психічного здоров'я особистості: турбуємось про сьогодні – плачемо майбутнє : збірник

наукових праць учасників III міжвузівського круглого столу (30 жовтня 2025 року, м. Київ) / Міністерство освіти і науки України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. С. 9-11. URL: <https://lnk.ua/ohvwGTA8c>.

12. Бровко, К. А. Код нації: вплив медіа та соцмереж на ідентичність молоді. Освітній фактор : всеукраїнський науково-педагогічний журнал. 2025. N 3. С. 57-60.

13. Босий О., Окольніча Т. Зміст категорії «соціалізація молоді у традиційному суспільстві». Наукові записки Серія: Педагогічні науки. 2025. Випуск 217. С. 39-42.

14. Буковська, О. О. Вплив соціальних інтернет-мереж на соціалізацію молоді. Габітус/Habitus : науковий журнал з соціології та психології. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса, 2021. Вип. 29. С. 48-52. URL: <https://habitus.od.ua/journals/2021/29-2021/9.pdf>

15. Бурлакова І. А., Ващенко І. В. Особливості впливу сім'ї на соціалізацію особистості. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2018. № 3(2). С. 11-19.

16. Вікторова Л.В. Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник. Київ : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с. URL: <http://surl.li/tilxh>

17. Вознюк Н. М. Соціалізація особистості: деякі сучасні проблеми етико-педагогічного аспекту. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія. 2012. Вип.175(3). С. 425-431.

18. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь України. Електронний ресурс. Київ, 2023. 76 с. URL: <https://lnk.ua/mmZPZ6Pn3>.

19. Вольнова Л. М. Психологічні особливості великого міста як чинника соціалізації. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конфер. «Соціалізація особистості і суспільні трансформації : механізми взаємовпливу та вияви», (Чернівці, 14-15 травня 2009 р.). Чернівці : Книга – XXI, 2009. С. 43-47.

20. Галан Ю.. Гендерна соціалізація як одна із причин маргіналізації особистості в сучасному світі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. 2015. № 1(3), С. 15-18.

21. Галус О. М. Соціалізація особистості: сутність, концептуальні підходи у наукових теоріях, напрямках, школах. Збірник наукових праць

Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2010. № 2. С. 69-75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2010_2_19.

22. Гарькавець С. О. Психологічні основи віктимології. Навчально-методичний посібник. Київ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. 170 с. URL: <http://surl.li/aededt>.

23. Гера Т. І., Гушак Ж. М., Фартушок І. М. Формування безпечної поведінки віктимних учнів із сімей переселенців. Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки. 2017. Вип. 80(2). С. 223-228. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80\(2\)_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80(2)_47).

24. Гірняк А. Н., Гірняк Г. С. Формовияви девіантної поведінки у сучасних молодіжних субкультурах та їх соціально-психологічний аналіз. Психологія і суспільство. Психологічні науки. 2023. № 1. С. 199-204.

25. Гончаренко-Закревська Н. Інноваційні підходи щодо розвитку особистості і формування поведінки дитини в педагогічній спадщині С. Френе. Освітологічний дискурс. 2017, № 3-4 (18-19). С. 17-29.

26. Грона К.С. Агенти соціалізації та їх вплив на молодь. Актуальні проблеми політики. 2019. Вип. 63. С. 206-219.

27. Гречихіна Н. В. Концепція соціалізації особистості та самовизначення як складова. Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Педагогічні науки. 2020. Вип. 186. С. 194-199.

28. Гук О. В., Ревть А. Б. Особливості сімейного виховання та його роль в процесі соціалізації дитини. Інноваційна педагогіка. 2023. Вип. 60. С. 163-166.

29. Джужа О., Сюравич В. Характеристика основних факторів віктимізації дітей і запобігання психічному домашньому насильству. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2023. Вип. 4. С. 12-18. URL: <file:///C:/Users/A/Downloads/2.pdf>

30. Дереш В. Розвиток адаптаційних можливостей дітей ВПО в умовах війни: вітчизняний досвід. Педагогічний альманах. 2023. Вип. 54. С. 191-195.

31. Золотухін Г. Соціалізація в умовах незалежності: жертви і переможці. Соціальна психологія. 2006. № 3 (17). С. 52-65.

32. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.

33. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / заг. ред. В. В. Москаленко. Київ, 2008. 336 с.

34. Етнічний довідник. Поняття та терміни [Електронний ресурс]. URL: <http://soc.univ.kiev.ua/LIB/PUB/Y/YEVTUKH/>
35. Етнопсихологія : навч. посібн. Автор-упорядник О.П. Цюняк. Івано-Франківськ : ЯРИНА, 2017
36. Канішевська Л. В., Лесик А. С. Педагогічні умови виховання соціальної зрілості старшокласників у позаурочній діяльності. Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). 2024. № 4. С. 281-288.
37. Карпова А. В. Соціалізація підлітків в середовищі молодіжних субкультур. Психологія: реальність і перспективи. 2018. Вип. 11. С. 66-70.
38. Коваленко В. Соціалізація особистості як предмет психолого-педагогічних та соціологічних досліджень. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2020. № 7 (338). С. 5-15.
39. Киричук О., Андросович К. Розвиток та соціалізація особистості у сучасному суспільстві. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2014. №11(30). С. 22-26.
40. Коляда Н. М., Коляда Н.І. Соціалізація дитини в умовах дитячого будинку сімейного типу. Соціальна робота та соціальна освіта. 2024. Вип. 1. С. 188-195.
41. Кравцова Н. Г. Складники прагматистської теорії соціалізації особистості, обґрунтовані Джоном Дьюї. Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 20(1). С. 34-38- URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2020_20\(1\)__9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2020_20(1)__9).
42. Кротенко В. І. Трансформація поняття інтернет-залежності як форми адиктивної поведінки в контексті діджиталізації сучасного суспільства/ Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. Вип. 43. С. 105-115. URL: <https://lnk.ua/lZHBZNApP>
43. Ліфарєва Н. В. Вторинна соціалізація людей похилого віку як соціально-педагогічна проблема. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія. 2013. № 2. С. 28–34.
44. Литвинчук О. В. Субкультури в молодіжному просторі: соціально-філософський аналіз. Гілея: науковий вісник. 2020. Вип. 153. С. 308-311.
45. Лучинкіна А.І. Механізми та інститути соціалізації особистості. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. 2011. №11. С.418-426.

46. Любарська О. М. Основи соціалізації особистості: навч. посіб. Київ : Ленвіт, 2012. 238 с.
47. Максименко С. Д. Культурно-історична теорія розвитку Л. С. Виготського. Проблеми сучасної психології. 2017. Вип. 36. С. 7-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2017_36_3.
48. Малков Д. Ю. Соціальне виховання підлітків у клубах за місцем проживання. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24(2). С. 92-98.
49. Мальцева О. І. Соціалізація особистості в умовах глобалізації світу. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2019. № 6(1). С. 26-33.
50. Мироненко В. П. Сім'я як головний інститут соціалізації дитини. Юридична наука. 2013. № 2. С. 49-54.
51. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель. 2006. № 3(17). С. 3-17.
52. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с. URL: lib.iitta.gov.ua/5319/1/Соціалізація_особистості.pdf.
53. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С, І., Тіточка Т.І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія / Є. С.. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
54. Ніжинська М. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості. Collection of scientific papers «SCIENTIA». Lisbon, Portuguese Republic. 2025. С. 127-134. URL: <https://lnk.ua/C2re4GkAL>
55. Основи соціалізації особистості: : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Ірина Карпич. Вид. 2-ге доповн. та переробл. Київ : Компрінт, 2025. 124 с. URL: <https://lnk.ua/DAoGcZEpz>
56. Павелків В. Роль впливу молодіжних субкультур на поведінку молоді в кризовий період. Психологія: реальність і перспективи. 2023. Вип. 20. С. 154-160.
57. Павлов Ю. Особливості соціалізації студентської молоді в умовах війни: проблеми та перспективи. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2025. № 1. С.154-162.
58. Папуча М. В., Наконечна М.М. Культурно-історична теорія та методологія Л. С. Виготського. Психологія особистості. 2019. № 1. С. 21-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/По_2019_1_4.

59. Парута О. В. Деструктивна соціалізація як засіб забезпечення стабільності тоталітарного режиму. Журнал східноєвропейського права. 2020. № 81. С. 44-49.

60. Раєвська Я. М. Особливості сімейної соціалізації в різних типах неблагополучних сімей. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2016. Серія : Соціально-педагогічна. Вип. 27. С. 175-184.

61. Петрук Л. Народні традиції як чинник соціалізації дитини дошкільного віку. Педагогічний альманах. 2015. Вип. 28. С. 227-231.

62. Печериця Н. Основні напрями профілактики сучасних деструктивних молодіжних субкультурних рухів серед здобувачів освіти. Ввічливість. 2023. Вип. 2. С. 122-126.

63. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства [Електронний ресурс]. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

64. Рендюк Т. Гендерна соціалізація дитини в традиційній культурі українців (кінець XIX – середина XX століття). Народна творчість та етнологія. 2024. № 1. С. 42-49.

65. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості – середовищний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. № 73(2). С. 168-172.

66. Рудкевич Н. І. Соціалізація особистості як соціально-педагогічне явище. Інноваційна педагогіка. 2018. Вип. 3. С. 228-231.

67. Савченко С. В., Караман О.Л. Розвиток теорії соціалізації особистості в умовах гібридної війни. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2017. № 1(1). С. 57-65.

68. Савченко С. В., Курило С.В. Молодь як жертва несприятливих чинників соціалізації в умовах гібридної війни на сході України. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2018. № 1(1). С. 47-54.

69. Савченко С., Караман О. Абераційна соціалізація в контексті соціалізації особистості в сучасному інформаційному суспільстві. Освіта та педагогічна наука. 2019. № 2 (171). С. 60-68.

70. Савченко Н. С. Соціалізація особистості як наукова проблема у 60-80-ті рр. XX століття. Наукові записки Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Педагогічні науки. 2025. Вип. 17. С. 60-65.

71. Синякова В. Соціалізація дитини в умовах прийомної сім'ї. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 10. С. 153–158.

72. Сурвілайте Д. В. Молодіжні субкультури: сутність та особливості функціонування. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 287-292.

73. Сушик Н. Компетентнісний підхід у реалізації технології соціального виховання «Формування життєвих навичок» дітей підліткового та юнацького віку. / Ввічливість. 2022. Вип. 1. С. 131-137.

74. Сушик Н. Особливості впливу сім'ї на соціалізацію дитини. Нова педагогічна думка. 2021. № 1. С. 64-70.

75. Суятинова К. Соціалізація дітей дошкільного віку в умовах війни. Актуальні питання гуманітарних наук, 2023, №63, Т. 2. С. 281-286. URL: <http://surl.li/uxlpat>

76. Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(2). С. 329-337.

77. Тихоненко, Ю. О. Вплив інтернету на формування життєвих орієнтацій підлітків. Електронні текстові дані. Габітус/Habitus : науковий журнал з соціології та психології / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса, 2022.

78. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 8. С.434–446. URL: <https://lnk.ua/Rxq2PLnQ7>

79. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

80. Уханова Н. С. Політична соціалізація молоді як передумова формування інформаційної культури. Інформація і право. 2020. № 3. С. 127-135.

81. Філоненко О. В. Соціалізація різних категорій дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). Наукові записки [Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки. 2025. Вип. 217. С. 69-73.

82. Чайкіна Н. О. Схильність до віктимної поведінки в залежності від адаптивних ресурсів юнацького віку. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Психологія.

2022. Т. 33(72), № 2. С. 178-183. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/sntnvusp_2022_33\(72\)_2_31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/sntnvusp_2022_33(72)_2_31).

83. Черниш О.О. Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2021. №1. Ч.ІІ. С. 5-17. URL: <https://lnk.ua/En97vR7mm>

84. Черниш О. О. Соціалізація особистості як наукова проблема. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2021. № 1(2). С. 5-17.

85. Чернуха Н. М., Гук О. Ф. Соціальне виховання у сучасному українському соціумі: реалії, досвід, перспективи. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24(2). С. 153-158.

86. Шулигіна Р. А., Коваль С.С. Особливості соціалізації дітей дошкільного віку в середовищі однолітків в умовах воєнної агресії: аналіз педагогічних та психосоціальних чинників впливу. Освітньо-науковий простір. 2023. Вип. 5(2). С. 216-227.

87. Юрченко В.І. Проблеми соціалізації дітей і молоді в умовах інформаційної війни. Електронний ресурс. URL: <https://lnk.ua/mz4ugtwAD>.

88. Ярощук А. Сімейна соціалізація та матримоніальні функції сім'ї як соціального інституту. Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки. 2019 . Вип. 4. С. 62-68.

89. Mead Margaret Continuities in Cultural Evolution. Taylor & Francis, 2017. 471 с. URL: <https://surl.li/hnlkor>

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра соціальної роботи

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

**Навчально-методичний посібник
(електронний ресурс)**

Автори-упорядники:

Сербалюк Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи

Співак Віталій Іванович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи

Підписано до друку 12.08.2026 р. Формат 60х84/16
Ум.друк. арк. 18,25. Зам. 186

Видавець Ковальчук О.В.
32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Васильєва, 13, корп. А, 37.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р.